

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Krigsfortolkninger
– Italienske soldater i 1.
Verdenskrig

Af Nils Arne Sørensen

Jens Otto Krag og »Fremtidens
Danmark«

Af Niels Wium Olesen

C. F. Wegener og den danske
bonde 1843

Af Hans Kargaard Thomsen

Jernbanesabotagen – havde den
militær betydning?

*En debat mellem Henrik Skov
Kristensen og Aage Trommer*

Disputatsopposition:
Engelsk samfundskrise i
senmiddelalderen?

Af Erik Ulsig

Det tyske mindretal i
Nordslesvig

Af Tage Kaarsted

Historisk Essay:

Men gives der da Provindser i
Danmark?

En undersøgelse af den regionale
dimension i den danske stat i
midten af 1800-tallet

Af Steen Bo Frandsen

Kommentar:

Den ny stad og fæstning Hals

Af Sv. Gram Jensen

Teori og realiteter

Af Ib Gejl

Kirkeordinansen i ny udgave

Af Per Ingesmann

Anmeldelser og litteraturnyt

Krigstolkninger

Italienske soldater i 1. Verdenskrig

Af Nils Arne Sørensen

Universitetslektor Nils Arne Sørensen, Millikin University U.S.A. foretager en analyse af, hvorledes de italienske soldater tolkede deres oplevelser af krigen 1915-1918. Han lægger især vægt på at understrege mangfoldigheden i tolkningerne fra krigslede og opfordring til mytteri (forfatteren skudt næste morgen) til den brovte krigsbegejstring hos gli arditi, elitesoldaterne.

I de krigsførende lande blev det, som man senere blev nødt til at kalde 1. Verdenskrig, hurtigt døbt Den store Krig. Det havde sine gode grunde. For det første inddrog krigen alle europæiske stormagter samt de ikke-europæiske stormagter, Japan (fra 1914) og USA (fra 1917). Selv om stort set alle væsentlige krigshandlinger udspillede sig på de europæiske fronter, så var krigen altså omtrent verdensomspændende. For det andet var krigen en massekrig, hvor næsten alle mænd i alderen 18-40 år i hvert fald i de europæiske lande gjorde krigstjeneste. For det tredje blev det, som både politiske og militære ledere havde regnet med ville blive en kortvarig krig, til en over fire år lang udmattelseskrig, der krævede en omfattende mobilisering af samfundet bag fronten. Statsmagten tiltog sig omfattende kontrolfunktioner i det økonomiske liv, i mange lande blev arbejderbevægelsen for første gang anerkendt som en vigtig magtfaktor, der udvikledes korporative strukturer og millioner af kvinder blev inddraget i både fabriksarbejde og servicefunktioner. Hermed er også skitseret de væsentligste grunde til, at det giver god mening at karakterisere 1. Verdenskrig som den første totale krig¹.

Blandt samfundsforskere og historikere (et skel, der endnu ikke havde fæstnet sig for 75 år siden) manifesterede interessen for »Den store Krig« sig også meget hurtigt. Det gjaldt i første række fagets klassiske områder; det som der siden Ranke har været tradition for at kalde »die grosse Poli-

---

1. Denne opfattelse er ikke mindst blevet fremført af den skotske socialhistoriker, Arthur Marwick, i en række værker siden midten af 1960erne. Blandt de vigtigste kan nævnes *The Deluge: British Society and the First World War* London, 1965, *Britain in the Century of Total War* London, 1968, *War and Social Change in the Twentieth Century* (London, 1974) og (som redaktør) *Total War and Social Change* (New York 1988).

tik«. Debatterne om krigens årsager, men også om dens politiske konsekvenser hører som bekendt til nogle af fagets mest omfangsrige².

Men det er ikke kun som (stormagts)politisk historie, at 1. Verdenskrig hurtigt blev genstand for grundig udforskning. Det gjaldt også krigen som social og økonomisk historie, først og fremmest gennem det stort anlagte internationale projekt om *The Economic and Social History of the Great War*, som *The Carnegie Endowment for International Peace* stod bag i mellemkrigstiden. Serien skulle afdække alle de i krigen involverede nationers sociale og økonomiske historie for derved at påvise krigens frygtelige konsekvenser. Groft sagt skulle den altså være et samfundsforskningens bidrag til at sikre, at 1. Verdenskrig virkelig blev »the war to end war«³.

Det lykkedes som bekendt ikke, og den ambitiøse plan løb i løbet af 1930erne ud i sandet. Men ikke før der var blevet publiceret ikke mindre end 144 bind, der dog – som den engelske økonomiske historiker, Alan S. Milward, præcist har påpeget – mere har karakter af individuelle monografier end af at være del af et samlet værk. På trods af dette – og på trods af, at Milward har lige så meget ret i at karakterisere seriens enkeltbind som »bøger er flest: nogle er gode, nogle er dårlige og nogle er rædselsfulde«⁴ – må serien i sin helhed betegnes som en banebrydende pionerpræstation, som senere generationer af historikere har kunnet øse af, da socialhistorien fra 1960erne begyndte at fortrænge den politiske historie som fagets dominerende disciplin⁵. I den nye socialhistoriske interesse for krigen har et af de helt centrale diskussionsområder været, hvorvidt krigen

2. Litteraturen om krigens årsager er på det nærmeste endeløs. For en god, nyere diskussion af debattens vigtigste aspekter kan henvises til James Joll: *The Origins of the First World War*, London 1985.

Hvad angår krigens stormagtspolitiske konsekvenser har diskussionen om »30 årskrigs-tesen« stået centralt. Den seneste indflydelsesrige udlægning af de to verdenskrige som dele af en sammenhængende konflikt findes hos Paul Kennedy: *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500-2000*, London 1988.

3. Serien blev redigeret af den pacifistiske historiker, James T. Shotwell, der i et introducerende bind i 1924 fremlagde den overordnede plan for serien (som bl.a. findes på Statsbiblioteket, Århus).

4. A. S. Milward: *The Economic Effects of the Two World Wars on Britain*, 2nd ed., London 1984, s. 78.

5. Ud over de anførte arbejder af Arthur Marwick, der alle må placeres i denne tradition, kan der som allerede i dag klassiske eksempler på den nye socialhistoriske interesse for 1. verdenskrig nævnes Juergen Kocka: *Klassengesellschaft im Krieg: deutsche Sozialgeschichte 1914-1918*, Goettingen 1973 og Gerd Hardach: *The First World War*, London 1977. Den socialhistoriske interesse har også afsat markante spor i Marc Ferro: *La Grande Guerre*, Paris 1969 og Piero Melograni: *Storia politica della grande guerra*, Bari 1969.

havde været bærer af social og politisk forandring eller om den blot havde fremskyndet allerede eksisterende forandringstendenser i de europæiske samfund eller om den ligefrem havde bremset pågående forandringer⁶. Når dette spørgsmål har tiltaget sig en så central placering er forklaringen ikke mindst, at interessen har været koncentreret om henholdsvis arbejderklassen og kvindernes situation.

Derimod vakte soldaternes krig ikke i første omgang socialhistorikerens interesse. Det kan der være flere forklaringer på. F.eks. at de fleste socialhistorikere var (og er) venstredrejede pacifister, der nok har interesseret sig for krig som lidelse, men helst ville holde de mere morderiske sider af den på pæn afstand. Det kan man kun gisne om. En anden forklaring kunne simpelthen være den, at mange historikere har følt, at mens socialhistoriske emner som arbejderklassens levevilkår, kvindearbejde m.v. var jomfrueligt land, så var soldaternes levevilkår velkendte. Og en sådan opfattelse ville ikke være uberettiget – når man ser bort fra et enkelt forbehold. Nemlig at det er gennem litterære bearbejdelser og erindringer – og ikke gennem historiske analyser – at soldaternes levevilkår er kendte.

Allerede under krigen så en sand bølge af krigsbøger dagens lys i de krigsførende lande, men det var især i slutningen af 1920'erne, at de bøger, der formede efterkrigstidens dominerende opfattelse af 1. Verdenskrig som meningsløst myrderi, udkom. Den kendteste af dem alle er selvsagt Erich Maria Remarques *Im Westen nichts neues* (1929). Næsten lige så udbredt har Ernest Hemingways *A Farewell to Arms* (1929) været, mens de berømteste britiske eksempler i genren er Robert Graves' *Goodbye to All That* (1929) og Siegfred Sassoons *The Memoirs of an Infantry Officer* (1930). Tilføjer man Josef Haseks *Den gode soldat Svejks eventyr* (1921) har man også det berømteste eksempel på en humoristisk anlagt fordømmelse af krigens vanvid.

Hermed er højst toppen af isbjerget blevet nævnt. Listen over romaner, erindringer og digte, hvori krigsdeltagere har bearbejdet og viderefundet deres oplevelse af krigen er nærmest uendelig. At dette materiale indbyder til ikke kun litterær, men også historisk tolkning er indlysende, og netop de berømte krigsromaner og -erindringer blev et vigtigt udgangspunkt for de historikere og litterater, der fra slutningen af 1970'erne begyndte at analysere soldaternes krig, social- og bevidsthedshistorisk.

---

6. Forandringstesen er mest markant blevet hævdet af Arthur Marwick, ikke mindst i hans banebrydende værk fra 1965, *The Deluge*, cit. Det stik modsatte synspunkt er for nylig blevet fremsat af Jay Winter og Richard Wall i indledningen til J. Winter & R. Wall (eds.): *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe, 1914-1918*, Cambridge 1988.

I sådanne analyser var målet ikke kun at rekonstruere materielle levevilkår gennem spidsfindige sammenlæsninger af forskellige materialetyper. Et centralt tema i denne forskning har også været at analysere soldaternes tolkning af den krig, de deltog i. Hvordan søgte de at give den mening – og hvordan reagerede de som mænd-nesker på den? Hvilke formative erindringer tog en hel generation af europæiske og amerikanske mænd med sig hjem fra skyttegravene⁷.

Emnet for den følgende artikel er en analyse af de italienske soldaters tolkning af deres krigsoplevelse i 1. Verdenskrig. Med udgangspunkt i erindringer, dagbøger, breve, sange, akter fra krigsretsager og både samtidige og senere analyser vil det blive afdækket, hvorledes disse krigstolkninger dækkede et meget bredt spektrum af holdninger fra krigsdyrkelse til afvisning af krigen⁸.

Problematikker og materialer

I de krigsførende lande blev over 70 millioner mænd mobiliseret under 1. Verdenskrig. I lande som Frankrig, Tyskland, Østrig-Ungarn og Italien drejede det sig om over 70 % af alle mænd, der ved krigsudbruddet havde været i aldersgruppen 15-49 år. For de øvrige krigsførende europæiske lande var tallet væsentligt lavere – f.eks. 53 % i Storbritannien – men dog

7. De vigtigste værker i denne forskningstradition er Eric J. Leed: *No Man's Land: Combat & Identity in World War I*, New York 1979; Antoine Prost: *Les Anciens Combattants et la Societe Francaise*, vol. 1-3, Paris 1977, Klaus Vondung (Hrsg.): *Kriegserlebnis. Der Erste Weltkrieg in der literarischen Gestaltung und der symbolischen Deutung der Nationen*, Goettingen 1980; Klaus Theweleit: *Maennerphantasien*, Frankfurt a.M. 1977; Paul Fussel: *The Great War and Modern Memory*, London 1975; Robert Wohl: *The Generation of 1914*, Harvard 1979, Modris Eksteins: *Rites of Spring. The Great War and the Birth of The Modern Age*, Boston 1989 og Samuel Hyner: *A War Imagined: The First World War and English Culture*, New York 1991.

Det bør også nævnes, at Paul Fussel i *Wartime. Understanding and Behavior in the Second World War*, Oxford 1989 har leveret en på mange måder parallel behandling af 2. Verdenskrig på basis af britisk og amerikansk materiale.

8. Artiklen ligger i forlængelse af et forskningsprojekt, *Krigsoplevelse og krigerfaring: En komparativ analyse af 1. Verdenskrigs politiske og bevidsthedsmæssige konsekvenser i Italien og Storbritannien*, som jeg udformede med Thorsten Borring Olesen i 1985. Det var stort og vidtløftigt – og bl.a. derfor uafsluttet. Projektet har dog givet delresultater i form af artiklerne »Krigsbilleder og krigsoplevelse: soldaternes 1. Verdenskrig«, i *Den jyske Historiker* 31-32, 1985, s. 75-120 (skrevet sammen med Karl Chr. Lammers) og »Da chaperonen forsvandt. Kærlighed, seksualitet og engelske middelklassekvinder i 1. Verdenskrig«, i *Den jyske historiker* 41, 1987, s. 96-116. Endvidere har projektet afsat spor i mit bidrag, »Krige, kriser og konsensus: 1914-1951«, i Henrik Halkier m. fl.: *Rule Britannia, Storbritannien 1688-1990*, Århus 1991.

ikke lavere, end det er holdbart at fastholde, at flertallet af mænd i denne aldersgruppe i de krigsførende lande blev aktivt inddraget i krigsførelsen⁹. På den baggrund er det altså rimeligt at tale om, at krigen var en fælleserfaring for hovedparten af en hel generation af mænd.

Denne indsigt har været bærende for en række af de bedste forsøg på at analysere krigen og dens betydning for krigsdeltagerne. Ud fra den nærliggende opfattelse af, at krigen som krig må have været ens, hvad enten man var brite, franskmand, tysker, italiener eller amerikaner, har det komparative perspektiv været en indlysende angrebsvinkel¹⁰.

Denne opfattelse har meget for sig, men også åbenlyse problemer. Er det så sikkert, at en tysker og en englænder – selv om de stod i hver sin skyttegrav med mindre end 50 meter imellem sig i Flandern i 1915 – oplevede krigen ens? I det mindste må man undersøge, om nationsspecifikke forhold spillede en rolle for tolkningen af krigen. Eller rettere: hvor *vigtig* en rolle nationsspecifikke forhold spillede.

Som et klart eksempel på nationale forskelle kan anføres, at mens krigsudbruddet i august 1914 – efter antikrigsdemonstrationer i juli 1914 – blev hilst med jublende massedemonstrationer i England, Tyskland, Østrig og Frankrig, så var det *ikke* tilfældet i Italien. Tværtimod blev landet delt mellem krigsmodstandere og krigstilhængere (»interventionister«), der fra august 1914 til maj 1915 kæmpede om både hvorvidt Italien skulle deltage i krigen – og på hvilken side. Denne uenighed blev ikke bilagt, efter at den italienske regering i maj 1915 valgte at træde ind i krigen på Ententens side. I Italien oplevede man ingen borgfred mellem de etablerede politiske grupper og socialisterne, der vedblev med at være krigsmodstandere,

---

9. Jvf. J. M. Winter: *The Great War and the British People*, Cambridge, Mass. 1986, tabel 3.4, s. 75. Ser man præcist på den aldersgruppe, der blev omfattet af værnepligten under krigen, når man væsentligt højere procentsatser: for Frankrigs vedkommende 89 % og for Italiens 86. Jvf. A. Prost: *op. cit.*, bd. 2, s. 5 og Ministero di guerra. Ufficio statistico: *Statistica dello sforzo militare italiano nella guerra mondiale. La forza dell'esercito*, Roma 1927, s. XX (De pågældende årgange var for Frankrigs vedkommende 1870-1899; for Italiens 1874-1900).

Når det britiske tal er væsentligt lavere end de tilsvarende franske, tyske, østrig-ungarske og italienske skyldes det en række forhold. Blandt de vigtigste var for det første, at der først blev indført værnepligt i Storbritannien fra 1916. For det andet at denne værnepligt ikke omfattede Irland. For det tredje høje kassationstal på de britiske sessioner. Det var hovedsageligt unge mænd fra arbejderklassen, der af fysiske grunde blev fundet uegnede til militærtjeneste, og sessionsrapporterne blev dermed utilsigtet en stærk fordømmelse af det britiske klassesamfund. Jvf. J. M. Winter: *op. cit.*, s. 48-64.

10. Det gælder især for de i note 7 anførte værker af E. J. Leed og M. Eksteins, men denne opfattelse var også det oprindelige udgangspunkt for Thorsten Olesens og mit omtalte forskningsprojekt.

omend under mottoet: »Hverken tilslutte sig eller sabotere«¹¹. Med andre ord har man altså her lokaliseret et centralt, nationalt problemområde, der skal indtænkes, før man begynder sin sammenligning. Brede formuleringer, så er det en bærende opfattelse bag denne artikel, at egentlig komparativ historieforskning forudsætter nationsspecifikke studier, men også samtidig, at nationsspecifikke studier skærpes af komparationer.

Til de nationsspecifikke forhold skal lægges sociale eller socio-kulturelle om man vil. Ganske vist er der ingen tvivl om, at mødet med krigen var et ligeså stort chock for studenten fra Firenze som for en bonde fra Sicilien. Som Curzio Malaparte skrev i 1920: »Den mand, der for første gang indtræder i krigens cirkel, må lære verden at kende fuldstændigt forfra«¹². For både den menige og linieofficererne, der blev placeret i krigens første parket, var der tale om en helt ny verden, der bestod af truslen om død og lemlæstelse under et angreb eller en tilfældig kugle eller granat og med udsigten til det lemlæstede ingenmandsland, som den 20-årige Luigi Calabritto i september 1916 beskrev i et brev til sin far:

Tænk dig, kære fader, at på dette ulyksalige bjerg (...) er alt ødelagt. Der er ikke en smule af det, der ikke er blevet endevendt af artilleriets galde og vrede. Du kan se ødelagte og sammenrodede pigtrådsspæringer; ødelagte

-
11. Pladsen tillader ikke her en behandling af striden mellem interventionister og krigsmodstandere og af motiverne bag den italienske krigsindtræden. Tre ting skal dog understreges. For det første, at selv om splittelsen mellem tilhængere og modstandere primært var en højre-venstre modsætning, så var billedet mere indviklet end som så. En række fremtrædende skikkelser på venstrefløjnen var således krigstilhængere. Mest kendt er selvfølgelig Mussolini, men vigtigere (i 1914-15) var en gruppe socialliberale omkring historikeren Gaetano Salvemini, der så krigen som en konflikt mellem demokrati og enevælde. For det andet skal det understreges, at det var traditionelle magtpolitiske overvejelser, der fik den italienske regering til at træde ind i krigen. Og ikke interventionisternes krav, som kulminerede i en række demonstrationer i italienske storbyer i dagene op til krigsudbruddet. Ikke overraskende fik den tidsmæssige sammenhæng dog mange interventionister til at tro, at de havde sikret den italienske krigserklæring. For det tredje og sidste skal man ikke overse, at Italien i 1914-15 fortsat i overvejende grad var et agrarsamfund, og at debatten om krigsindtrædenen var en by-debat. Skal man tro de italienske præfektens indberetninger til indenrigsministeriet i maj 1915 var den italienske landbefolknings holdning til krigen domineret af ligestyldighed og resignation.

Litteraturen omkring disse problemer er omfattende. Blandt de vigtigste bidrag kan fremhæves Richard Bosworth: *Italy and the Approach of the First World War*, New York 1983; Giuliano Procacci: »Appunti in tema di crisi dello stato liberale e di origini del fascismo«, i G. Sabbatucci (udg.): *La crisi italiana del primo dopoguerra*, Bari 1976; Rosario Romeo: *L'Italia unita e la prima guerra mondiale*, Bari 1978; Brunello Vigizzi: *L'Italia di fronte alla prima guerra mondiale, I: L'Italia neutrale*, Milano 1966 og *Il trauma del intervento 1914/1919*, Firenze 1968.

12. C. Malaparte: *Viva Caporetto! La rivolta dei santi madalatte*, Milano 1981 (1. udgave: 1920).

geværer; sønderskudte skyttegrave, primitive grave, hvor den nylige regn har skyllet dele af glemte helte frem igen; træer rykket op med rode og sønderbrændte; patronhylstre af enhver kaliber, ueksploderede projektiler; hist og her menneskelemmer; dystre knoglestumper; lig som stadig rummer udtryk for rædsel og skræk, fred og resignation«¹³

Men den nye verden bestod også af dagligdagens gudsjammerligt kedsommelige trummerum i et mandeunivers, der bortset fra post, kortspil og alkohol ikke bød på de store adspredelsesmuligheder. Af sommermånedernes hede, forårs- og efterårets regn og mudder og vinterens kulde. Af elendig mad og af sanitære forhold, der gjorde epidemiske sygdomme som tyfus og kolera til evindelige trusler¹⁴. Og sidst, men ikke mindst oplevelsen af at befinde sig i en verden, der ikke alene var milevidt fra det civile liv, men også en verden, som de civile ikke forstod.

At skæbnefællesskabet i skyttegravene gav soldaterne – menige og linieofficerer - fælles oplevelser er én ting. En ganske anden er det, om de bearbejdede og tolkede denne fællesoplevelse på samme måde. Det må på forhånd anses for at være særdeles tvivlsomt. Tværtimod må man forestille sig, at soldaternes tolkning af krigen var afhængig af deres forudsætninger i form af alder, uddannelse, klassetilhørsforhold, regionalt hjemsted og politisk overbevisning.

Ved en gennemgang af de forskellige former for kildemateriale, som en afdækning af soldaternes krigstolkninger må baseres på, bliver det hurtigt klart, at den væsentligste skillelinie markeres af dannelsesmæssig baggrund (som selvfølgelig igen markerer socialt tilhørsforhold). Samt at forskellen i danelse går dybt ned gennem den italienske hær. På den ene side har man linieofficererne, der ifølge den eneste samtidige undersøgelse af deres sociale baggrund typisk kom fra dannelsesborgerskabet, d.v.s. mænd med en noget varierende klassebaggrund i økonomisk forstand, men med en fælles kulturel, dannelsesmæssig baggrund i uddannelsessystemet på gymnasieniveau eller derover¹⁵.

---

13. Citeret efter A. Omodeo: *Momenti della vita di guerra*, Torino 1968, s. 192 (1. udgave 1934).

14. Sigende er tabstallene. Under 1. Verdenskrig døde 571.000 italienske soldater. Hos ikke mindre end 169.000 – 30 % – var dødsårsagen »sygdomme«. Jvf. Ministero della guerra. Ufficio statistico: *op. cit.*, s. XIII f.

15. Undersøgelsen er refereret hos P. Melograni: *op. cit.*, s. 222. Denne undersøgelses resultat bekræftes i de biografiske oplysninger man kan finde om officerer hos A. Omodeo: *op. cit.* og hos G. Prezzolini: *Tutta la guerra*, Milano 1968 (1. udg. 1917). Det samme gælder den katolske feltpræst, padre Gemellis psykologiske studie, *Il nostro soldato*, Milano 1917, hvor han betoner officerernes »større kultur og (...) bedre intellektuelle dannelse« (s. 270).

Over for officererne står underofficerer og menige. Heller ikke på dette område eksisterer der fuldstændigt kvantificerbart materiale, der præcist kan afdække sammenhængen mellem militær rang og social herkomst. Derimod ved vi, at hæren i store træk afspejlede den italienske socialstruktur (dog med en vis overrepræsentation af bønder og en underrepræsentation af funktionærer)¹⁶, og intet i kildematerialet antyder, at den italienske hær (som andre hære) ikke i sin hierarkiske struktur afspej-

---

Sammenhængen mellem militær rang og social baggrund var iflg. Antoine Prost også tæt i den franske hær. Jvf. A Prost; *op. cit.*, bd. 2, s. 121

16. I den italienske forskning møder man et andet billede af hærens sociale sammensætning, nemlig at bønder var stærkt overrepræsenterede, mens især industriarbejdere var underrepræsenterede (se fx. P. Melograni: *op. cit.*, s. 325ff).

Denne opfattelse har sine rødder i krigsårene, hvor det var en udbredt forestilling, at krigen blev udkæmpet af »gode bondesoldater«, men en række »unddragere« (*imboscanti*) på hjemmefronten ikke blot unddrog sig krigens rædsler, men også lukrede på den. Iflg. de gængse forestillinger var »unddragerne« typisk krigsspekulanter, funktionærer og især industriarbejdere. Sit akademiske blåstempel fik opfattelsen så tidligt som i 1930 i Arrigo Serpieri's *La guerra e le classi rurali italiane* (Bari, 1930) – der var et af de italienske bind i »Carnegie Endowment for International Peace's« omtalte serie. Iflg. Serpieri var bønderne ikke blot overrepræsenteret i hæren; de tilhørte også som infanterister hærens ubestrideligt største risikogruppe (se især s. 50ff.). Det er Serpieri's analyse, som senere historikere som Melograni har parafraseret. En nærlæsning af Serpieri's værk afslører imidlertid store svagheder. Kombinerer man Serpieri's oplysninger om bøndernes andel af de indkaldte med oplysninger om den italienske socialstruktur (fra S. Sylos Labini: *Saggi sulle classi sociali*, Bari 1974), samt det faktum, at kvinder inden for landbruget udgjorde en væsentlig større andel af arbejdsstyrken end inden for byerhverv, når man frem til, at bønderne kun var relativt svagt overrepræsenterede. Billedet af den italienske hær som overvejende bestående af »bondesoldater« er ikke holdbart.

Det samme gælder opfattelsen af, at bønderne bar de relativt langt største tab under krigen. Da de italienske tabstal ikke lader sig opløse i sociale kategorier, baserer Serpieri her sin argumentation på en undersøgelse af den sociale fordeling af børn, der blev faderløse eller hvis fædre blev invalider som følge af krigsdeltagelsen, fra 1920. Iflg. undersøgelsen var 64 % børn af bønder, 30 % børn af byarbejdere og de resterende 6 % børn af »industrialister, handlende, funktionærer og folk i liberale erhverv« (Serpieri: *op. cit.*, s. 42). Disse særdeles sigende tal bliver dog mindre markante, hvis de kombineres med oplysninger om sammenhængen mellem socialt tilhørsforhold og antal børn pr. ægteskab. I forbindelse med en analyse af arbejderfamiliens forhold under fascismen har C. Saraceno beregnet, at det gennemsnitlige antal børn for gifte kvinder over 45 år i 1936 var henholdsvis 4,9 for kvinder på landet, 4,0 for byarbejdere og 2,4 for andre. Da den gennemsnitlige alder for indgåelse af ægteskab var o. 25 år, refererer Saraceno's tal netop til de kvinder, der var gift under 1. Verdenskrig. Ved at kombinere de to talserier kan man derfor nå frem til et indicium for den sociale fordeling af de familier, der enten mistede deres overhoved eller hvis overhoved blev invalideret under krigen. Herved når man frem til, at 56 % af familierne var bondefamilier, 33 % byarbejderfamilier og 11 % »andre«. Sammenholdes dette igen med oplysninger fra folketællingen i 1921, iflg. hvilken bønder og landarbejdere udgjorde 53 % af den erhvervsaktive befolkning, byarbejdere og håndværkere 31 % og »andre« 16 %, bliver det tydeligt, at hverken opfat-

lede samfundets socialstruktur. Når man i kildematerialet møder underofficerer og især menige er det typisk – hvad enten de optræder i første eller tredje person – bønder, arbejdere og håndværkere. Eller – om man vil – de »udannede« over for officerkorpsets »dannede«.

Materialerne til en afdækning af soldaternes tolkning af deres krigsoplevelser er på én gang særdeles omfattende og mangelfuldt, hvilket en summarisk gennemgang kan illustrere.

Analysens indlysende udgangspunkt må være krigsdeltagernes egne ud-sagn i form af erindringer og breve. Ligesom i de øvrige krigsførende lande kom der i Italien omtrent fra krigsudbruddet og op gennem mellemkrigstiden en strøm af erindringsbøger. Problemet omkring erindringen som »sandhedsvidne« er klassisk og skal ikke gentages her (så meget mindre som det her netop er *tolkningen* af den historiske virkelighed, der interesserer!). Men to hovedproblemer skal dog berøres.

For det første affattelsestidspunktets betydning. For værker, der udkom under krigen gjaldt det, at de var underlagt censurens strenge krav, der med trusler om fængselsstraf på op til 10 år forbød enhver »handling«, der kunne skade »den offentlige mening eller på anden vis formindske landets modstandskraft«¹⁷. At sådanne bestemmelser har haft indflydelse på skrive-lysten, synes indlysende. Men – når man ser bort fra de umiddelbare efterkrigsår – gav heller ikke mellemkrigstiden mulighed for fri udgivelse af krigserindringer. For det fascistiske regime var krigstolkningen nemlig også central: det var krigen, der havde banet vejen for Italiens genfødsel under fascismen. Det resulterede i en reel undertrykkelse af alle kritiske krigstolkninger, og det er intet tilfælde, at Emilio Lussu kritiske selvbiografi om krigsoplevelsen, *Un anno sull'Altipiano* (1938), udkom i Frankrig og først i 1945 efter fascismens fald i Italien¹⁸.

---

telsen af bønderne som bærende de største ofre eller af byarbejdere som »unddragere« er holdbar.

17. Dekret nr. 156 af 4.10. 1917, citeret efter E. Forcella & A. Monticone (udg.): *Plotone di esecuzioni*, Bari 1968, s. 467. Dekretet afskaffede et mildere dekret fra 1915.

18. Lussu bog er til gengæld i dag den kendteste, italienske erindringsbog om 1. Verdenskrig. Bogens berømmelse skyldes sandsynligvis, at den som krigskritisk selvbiografi er enestående i Italien, og at Lussu selv i forbindelse med kampen mod fascismen på det nærmeste blev en legende. Lussu var blandt stifterne af »Partito Sardo d'Azione«, som havde rødder i sardiske veteranorganisationer, og repræsenterede partiet i parlamentet fra 1921 frem til november 1926, hvor han blev arresteret som fremtrædende anti-fascist. I 1929 flygtede han under dramatiske omstændigheder fra fangeøen Lipari og gik i eksil i Frankrig, hvor han blev et fremtrædende medlem af den venstre-radikale, anti-fascistiske organisation, »Giustizia e Libertà«, som i 1943 omdannede sig til partiet, »Partito d'Azione«. I 1945 blev Lussu minister uden portefølje i Ferruccio Parris kortlivede regering.

For det andet er det indlysende, at ikke hvem som helst giver sig til at skrive erindringer (endsige får dem publiceret). Det forudsætter en boglig dannelse, som i datidens Italien var forbeholdt den egentlige overklasse og dannelsesborgerskabet. Erindringer er med andre ord en socialt skæv genre¹⁹.

Det samme gælder breve – eller i hvert fald hovedparten af de *bevarede* breve. Iflg. folketællingen i 1911 var 37,9 % af den italienske befolkning analfabeter; et tal der skjulte variationer fra 11 % i Piemonte til 69,6 % i Calabrien²⁰. Hermed ikke være sagt, at analfabeterne fra underklassen ikke skrev hjem fra fronten. Det gjorde de via især feltpræster, hvilket dog næppe har ansporet til hverken intimitet eller ærlige beretninger. Også censuren har givetvis influeret på brevenes indhold. Selv om kun 2 % af brevene iflg. et samtidigt skøn²¹ blev læst af censorerne, må man ikke undervurdere afskrækkelseeffekten. Når dette er sagt, må det også nævnes, at vi netop kan takke censorerne for, at breve fra underklassen faktisk er bevaret – som bilag til krigsretssager! En anden type breve, der takket være arkivarernes grundighed er blevet bevaret for efterkrigstiden, er de anonyme breve som soldater sendte til kongen²², ligesom den østrigske censor, Leo Spitzer, kort efter krigen udgav et (givetvis bevidst) sigende udvalg af breve fra italienske krigsfanger²³.

19. Af deciderede krigserindringer – ud over Lussus værk – ligger nedenstående til grund for analysen: G. Comiso: *Giorni di Guerra*, Milano 1980 (1. udg. 1930); A. Frescura: *Diario di un imboscato*, Milano 1981 (1. udg. 1919); B. Mussolini: *Min krigsdagbok*, Oslo 1930 (1. udg. 1917), G. Stuparich: *Guerra del '15*, Torino 1978 (1. udg. 1930); A. Andrelotti & L. Viazzi: *Con gli alpini sulla Marmasada 1915-1917*, Milano 1977, samt de erindringsuddrag, der er samlet i A. Caravaglios: *Canti delle trincee*, Roma 1930; M. Schettini (udg.): *La prima guerra mondiale*, Firenze 1965 og G. Prezzolini; *op. cit.* Hertil kommer M. Carli: *Arditismo*, Roma 1929 (1. udg. 1919); P. Giudici: *Reparti d'assalto*, Milano 1928 (1. udg. 1920) og F. Vecchi: *Arditismo civile*, Milano 1920, der alle er en blanding af personlige erindringer, forsøg på historieskrivning og kollektiv erindringsformidling.

En erindring »udefra« er George M. Trevelyans *Scenes from Italy's War*, London 1919, idet Trevelyan, der deltog i krigen som ambulancechauffør, i sin bog søger at formidle både *sin* krigsoplevelse og *anderledesheden* for sine engelske læsere. Det samme gælder en ikke så lidt mere berømt amerikansk ambulancechauffør, der gjorde sine indtryk til grundlag for den fiktive krigsskildring, *A Farewell to Arms*, Harmondworth 1957 (1. udg. 1929).

Betragtningerne over erindringsgenrens sociale bundethed kan udstrækkes til to samtidige, uhyre interessante forsøg på at tolke krigsoplevelsen, nemlig den tidligere omtalte katolske læge og feltpræst, Agostini Gemellis *Il nostro soldato* og Curzio Malapartes impressionistiske hyldest til »oprørerne fra Caporetto« i *Viva Caporetto!*

20. Jvf. M. Clark: *Modern Italy, 1870-1982*, London 1984, s. 36.

21. Jvf. E. Forcella & A. Monticone: *op. cit.*, s. XXIV.

22. Et fyldigt udvalg heraf er udgivet i R. Monteleone (udg.): *Lettere al re*, Roma 1973.

23. L. Spitzer (udg.): *Italienische Kriegesgefangenenbriefe*, Bonn 1921.

Italienske tropper overskrider den italiensk-østrigske grænse i maj 1915. Men meget længere kom den italienske hær aldrig. Det skyldtes i høj grad naturforholdene. Den daværende grænse slyngede sig som et 800 km langt S fra Orstler i vest til Adriaterhavet i øst. Værre end længden var det imidlertid – set med militære øjne – at ca. 415 af den løb gennem bjergområder. Bjergmassiverne vanskeliggjorde større militære operationer langs størstedelen af grænsen, mens højderne og de deraf følgende lange og hårde vintre betød, at de fleste operationer måtte indstilles mellem november og april.

På den baggrund var krigens to vigtigste skuepladser givet på forhånd. Den ene var den østligste del af Tridentino-massivet, hvorfra østrigerne kunne angribe den venezianske slette. Her betød naturforholdene, at italienerne måtte føre en defensiv krig. Ved denne del af fronten fandt de mest omfattende kamphandlinger sted i maj-juni 1916, hvor østrigerne uden held forsøgte at etablere et gennembrud.

Den anden krigsskueplads var Isonzo-sletten, der var det eneste sted, hvor italienerne kunne etablere en større offensiv. Men heller ikke her var naturforholdene gunstige for den italienske hær. Foran sig havde den Isonzo-floden, og bag denne rejste de iuliske alper sig. Ikke desto mindre forsøgte den italienske hærledelse i ikke mindre end 11 Isonzo-slag mellem juni 1915 og maj 1917 at sikre et afgørende gennembrud. Det lykkedes ikke, og de forgæves forsøg kostede italienerne mere end 650.000 døde og sårede. Først med det 12. Isonzo-slag, bedre kendt som slaget ved Caporetto, kom der bevægelse i krigen, men da var det østrigerne, der sammen med deres tyske allierede, løb den italienske hær over ende i slutningen af oktober 1917 (se nedenfor).

Men hovedparten af de bevarede breve har en ganske anden karakter. Der er nemlig tale om samtidigt udgivne brevsamlinger, hvis udgivelse som oftest skyldtes familie og venners ønsker om (*offentligt*) at mindes faldne soldater, hvilket igen indicerer social afsender²⁴.

Det er også den uddannede del af småborgerskabet og (i mindre grad) overklassen, der kommer til orde i samtidige kilder som krigsjournalistik og skyttegravsavis. I denne sammenhæng er krigsjournalistikken generelt uinteressant. Den bærer nemlig både præg af at repræsentere det billede af krigen, som hjemmefronten ønskede (og som de politiske og militære magthavere tillod), og afslører i mange tilfælde en manglende forståelse for krigens realiteter – hvilket mange samtidige soldaterreaktioner demonstrerer²⁵.

Mere interessante er de skyttegravsavis, der efter den italienske hærs katastrofale nederlag ved Caporetto i oktober 1917 så dagens lys²⁶. Disse skulle skrives af og for soldaterne, som der stod at læse i det første nummer af *Il Razzo*²⁷, men generelt synes det første af formålene at være bedst efterlevet. Dominerende træk er historier om fjenden og vittighedstegninger, men også opbyggelige fortællinger, digte og opildnende ledere er

24. Udgivelser af denne type fra 1915 og frem er omtrent endeløse. Her er kun inddraget materiale fra for det første G. Prezzolini: *op. cit.*, der er en samling af breve, artikler, testamenter, sange, reportager m.v., som alle hylder krigen for fædrelandet – helt givet tænkt som en del af den moralske oprustning »efter Caporetto«, som er Prezzolinis datering af forordet til 1. udgave, der udkom i 1917. For det andet fra A. Omodeo: *op. cit.*, der giver sig ud for at være en analyse af soldaternes reaktioner på krigen, men langt hen i virkeligheden er en kommenteret samling af breve og dagbogsuddrag. Alle skrevet af soldater, der faldt, og bogen er i realiteten et opgør med den fascistiske monopolisering af krigen, idet der er tale om et monument for en »tabt generation«, som det også kendes fra Storbritannien. Det var de bedste, der faldt – derfor kunne fascistisme komme til magten, er det implicite budskab hos Omodeo (der var nært knyttet til den (efterhånden) anti-fascistiske, liberale filosof, Benedetto Croce). Også Omodeos helte er fra dannelsesborgerskabet. De »ydmyge« tildes kun et nærmest appendiksagtigt kapitel, og Omodeo lægger ikke skjul på, at kun de bedste har krav på historiens bevågenhed (s. 7). Endelig består første del af A. Caravaglios: *op. cit.* reelt af en antologi af breve, erindringer o. lign., der dog i modsætning til Omodeo tydeligvis er samlet i et ikke blot heroiserende, men også krigsdyrkende og fascistiske øjemed.

25. Jvf. vurderingerne i Prezzolini: *op. cit.*, s. 27; A. Frescura: *op. cit.*, s. 92f og 165 og C. Malaparte: *op. cit.*, s. 79ff.

Reaktionen er ganske forståelig, når man læser fx Luigi Barzini's berømte *Al fronte* (Milano 1917). For slet ikke at tale om »Illustrated London News« korrespondent, Julius M. Price, der i sin *Six Months on the Italian Front* (London 1917) fremstiller krigen som en blanding af en heroisk cricketkamp og den klassiske dannelsesrejse.

26. Der er inddraget tre skyttegravsavis: *La Tradotta*, *Il Razzo* og *La Trincea*. Alle udkom ugøtligt fra februar-marts 1918. For alle tre gælder i øvrigt, at eksemplarerne på Bibliotheca Nazionale i Rom er ukomplette.

27. *Il Razzo*, nr. 1, 11.3. 1918, s. 4.

fremtrædende. Alt sammen dog næppe skrevet af typiske menige soldater, hvad bl.a. forskellen i formuleringsevnen i de ovenfor omtalte anonyme breve til kongen og digtenes formfuldendte versfødder mere end antyder! Der er i stedet tale om et udtryk for hærledelsens (sene) erkendelse af nødvendigheden af moralsk oprustning og ikke mindst for, hvordan de intellektuelle, unge og yngre interventionister, der redigerede skyttegravsaviserne, opfattede krigen – og ønskede den opfattet af de menige soldater²⁸.

Ovenstående gennemgang af de uddannede krigsdeltageres efterladenskaber skulle have antydnet både karakteren og omfanget heraf. Men hvad med de »jævne« soldaters krigsoplevelser og deres eksempler på. Et par af dem er allerede nævnt, nemlig de anonyme breve til kongen og de offentliggjorte krigsfangebreve. Nævnes må også de mange soldatersange, som krigen afstedkom, og hvor ikke mindst anti-militaristiske sanges sejlivethed gennem først krigen, så gennem det fascistiske diktatur, vel kan tages som en indikator for deres udbredelse²⁹.

Den kvantitativt største og mest interessante kildegruppe er imidlertid akterne fra de militære strafferetssager. I løbet af krigsårene blev der gjort ikke mindre end 870.000 anmeldelser til militærretten (– et tal, der skal ses i lyset af, at i alt ca. 5,9 mio. mænd blev indkaldt til krigstjeneste). Dette afstedkom frem til erklæringen af amnesti i september 1919 gennemførelsen af ca. 400.000 sager, der resulterede i 210.000 domfældelser og 120.000 frifindelser, mens 50.000 sager var uafsluttede³⁰. Dette kvantitativt imponerende kildemateriale er dog behæftet med i hvert fald to væsentlige problemer. For det første kommer de anklagede sjældent til orde i akterne. Det sker nemlig kun i det omfang, at af censuren tilbageholdte breve gengives, mens man i de øvrige tilfælde kun møder de anklagede gennem først de anmeldende officerers og dernæst domsmyndighedernes tolkning af deres udsagn og handlinger (samt selvfølgelig de anklagedes selvklare benægtelser). For det andet rejser selv et så omfattende kildemateriale indlysende repræsentativtetsproblemer – ganske som de anony-

---

28. Skyttegravsaviserne som udtryk for et civilisatorisk pædagogisk projekt er analyseret i den første spændende del af M. Isnenghi: *Giornali di trincea*, Torino 1977. Derimod er Isnenghis følgende analyse sammesteds af bladenes indhold en primitiv og historisk bagklog funktionalistisk analyse.

29. En lang række krigssange er optrykt og analyseret i nationalistisk-fascistiske toner i A. Caravaglios: *op. cit.* Eksempler på anti-militaristiske sange er optrykt i G. Vettori (udg.): *Canti italiane di protesta 1793-1974*, Roma 1974.

30. Jvf. E. Forcella & A. Monticone: *op. cit.*, s. 433ff. De følgende analyser af dette materiale er baseret på de ca. 160 domme, som Forcella og Monticone har udgivet i deres bog.

me breve og krigsfangebrevene gør det. Er det toppen af et isbjerg, man møder eller tværtimod alle »skyldige«, der er blevet opsnapet?

Disse problemer betyder, at det bliver nødvendigt at supplere »de jævne soldaters« egne udsagn med de skildringer og vurderinger af dem, som man finder hos andre, samtidige iagttagere. At dette er nødvendigt, gør imidlertid i sandhed grunden usikker. Som det vil fremgå af det følgende, tyder meget nemlig på, at der eksisterede dybe mentalitetsmæssige kløfter mellem den uddannede og den »udannede« del af hæren.

De dannedes krigstolkninger

Ser man i et europæisk perspektiv på de litterære – biografiske såvel som fiktive – krigsbearbejdelser, er det slående, at det er kritikken af krigen, der er altdominerende i de værker, der fortsat huskes og værdsættes³¹. Lige så påfaldende er det, at denne tradition kun har en enkelt pendant i Italien, nemlig Emilio Lussus erindringer. *Viva Caporetto!* af Malaparte er ikke, som titlen kunne forlede en til at tro, en kritik af krigen, men derimod af, at soldaternes offervilje ikke blev påskønnet. Heller ikke den tredje berømte »kritiske« krigsbog, Frescuras *Diario di un imbascato*, er en konsekvent krigsafvisning, selv om den rummer mange krigskritiske passager.

En vigtig forklaring på den manglende tradition i Italien er allerede omtalt, nemlig at fascismen undertrykte de kritiske krigstolkninger³². Men det kan også skyldes, at det italienske dannelsesborgerskab ikke i samme grad som f.eks. det engelske tog afstand fra krigen, efter den første krigsbegejstring havde lagt sig. Adskillige ting peger i denne retning. F.eks. blev under 1.000 officerer dømt ved krigsretter, dvs. under 0.5 % af det samlede officerskorps, mens det tilsvarende procenttal for menige er ca. ti gange så højt. I samme retning peger de bevarede, tilgængelige breve og dagbøger. Her støder man ofte på desillusionering, mistrøstighed, ja undertiden en sjælden gang på angst, men stort set aldrig på deciderede af-

31. Som et af de meget få eksempler på et krigsdyrkende værk, der har overlevet tidens – og det vil især sige 2. Verdenskrig – tand, skal nævnes Ernst Juenger: *Im Stahlgewittern*, Stuttgart 1961 (1. udg. 1920).

32. Det er således interessant, at Frescuras bog nok blev genudgivet under fascismen, men kun i et begrænset oplag »for samlere« og med tilføjelsen af et selvkritisk forord, hvor Frescura dels tog afstand fra bogen, dels kritiserede anvendelsen af dens første udgave fra 1919. Se forordet til 4. udgave, s. 12ff.

visninger af krigen. Udgangspunktet kan her tages i en tilsyneladende undtagelse:

»Soldaterlivet er såre trist. Der er ikke længere nogle idealer. Man nærer ikke længere nogen illusioner om at udrette noget godt ...«

For disse og lignende betragtninger i et brev til sin forlovede blev en 21-årig underløjtnant, der i sin civile tilværelse havde været student, i 1918 idømt 3 måneders fængsel.

Men underløjtnantens krigslede gav sig ikke udtryk i ulydighed, endsige desertation. Han fortsatte med at »give de samme ordrer til folk, der er mere trætte end jeg (...), med at give de samme bebrejdelser, komme med de samme trusler til familiefædre«³³. Hans uheld var, at brevet var blevet opsnappet i censuren.

Han holdt krigen ud, uden nogen form for entusiasme, men alligevel. Den 21-årige student var ikke enestående. Iflg. Lussu var en lignende krigslede udbredt blandt mange af hans officerskammerater³⁴. Også hos Omodeo møder man mange, for hvem krigsoplevelsen fik den oprindelige krigsbegejstring til at glide over i resignation, livslede og desillusionering. Kort før krigsudbruddet i 1915 skrev skolelæreren, Leonardo Cambini, oprømt til en ven:

»Jeg skriver, så du i morgen tidlig kan få de gode nyheder. I går aftes drog alle officererne fra lærerkorpset afsted til ukendt bestemmelsessted, og i år bliver der ingen eksaminer«.

Godt to år senere skrev Cambini til sin far om en bror, der var faldet i begyndelsen af krigen:

»De feje bag fronten slider på og formindsker nationens modstandskraft: vi oplever triste dage, fulde af skepsis og tvivl; og han (dvs. broderen, nas) smilede lykkelig over det store og magtfulde Italien, som vi ville se stige frem af sejrens daggry (...). Med denne drøm om ære og glæde har han sovet i to år: vi har grædt over ham, men vi burde, vi bør i stedet misunde ham«³⁵.

Cambinis syndebukke er »unddragerne« på hjemmefronten, men det mest

---

33. Citeret efter E. Forcella & A. Monticone: *op. cit.*, s. 341ff.

34. Jvf. E. Lussu: *op. cit.*, s. 130ff, 177ff, 186f og 199ff.

35. Citeret efter A. Omodeo: *op. cit.*, s. 33ff.

påfaldende ved brevet til faderen er, at Cambini efter to års krig er nået frem til en opfattelse af, at det havde været bedre at dø med uantastede idealer end at leve med desillusioneringens bitre smag i munden. At krigen langt fra levede op til interventionisternes forventninger fremgår også af følgende betragtninger af den florentinske nationalist, Giacomo Morpurgo, fra maj 1916:

»Det er sikkert, at hvis og når der kommer en sejrrig fred, vil jeg ikke huske andet end begyndelsen og slutningen (...). jeg vil glemme, jeg vil glemme krigens lange, kontinuerte, smertefulde anstrengelse«³⁶.

Også her er krigen som krig en desillusionerende oplevelse, der så at sige kun får værdi gennem sin »indramning« i de »glorværdige majdage« i 1915, hvor Morpurgo som tusindvis andre krigstilhængere demonstrerede i gaderne og følte, at de satte deres vilje igennem, i den ene ende og (forventningen om) sejren i den anden. Selve krigen fortrænges, ja fortrængningen sker så bevidst, at det næppe er rimeligt at tale om fortrængning.

Det er det derimod nok, når man i mange breve og dagbøger støder på udlægninger af krigen som skæbne, af døden som et vilkår og betoning af at leve i nu'et³⁷ – alt sammen reaktioner på en livssituation, der lå det civile liv uhyre fjernt.

Denne oplevelse omskrives ofte i fatalisme, som når Gianni Stuparich gjorde døden til det eneste sikre³⁸, eller når Gaetano De Vita i et brev sammenlignede soldaten med en tuberkuløs:

»En, der er i krig, befinder sig i samme sindstilstand, som en tuberkuløs: man føler sygdommen i sig, forudser med rædsel den dag (hvor den bryder ud, nas), og er dog overbevist om, at man kan bære længe på sygdommen, men aldrig undgå den«.

Denne tolkning slog senere over i ligegyldighed:

»Indifferencen har invaderet mig, og jeg bekymrer mig ikke om noget som helst«³⁹.

Iflg. Omodeo var denne fatalistiske ligegyldighed en af krigens væsentlig-

36. Citeret efter *ibid.*, s. 182.

37. Se eksemplerne i *ibid.*, s. 108, 122, 169, 186, 197, 206, 228ff.

38. G. Stuparich: *op. cit.*, s. 55f.

39. Citeret efter A. Omodeo: *op. cit.*, s. 187 og 197.

ste konsekvenser: en hel generation gav afkald på viljen og gav sig inertien i vold⁴⁰.

Denne fatalisme ligger tæt op af betoningen af en kristen religiøsitet. Her fremstår netop *troen*, som det, der gør krigen udholdelig og tolkelig. Krigen var over menneskelig fatteevne, altså måtte den være Guds værk, og i denne forstand er også den kristne religiøsitet, som en række samtidige iagttagere påpegede, at krigen fremmede⁴¹, en fatalistisk krigstolkning, der dog med paradislæren in mente manglede det nihilistiske anstrøg⁴². En nøgtern tolkning i denne retning fremlagde Gemelli, som på baggrund af dels egne iagttagelser, dels spørgeundersøgelser blandt feltpræster, pegede på den tætte sammenhæng mellem den opblomstrende religiøsitet og dødsangst⁴³.

Det er dog ikke religiøsiteten, der er det centrale i forsøgene på at meningsgøre eller ligefrem positivere krigen og krigsoplevelsen. Her støder man på to tilbagevendende hovedmotiver, nemlig pligtfølelsen og fædrelandskærligheden, når man gennemgår de dannedes skrifter.

Kort efter krigsudbruddet skrev universitetslæreren, Giuseppe Procacci:

»Ved enhver lejlighed vil jeg vide at gøre min pligt, men jeg er ikke og vil ikke give udtryk for at være en, der går smilende i døden«.

For Procacci var krigen først og fremmest pligt, ja ligefrem en sur pligt, hvilket han selv forklarede med, at krigen var et brud i forhold til hans »frit valgte liv« som underviser⁴⁴. Med andre ord er krigen et brud i forhold til de allerede indhøstede livserfaringer, og Procacci er et af mange udtryk for, at krigen netop blev oplevet tungest af de ældre (han var ved krigsudbruddet 31 år)⁴⁵.

Procaccis indirekte fremstilling af krigen som sur pligt er utypisk. Som

40. *Ibid.*, s. 198. Det er givetvis her Omodeos elitære fascismekritik, der dukker frem, men ligestyldigheden som kulturelt fænomen vakte også bekymring i fascistiske kredse, hvor det bl.a. kom til udtryk i forbindelse med Alberto Moravias debutroman, *Gli indifferenti* fra 1928.

41. Jvf. A. Caravaglios: *op. cit.*, s. 54ff og behandlingen hos P. Melograni: *op. cit.*, s. 137ff.

42. For en række eksempler, se A. Omodeo: *op. cit.*, s. 193 og 249ff. Gudstroen er også et tilbagevendende tema i mange krigstestamenter, se G. Prezzolini: *op. cit.*, s. 337ff. Religiøsiteten som ramme for krigstolkning var dog et tveægget sværd, ikke mindst i takt med, at paven i årene 1915-17 i stadigt skarpere vendinger fordømte krigen som et »nyt-teløst blodbad«.

. A. Gemelli: *op. cit.*, s. 131ff.

44. Citeret efter A. Omodeo: *op. cit.*, s. 111.

45. Jvf. iagttagelserne hos A. Frescaturo: *op. cit.*, s. 23 og Omodeos generaliserende på-

oftest fremstår begrebet pligt som uproblematisk positivt. Derimod er hans udsagn typisk ved, at pligten fremstår fuldstændigt abstrakt, uden attributter. Iflg. Gemelli var denne attributløse eller i hvert fald upræcise pligtfølelse udbredt blandt officerer:

»Alle de gange jeg har forhørt officerer om (hvad pligtfølelse består i, nas), har jeg fået utilfredsstillende svar. Nogle har gentaget moralske – religiøse, civile eller militære – forestillinger; andre refererer til minderne fra modtaget undervisning, men ingen har præcist fortalt mig, hvad elementerne i denne sindstilstand (dvs. pligtfølelsen, nas) var.«

Dette leder Gemelli over i at tolke pligtfølelsen som en »sindstilstand« frem for en egentlig »ide« – eller som vi ville sige i dag: som en mentalitet frem for en ideologi – der udspringer af »bevidstheden om at være en del af et kraftfuldt hele (hæren) og bevidstheden om ansvarlighed over for dette hele, ikke blot på egne vegne, men også på andres«. »Sindstilstanden« udspringer ifølge Gemelli af skæbnefællesskabet i krigen og forstærkes af militærvæsenet og krigsførelsens hierarkiske struktur: pligten er på forhånd givet af kommandostrukturen⁴⁶.

Gemellis tolkning underbygges af de mange eksempler på officerernes ansvarsfølelse over for deres undergivne, som både har karakter af beskrivelser af de menige som »jordens salt« og af soldaterlivet beskrevet i familimetaphorer. Ikke mindst det sidste er påfaldende, når man erindrer sig den strengt patriarkalske (og hierarkiske) familiestruktur i datidens Italien⁴⁷. Når pligten får attribut, bliver det som en pligt over for fædrelandet:

»Fædrelandet har brug for alle sine sønner i denne sublime stund, og det ville være en skændsel at nægte sin egen kropps bidrag ...«⁴⁸
 »... for vort Italien må vi kunne lide og udholde alt«⁴⁹.

---

pegning af sammenhængen mellem alder og krigstolkning, i A. Omodeo: *op. cit.*, s. 86 og 99.

46. A. Gemelli: *op. cit.*, s. 271f.

47. For en række eksempler, se G. Prezzolini: *op. cit.*, s. 271ff, 283 og 295; G. Stuparich: *op. cit.*, s. 31f og 57; B. Mussolini: *op. cit.*, s. 27 og A. Andreotti & L. Viazzi: *op. cit.*, s. 166ff. Ansvarsfølelsen over for de menige er – bag og over krigsleden – et gennemgående tema i E. Lussu: *op. cit.*, og ligledes den egentlige drivkraft i C. Malaparte: *op. cit.* Hæren anskuet som familie ses også i skyttegravsaviserne (f.eks. i *La Tradotta*, nr. 22, s. 3), men om det skal ses som en tolkning, bladernes redaktører forsøgte at sprede p.g.a. dens gennemslagskraft eller det er deres eget hærbillede, er det umuligt at afgøre.

48. Manlio Maioino i et brev til sin far, 9.8. 1915; citeret efter A. Omodeo: *op. cit.*, s. 19.

49. Piero Castagna i et brev til sin mor, 3.1. 1916; citeret efter *ibid.*, s. 29.

Denne pligt- og kærlighedsfølelse over for fædrelandet var det dominerende tema for mange interventionister, og det genfindes som det altoverskyggende grundtema i de dannedes krigstolkning. I det ofte desillusionerende krigsmøde blev fædrelandet det konstante meningssættende begreb, både i breve og dagbøger. Således skrev Carlo Stuparich i februar 1916 til en kvindelig bekendt:

»Kære frue,

Fædrelandet på læberne er intet; her føler man i armene, i de trætte og tavse nerver Fædrelandets alvorfuldhed og omnipotente behov«⁵⁰.

For Carlo Stuparich og hans bror, Gianni, var fædrelandets identitet tæt knyttet til ønsket om at »befri« hjembyen, Trieste⁵¹. For brødrene Garrone var fædrelandet også knyttet tæt til »le terre irredente« (dvs. de »italienske« områder, der fortsat var under østrig-ungarsk styre), men for dem ledte dette over i et mellemfolkeligt retfærdighedsideal, hvor ethvert folk havde ret til national selvbestemmelse⁵². For andre igen – som f.eks. Mussolini – var det fædrelandets genfødsel, der var emnet⁵³. Men det gennemgående træk ved fædrelandskærligheden, som vi møder den, er dens lave konkretiseringsgrad. Det fremgår med al tydelighed af de krigstestamenter, der er trykt i Prezzolinis *Tutta la guerrra*. Nogle eksempler:

»Italien, mit fædreland, som tilsmilet af skæbnen i de nye heltgerningers fuldbyrdelser vender tilbage til Roms store vej (...). Mit fædreland, jeg har ydmygt elsket dig, dybt i mit hjerte, og det er mig kærkomment at bevise det ved at dø for dig« (Pietro la Rosa).

»Jeg er nu vildt forelsket i mit Italien. (...) Hele det lette borgerlige liv eksisterer ikke længere for mig; jeg har samlet mig, og alle mine følelser, min ungdoms hjerteslag er alle tilegnet dette smukke Italien, for hvilket jeg vil, jeg må dø« (Vincenzo Raineri).

»For mig var livet en lang glæde, en uendelig nydelse. Den sidste glæde var at dø for fædrelandet« (Cesare Mombello).

50. Citeret efter G. Prezzolini: *op. cit.*, s. 190.

51. Se G. Stuparich: *op. cit.*, s. 46f.

52. Se A. Omodeo: *op. cit.*, s. 60-84. Brødrene Garrone er med deres sammenkædning af fædrelandskærlighed, familiefølelse, omsorg for soldaterne og retfærdighedssans Omodeos altoverskyggende idoler.

53. B. Mussolini: *op. cit.*, s. 180.

»Jeg dør tilfreds over at have givet mit liv for mit fædrelands storhed og enhed«. (Vilfredo Raddi).

»Til jer, mine forældre, til dig, min søster, til Fædrelandet, for hvilket det er kært at dø, går jeres Alessandros sidste tanker« (Alessandro Buscaroli).

I det sidste eksempel støder vi på et skjult citat af Horats' berømte sentens: »Dulce et decorum est pro patria mori«, som den engelske krigsdeltager og digter, Wilfred Owen, omtrent samtidig brugte som overskrift til et af sine berømteste digte om krigens meningsløshed⁵⁴. Men for de italienske dannede fremstod fædrelandsbegrebet tydeligvis ikke som meningsløst. Hvad, der gav det mening, er det derimod vanskeligere at læse sammenhængende ud fra materialet. Der er referencer til historien (Det antikke Rom og Il Risorgimento, Italiens samling), til landets enhed og storhed, men for de fleste synes begrebet »*Italia/Patria*« at have været en tilstrækkelig beskrivelse. Det er i denne sammenhæng sigende, at begrebet fædreland fremstår mest konkret hos brødrene Garrone, der (længe før præsident Wilson blev populær i Italien) ændrede det ved at indføje en mellemfolkelig respekt i det. For langt hovedparten af de øvrige dannede var Fædrelandet derimod efter alt at dømme et så givet og fælles ideal og samlesymbol, at det ikke behøvede forklaring, og oven i købet i de fleste tilfælde overlevede krigens virkelighed, hvor den abstrakte fædrelandskærlighed blev yderst konkret i sin omkostning⁵⁵.

I komparativt lys må det undre, at fædrelandskærligheden holdt til mødet med krigen og ikke, som det er tydeligst i Storbritannien, led skibbrud blandt mange unge fra dannelsesborgerskabet. Forklaringen herpå skal sandsynligvis søges i det faktum, at Italien som nationalstat kun havde godt 50 års historie bag sig.

For den nye nationalstat var det vigtigt, også internt, at fastslå den na-

54. Se W. Owen: *War Poems and Others*, London 1973, s. 79. Owen blev selv et af krigens ofre: han faldt den 4. november 1918, en uge før krigens afslutning.

55. Man kunne på forhånd tænke sig, at man gennem skyttegravsaviserne, der som nævnt blev skrevet af de dannede for de menige, kunne lokalisere et mindre abstrakt udtryk for fædrelandskærligheden og derigennem kaste lys over begrebets indhold. Men også i skyttegravsaviserne fremstilles Fædrelandet abstrakt eller gennem personifikationer som kongen eller (oftest) Garibaldi. At *la Patria* var et uantasteligt og utvetydigt begreb fremgår indirekte af den forskellige brug af det i skyttegravsaviserne, hvor det i flæng forbindes med demokrati, populistisk reformiver, imperialismen og ekspansionisme. Også i et andet propagandamedium, soldaterpostkort, møder man det abstrakte fædreland, symboliseret af den kvindelige *Italia* i klassiske gevanter og draperet med tricoloren. Jvf. eksemplerne i M. Donadi (udg.): *Italia nelle cartoline 1848-1919*, s.1. 1977.

tionale legitimitet, hvilket skete massivt, både ikonografisk, monumentalt og litterært – samt naturligvis gennem de statslige socialisationsapparater, først og fremmest skolen. Ser man på indholdet i disse udtryk, er det påfaldende, hvor højt intellektuelt symboliseringsniveau, der blev anvendt. Skal man forstå f.eks. Vittorio Emanuele monumentet i Rom som andet end blot stort, er forudsætningen en solid viden om såvel antikken som Italiens samling. Undtagelserne til denne generelle tendens er flaget og kongehuset, og det er da også tydeligt, at netop kongen var *det* samlende symbol for Italien, der socialt trængte dybest ned⁵⁶. At dyrkelsen af det nye fædreland var bevidst forbeholdt de dannede, fremgår også af analyser af lærebøger fra de offentlige grundskoler. Heraf fremgår det, at de normer, der blev lagt mest vægt på at indprente underklassens børn, ikke var fædrelandskærlighed, men autoritetstro, arbejdsomhed og afsavnets etik⁵⁷.

I Italien blev patriotismen således de dannedes eksklusive prerogativ, og det er symptomatisk – og i denne sammenhæng alt andet end uinteressant – at de kulturelt-politiske opbrudsstemninger, der fra begyndelsen af århundredet begyndte at markere sig blandt dannelsesborgerskabets unge, som fælles element havde en aggressiv nationalisme⁵⁸. Det er efter alt at dømme denne aggressive nationalisme, der skjuler sig i den abstrakte fædrelandskærlighed, der blev påkaldt af de unge krigsdeltagere fra dannelsesborgerskabet.

Men langt fra alle nøjedes med at tolke krigen inden for rammerne af pligtfølelse og fædrelandskærlighed. Kildematerialet frembyder også mange eksempler på, at *krigstolkningen* kunne være identisk med *krigsoplevelsen*. Men vel at mærke som noget entydigt positivt. Ofte beskrives selve krigsvirkeligheden med udprægede positive metaforer, hentet fra naturens verden. Læs f.eks. hvordan den 17-årige Roberto Sarfatti i december 1917 beskrev krigen i et brev til sin mor:

---

56. Det fremgår med al tydelighed af de mange anonyme breve til kongen, der for de allerflestes vedkommende udspringer af en opfattelse af kongen som nationens øverste myndighed – og dermed retfærdighedens øverste garant.

57. Jvf. A. Alberti: »Il piccolo italiano e il lavoro«, i *La scuola primaria dall'Unità alla riforma Gentile*, Roma 1985. Et interessant udtryk for den centrale placering patriotismen derimod fik i de dannedes socialisation er E. De Amicis' novellesamling, *Cuore*, som Martin Clark præcist har karakteriseret som en italiensk *Tom Brown's Schooldays!* Se M. Clark: *op. cit.*, s. 38.

58. For dette opbrud, se E. Gentile: *Le origini dell'ideologia fascista* Bari 1975, s. 3-132; A. Lyttelton: *Italian Fascisms: from Pareto to Gentile*, New York 1975, s. 12-26 og R. Wohl: *op. cit.*, s. 160-202.

»Med en smule øvelse kan man høre projektilernes retning og kaliber på deres hvislen. Den, der fløjter som en fugl, sss ...sssi, er projektilet fra bjergene, men det slår ned langt borte! Det andet her vvuvvuff ... er en 305'er, der er for kort højre for: boomm! Se, hvor det slår ned. Og det er 75'eren, elegant og præcis, den slår ned lige over hovedet på mig: ssen, pang! Den dækker mig med jord. Og splinterne er som spyfluer, der hurtigt flyver forbi.

En har bulet min hjelm (som jeg allerede har fortalt). Jeg tror ikke, man kan give et bare nogenlunde rimeligt indtryk af, hvor rask et bombardement er. Det er ligesom at være midt i en kunstig brand.

Jeg har stor sympati for bjergartilleriet. Det er uhyre elegant. Og maskingeværerne? De lyder som kællinger, der sladrer: ta-ta-ta-ta ... En smuk pige, men ... Gud fri og bevar mig vel!

Så er der pistolerne: ti...ti...ti...ti..., de lyder som skolebørn, der leger og råber som forskræmte fugle. Og det er døden, der flyver forbi! Åh, *la mort est une gaie maitresse!*⁵⁹

Trods opstemtheden næppe lige egnet til at berolige en bekymret mor! I den henseende var det brev, den 18-årige Adolfo Virgillii i maj 1916 sendte sin bedstefar og mor bestemt ikke bedre:

»Det var en fantastisk aktion! (...) Vi skulle erobre den (dvs. en østrigsk stilling, nas) »for enhver pris«. Vi gik langs klipperne, krøb stille op, holdt fast med hænder, negle og tænder, indtil vi nåede klippefremspringet. Jeg kom først med min deling. I nattens løb gennemførte vi tre angreb, uden at nå frem til den frygtindgydende position. Fast besluttet på at sejre blev vi der, under østrigerne, to meter under dem, indtil daggry. En frygtelig nat! Vore sårede tav heroisk for om muligt at undgå at blive opdaget, og det var umuligt at trøste dem. Fuldmånen oplyste denne gruppe titaner, der klamrer sig til bjergtoppen. Fast besluttet på at sejre eller dø forsøgte vi ved daggry et sidste desperat angreb, og det var voldsomt, overvældende, uafviseligt. »Savoia, Savoia«, råbte vi for at opildne hinanden til angrebet, og vi erobrede den fjendtlige stilling. Som giganter sprang vi ned i den besejrede skyttegrav efter forsvarerne var flygtet. Vi var berusede, og den opstigende sol kyskede dette skuespil«⁶⁰.

Mens Sarfatti i sin metaforik knyttede an til naturen og barndommens uskyld, er det hos Virgillii skoletidens antikke heroer, der drages frem i besyngelsen af krigsoplevelsen. I et sådant omfang, at man fristes til at karakterisere beskrivelsen som pubertært praleri, hvilket næppe heller er helt galt. I hvert fald er det sigende, at de to krigsbejstrede faktisk kun

59. Citeret efter G. Prezzolini: *op. cit.*, s. 255.

60. Citeret efter *ibid.*, s. 319.

var 17-18-årige drenge. Den unge alder synes at være det samlende træk hos hovedparten af de krigsbegeistrede, og bag besyngelsen af krigen som »la bella vita«, af farens skønhed m.v., ligger der for mange af disse unge en tolkning af krigen som initiering⁶¹.

Men man møder ikke kun krigsbegejstring i forbindelse med tolkninger af krigen som en manddomsprøve. For mange blev krigen ligefrem identisk med selve livet. Dette ledte over i en dyrkelse af krigen som *krig*, hvilket i Italien fandt sit klareste og mest systematiske udtryk blandt medlemmerne af elitekorpserne, *gli arditi* (»de dumdristige«).

Disse korps blev dannet i sommeren 1917, reorganiseret i 1918, og ved krigsafslutningen var der indrulleret 20-30.000 i korpserne⁶². Gli arditi skulle tjene som elite- eller kommandotropper på linie med den østrigske hær »Sturmtruppen«, og soldaterne gennemgik en grundig militær uddannelse, både hvad angik fysik og kamptræning. Uddannelsen suppleredes med særlig udrustning: gli arditi slap for de menige soldaters tornyster; de udstyredes med lette rifler, maskinpistoler, håndgranater og knive, ligesom de fik en særlig uniform med åbentstående jakke, sort trøje og fez i stedet for den vanlige kasket. Den positive særbehandling gjaldt også løn, forplejning og indkvartering, ligesom gli arditi slap for de normale skyttegravsturnusser⁶³.

På denne måde lykkedes det at skabe effektive kommandosoldater, der i aktion fra efteråret 1917 havde stor, omend primært iøjnefaldende succes. Men med den åbenlyse forskelsbehandling og rent fremtoningsmæssige understregning af *ardito*'en som ardito blev der også lagt et solidt fundament for en arditi-selvforståelse af at være *udvalgte*, hvilket i ikke ubetydeligt omfang blev fremmet, både i hærledelsens kommunikeer, i skyttegravsaviserne, i den civile presse og af officielle hyldeste fra såvel hærledelse, konge og den allestedsnærværende, krigsbegeistrede digter, Gabriele d'Annunzio⁶⁴.

61. Se eksemplerne hos A. Omodeo: *op cit.*, s. 39, 86ff, 99, 110, 113, 119f, 127f og 156f.

62. Jvf. G. Rochat: *Gli arditi della grande guerra. Origini, battaglie e miti*, Milano 1981, s.

64. Tallet er et skøn, idet oplysninger om antallet af korps og deres størrelse langt fra er entydige. Til dette tal skal så lægges de arditi, der faldt, og Rochat skønner, at i alt mellem 40 og 50.000 havde været indrulleret i korpserne. Jvf. *ibid.*, s. 8. 50f og 64.

63. Jvf. *Ibid.*, s. 30ff.

64. Jvf. *ibid.*, s. 73ff og F. Cordova: *Arditi e legionari dannunziani*, Padova 1969. For hyldesten af Gli arditi i skyttegravsaviserne, se digtet »L'Ardito« i *Il Razzo*, nr. 15. 1918, s. 3 og tegningen, »L'Ardito si diverte« (Ardito'en morer sig), i *La Tradotta*, nr. 18. 1918, s. 4f. Her fremstilles gli arditi som gæve helvedeshunde, der morer sig med knivkast, vækker hinanden med håndgranater, spiller på harpe med pigtrådsstrengene – og står i kø for at komme i kamp!

Medlemmerne i korpserne var en blanding af frivillige og udvalgte, og der eksisterer ingen samlede oplysninger om disse soldaters sociale herkomst, hjemsted eller alder. I de mange erindringsbøger, som arditier skrev i årene fra 1919 og frem, betones det dog igen og igen, at gli arditier var unge. Det forekommer også sandsynligt, da der netop var tale om *elitkamptrupper*. Gli arditis sociale baggrund er mere usikker. I samtiden gik der rygter om, at de rekrutteredes blandt straffefanger, hvilket dog blev blankt afvist af hærledelsen⁶⁵. I erindringsværkerne omtales gli arditier derimod – ikke overraskende – som »blomsten af Italiens ungdom«:

»Hovedparten af »le fiamme nere« (dvs. de sorte flammer, et kælenavn for gli arditier, der udsprang af deres korpsmærke, der var sorte, røde eller grønne flammer, nas) bestod af det italienske samfunds bedste elementer, og blandt os havde de mest berømte familier repræsentanter, som aldrig fornægtede deres fødsels og uddannelses ædelhed«⁶⁶.

På lignende vis beskrev den tidligere futurist, Mario Carli, i 1919 gli arditis medlemmer som »avantgarden fra alle tilværelsens områder, hjernerne eller hjerternes eller musklernes futurister« og betonedede, at hovedparten stammede fra byerne⁶⁷.

Disse identifikationer af arditiernes baggrund må naturligvis ikke ukritisk accepteres, men igen forekommer det sandsynligt, at netop arditiekorpserne med deres elitære karakter har tiltrukket mange med småborgerlig baggrund. I hvert fald peger erindringsbøgerne i retning af en dansesmæssig baggrund, og det samme gør såvel de mange slagsange som ritualer, der karakteriserede korpserne (jvf. nedenfor).

Fælles for arditierindringsbøgerne er en udpræget selvfølelse, følelsen af at være udvalgt, af at tilhøre et »aristokrati«, som Carli formulerede det; et aristokrati, hvis adelsmærke var modet⁶⁸.

Iflg. den tidligere arditio, Paolo Giudici, var arditiernes ideal:

»Vi ønskede den sande, den klassiske krig, som ikke føres med tålmodighed, men med dristighed; den krig, hvor man går døden i møde som man

65. Jvf. G. Rochat: *op. cit.*, s. 38f.

66. P. Giudici: *op. cit.*, s. 16.

67. M. Carli: *op. cit.*, s. 19f.

68. *Ibid.*, s. 33. For tilsvarende formuleringer, se F. Vecchi: *op. cit.*, s. 38 og P. Giudici: *op. cit.*, s. 32, hvor en arditio karakteriseres som »en dødens frivillig, (...) som nærrede og dyrkede fædrelandets religion; en mand, der var i stand til ethvert offer, klar til enhver kamp, modstand af enhver svaghed«.

går kærligheden i møde; den krig som digterne besynger og som skaber legendernes helte. Og vi blev »dødens riddere«⁶⁹.

Her smelter traditionelle maskuline dyder som frygtløshed og dristighed sammen med krigens sande jeg – og som selve livet. Besyngelsen af heltemod, faren, døden og krigen som livet genfindes i gli arditis slagsange. Her skal blot citeres den første strofe af gli arditis kendteste slagsang med den sigende titel, »*Giovinezza*« (»Ungdom«):

»Fra dolken det stolte lyn
fra bomben det høje brag
alle fremad, alle til slagmarken
hvor man sejrer eller dør.
Jeg er ardito, stærk og stolt.
Mit hjerte skælver ikke i brystet.
Jeg går smilende døden i møde
fremfor at falde i vanære.
Ungdom, ungdom
skønhedens forår.
I livet og i rusen
klinger vores sang»⁷⁰.

På lignende måde var også de ritualer, som arditikorpserne omgav sig med, både stærkt krigsdyrkende og selvhævdende. Det var hos arditierne, at hurra-råbet blev erstattet med kampråbet: »Hvis er æren? Vores« (»A chi l'onore? A noi«); her at den traditionelle honnør blev afløst af hævede dolke, og her reveillen blev afløst af kanonskud⁷¹. Og den allerede omtalte tegning fra *La Tradotta*, der »forestiller« gli arditis kasernelev (se note 63), lå ikke fjernt fra virkeligheden, hvis man skal tro følgende skildring:

»En anden leg var knivkast: en ardito stillede sig i retstilling foran en trædør. På skift kastede nogle kammerater så – i hovedhøjde – knive mod den tålmodige (...). Den ardito, som det lykkedes at holde hovedet ubevægeligt

69. *Ibid.*, s. 23.

70. Citeret fra A. V. Savona & M. L. Straniero (udg.): *Canti dell'Italia fascista*, Milano 1979, s. 53f. Sangen blev senere overtaget af fascisterne, og under det fascistiske regime var »*Giovinezza*« – om end med en anden tekst – fascismens officielle slagsang. Hos G. Rochat: *op. cit.*, s. 82ff er der gengivet flere eksempler på arditislagsange.

71. Jvf. G. Rochat: *op. cit.*, s. 85.

eller som kun flyttede det nøjagtigt nok til at undgå at blive ramt, blev anset for at være den mest modige«⁷².

Ovenstående kan bedst karakteriseres som ekstrem radikalisering af traditionelle drengelige, og også i sangene er skildringen af krigen som en (farlig) leg nærværende. Man ser altså også her en skildring af krigen som en slags manddomsprøve.

Når krigsdyrkelsen kunne antage sådanne højder hos gli arditì, hænger det givetvis sammen med korpsets elitekarakter. Som ardito – hvad enten man var blevet udvalgt eller havde meldt sig frivilligt – var man noget særligt, en del af en elite eller et »aristokrati«. Dette understregedes så yderligere af de særlige privilegier, korpset nød, og den idolisering, de blev gjort til genstand for⁷³. Men denne position var entydigt forbundet med krigen: det var krigen, der havde gjort medlemmerne af gli arditì til en elite. Dette er givetvis en særdeles vigtig del af forklaringen på, at så mange arditì efter krigen var at finde i den fascistiske bevægelse. Her kunne de ikke blot søge at fastholde billedet af sig selv som elite, men også i de fascistiske »kampgrupper« forlænge krigen mod nye, indenlandske fjender.

De uddannedes krigstolkninger

I det foregående har interessen været rettet mod det numerisk relativt beskedne, men både kvantitativt og kvalitativt velformulerede mindretal i hæren, som de uddannede – som oftest linieofficerer – udgjorde. Ser man i stedet på hærens store flertal, de menige og i klassisk borgerlig forstand uddannede, rejser der sig som tidligere omtalt store materialeproblemer. Det er derfor nødvendigt at supplere de uddannedes egne udsagn – i ord og handlinger – med andres opfattelser af dem. Her støder man på to, klart modstridende tendenser.

For hærledelsen fremstod de menige som potentielle krigsmodstandere.

72. M. Palieri: *Glorie e sacroffice degli assaltatori*, Milano s.d.; her citeret efter F. Cordova: *op. cit.*, s. 30.

73. Man skal dog heller ikke overse en anden faktor, der givetvis har medvirket til at fremme gli arditìs krigsdyrkelse. Gli arditì havde nemlig som opgave at føre en krig, der langt hen lignede »den klassiske«, og der var langt fra skyttegravens og frontalangrebens »mekaniske« krig til arditì'ernes dristige og spektakulære kommandoaktioner: nok var krigen blodig, men den lå dog stadigt tæt på de traditionelle, heroiske krigsbilleder.

Heri hentede de deres (apologetiske) forklaring på det katastrofale nederlag ved Caporetto, men allerede i september 1915 skrev overkommandoen i et direktiv til officerer:

»Enhver soldat må være sikker på, om nødvendigt, i sin overordnede at finde en bror eller far, men han må også være overbevist om, at den overordnede har en hellig pligt til at henrette de modvillige og feje ved skydning (...)«⁷⁴.

Og dekretet fortsatte med at sanktionere summariske henrettelser og betone politisoldaters (*i carabinieri*) beføjelser. Denne vurdering løber som en rød tråd gennem en række af hærledelsens direktiver, breve til de politiske myndigheder og erindringer⁷⁵, og den ligger i klar forlængelse af den italienske hærs historie og hærledelsens klassebaggrund: siden landets samling havde hæren først og fremmest været anvendt til at bekæmpe oprør, strejker og opstande – altså netop været rettet mod repræsentanter for den underklasse, der udgjorde hærens numeriske ryggrad⁷⁶.

Et radikalt anderledes billede af de meniges holdning til krigen møder man i breve, dagbøger og erindringer fra linieofficererne. Her er det den »gode bonde-soldat«, der dominerer. Billedet af den gode, menige soldat kan eksemplificeres med et fyldigt uddrag af en artikel af journalisten, Guelfo Civini, der deltog i krigen som officer:

»Jeg ser ham for mig, hver gang jeg tænker på den italienske soldat.

Jeg vil altid huske hans ydmyge og ædle svar. Han var en almindelig infanterist, en fattig syditaliensk, god bondedjævel, måske analfabet. Han var ikke længere helt ung og havde bestemt ingen martialske fremtoning (...). Han var en af mange, en af den uendelige mængde af menneskelige partikler, som udgør massehæren. Han så næsten komisk ud: med et magert, gulligt ansigt, to store flyveører, et ujævnt, sort skæg, der ikke var blevet barberet i 14 dage. Han var iført en for lille jakke, enorme bukser og hans viklers var holdt sammen med sejl garn (...). Han var mudret til op over begge ører. Han var lige ankommet med sin bataljon, en hjælpebataljon, der skulle sendes frem til første linie en kilometer længere fremme, hvor der kæmpedes (...). En artilleriofficer, der ikke havde noget at lave, gik hen til ham (...).

---

74. Citeret efter G. Rochat & G. Massobrio: *Breve storia dell'esercito italiano dal 1861 al 1943*, Torino 1978, s. 187.

75. Jvf. P. Melograni: *op. cit.*, s. 124ff, 157f, 212f og 219f.

76. For hærens funktion som regimenteringsinstrument og hærledelsens sociale herkomst, se J. Whittam: *The Politics of the Italian Army*, London 1977, s. 115f og 121f, samt G. Rochat & G. Massobrio: *op. cit.*, s. 86ff.

»Hvad laver du her«, spurgte han nu soldaten, der stillede sig i retstilling og rettede på sin opbakning med en hurtig skulderbevægelse.

»Jeg er her med min bataljon«, svarede infanteristen på sin nasale syditalienske dialekt og gav et kast med hovedet for at angive sine kammerater.

»Hvilken brigade tilhører du?«

»Det ved jeg ikke.«

»Hvad? Ved du ikke det? Ved du så, hvem din oberst er?«

»Nej, hr.«

»Din major?«

Infanteristen rystede nedslået på hovedet.

»Det ved jeg ikke.«

»Jamen, ved du overhovedet noget?«

Så kom det storslåede svar. Der kom antydningen af et smil i det gullige ansigt, og han svarede stille:

»Hr. løjtnant ... nok er der meget, vi ikke ved ... men vi er her for at rykke frem.«

Vi spurgte ikke om mere. Vi gik tilbage mod batteriet i tavshed, eftertænksomme og bevægede. Også infanteristen gik bort, en smule bøjet under sin oppakning og nåede frem til sine kammerater, der allerede var på vej op ad skråningen ... ydmyge og tapre som han, uden at være klar over storheden i den handling, de skulle udføre, uden hverken tøven eller hovmod, nøjagtigt som de var på vej til at gøre, hvad de altid havde gjort, til arbejdet: i stedet for en hakke havde de nu en riffel. Nøjagtigt som de aldrig havde spurgt om, hvorfor deres liv skulle være så slidsomt og havde accepteret det

Den 24. oktober i de tidlige morgentimer begyndte et massivt bombardement af de italienske tropper ved Plezzo og Tolmine. Det var indledningen til det 12. Isonzo-slag eller slaget ved Caporetto, som på mindre end tre uger ændrede situationen ved den italienske front fuldstændigt. Da slaget var forbi, stod den italienske hær efter et tumultagtigt tilbagemøg ved Piave-floden. 294.000 soldater blev taget til fange, mens ca. 350.000 flygtede over hals og hoved, de såkaldte sbandati, hvis afdelinger simpelthen gik i opløsning under tilbagemøget.

De høje tal for tilfangetagne og »sbandati« var en vigtig del af argumentationen for dem, der allerede i samtiden så Caporetto-nederlaget som udtryk for et stort mytteri. Den tolkning, som senere blev overtaget af en række venstreorienterede historikere, er imidlertid ikke holdbar. Caporetto var først og fremmest et militært nederlag, hvis årsager dels lå i en original angrebsplan, der lagde hovedvægten på fremrykning over snævre frontafsnit og koncentrerede indsatsen, hvor den italienske modstand var svages, dels i dårlig ledelse i den italienske hær: fx fastholdt den øverstbefalende Cadorna sent om aftenen den 24. oktober, at der var tale om en tysk-østrigsk afledningsmanøvre. Tilbagemøget, der blev indledt den 27. oktober, var også på forhånd dømt til at ende i kaos, da hærledelsen ikke på forhånd havde udfærdiget direktiver med henblik på et eventuelt tilbagemøg. Når dette er sagt, forekommer det dog ligeså ubestrideligt, at nederlagets massive karakter i høj grad må tilskrives krigstræthed blandt soldaterne. I den retning peger de høje tal for tilfangetagne og »sbandati« trods alt – ikke mindst sammenholdt med tallene for døde og sårede, der var henholdsvis 10.000 og 30.000.

På billedet se en gruppe »sbandati«, der under bevogtning af politisoldater føres tilbage til fronten.

uden indvendinger, således accepterede de nu ofret uden indvendinger. Noget overordnet, noget fremmed for deres tankeverden, som det der havde beordret dem til at arbejde, beordre dem til at kæmpe, måske dø. De adlød, nu som dengang, drevet frem af en dyb følelse af deres menneskelige pligter. Og andet ville de ikke vide. De var der »for at rykke frem«. (...)

Pligten: over for hvem? De sagde til soldaten i lejrene, når han tilsluttede sig regimentet, når han drog i krig: over for Kongen, over for Fædrelandet, over for Retfærdighedens Sag ...

Han lyttede og forsøgte at forstå, men det lykkedes ham ikke. Disse ord blev ved med at svæve usikkert rundt i hans hoved. Selv Fædrelandet er endnu en for ubestemt ide for størstedelen af vor landbefolkning; det er noget vagt, abstrakt, som man aldrig har tænkt ordentligt over. Som tilfældet er det med det sakrale, fortøner begrebets praktiske indhold sig. Det er ikke let at forstå, hvad dette noget *vil*, når man ikke rigtig ved, hvad dette noget er. Retfærdighedens Sag: ord, der vinder genklang i de simples følelser, men også de er vage og ubestemmelige. Kongen: det er det eneste udtryk, som – selv om det også er en smule abstrakt – fremkalder og præciserer forestillingen om en vilje, man skal adlyde. Spørg en soldat, hvorfor man slås. Han vil svare: for Konge og Fædreland.

Resten, alle grundene til krigen, forstår han ikke. Han kæmper, fordi kongen har givet ham ordre til det, og som han gør størstedelen af vort folk fra syden. Kongen er den øverste herre, herrernes herre. Men hvordan og hvorfor er der ingen, der rigtigt ved. (...)

Jeg ser igen den tilsølede infanterist for mig, hører igen hans næsten ydmyge stemme, der undskylder. Den lille, magre skikkelse vokser sig gigantagtig: det var ikke hvilken som helst soldat. Det var hele vort folk, hele den store, ukendte skare, født af vor jord, som talte med den stemme; det var alle Italiens infanterister, det store lille folk, krigens heroiske plebejer, som går i kamp uden at vide noget, uden at kræve noget, som blot føler, det er nødvendigt«.

Civinis portræt af den syditalienske infanterist stod at læse i avisen, *Corriere della Sera*, i oktober 1916⁷⁷. Når netop Civinis artikel er valgt til at illustrere det udbredte billede af den gode bondesoldat, skyldes det først og fremmest dens detaljerighed og forklaringsforsøg⁷⁸.

77. Her citeret efter G. Prezzolini: *op. cit.*, s. 373ff.

78. Et parallelt billede af en idealtypisk bondesoldat findes hos G. M. Trevelyan: *op. cit.*, s. 169-175. Den samme detaljerighed hos C. Malaparte: *op. cit.*, passim. Den »gode bondesoldat« »portrætteres« i øvrigt bl.a. af A. Frescura: *op. cit.*, s. 84f; G. Stuparich: *op. cit.*, s. 31f; B. Mussolini: *op. cit.*, s. 72ff og s. 115ff; A. Omodeo: *op. cit.*, s. 9f, 155 og 263ff, samt hos Corrado Alvaro (optrykt i M. Schettini: *op. cit.*, s. 117f). Denne opfattelse er også kernen i Lussus skildring af sine soldater. Desuden ses temaet i skyttegravsaviserne, fx i digte som »Il fante affardellato« og »Il territoriale« i *La Tradotta* (hhv. nr. 8 s. 7 og nr. 11, s. 3). Det er også interessant, i hvor høj grad dette billede stemmer overens med det billede af holdningerne til krigen blandt landbefolkningen, som præfekternes indberetninger fra maj 1915 formidler. Disse indberetninger er trykt i

Ved en nærlæsning af Civinis tekst er det mest iøjnefaldende, at det er forfatteren magtpåliggende at formidle anderledesheden mellem de dannedes og de udannedes krigstolkning og baggrunden for den. Det fremgår tydeligt af den indgående beskrivelse af soldatens udseende, og af at soldaten i teksten udtrykker sig i dialekt (hvilket ikke er søgt »tilnærmet« i oversættelsen); en dialekt, som Civini oven i købet til dels føler, at han må oversætte for sine læsere. Mødet med de menige soldater har stillet Civini over for noget fundamentalt fremmed, og der er faktisk ikke langt til en antropologisk skildring af »vilde folk«⁷⁹. Ligesom for antropologer er det vigtigt for Civini at gøre rede for anderledesheden i tænkemåden. Det er ikke de dannedes krigstolkningsbegreber som Fædreland, Retfærdighed og Pligt, der genfindes hos den menige soldat. I stedet er det fatalisme og især autoritetstro, der karakteriserer Civinis syditalienske infanterist. Kri- gen er blot et andet udefra defineret arbejde (hakken bliver til en riffel), som må udholdes – i de mest bevidste tilfælde fordi kongen, »herremændenes herre«, har givet ordre til det.

Den situation, som har affødt Civinis artikel, er mødet med de menige, som han ser som det egentlige italienske folk: et folk, som er ganske anderledes, end han havde forestillet sig. Folket som anderledes, men i en positiv forstand, ligger bag mange af portrætterne af de gode soldater, og det kommer helt tydeligt frem i den programmatisk indledningsartikel i det første nummer af den elitære skyttegravsavis. *La Volonta*, fra september 1918. Her hedder det bl.a.:

»Alle – fra universitetsprofessoren til fagforeningslederen, fra ministre til bybetjente – havde altid fortalt os, at et mere udisciplineret, gement, upålideligt, bestikkeligt og slapt folk end vores var det umuligt at finde på jordens overflade; et folk, der var fuldstændigt uforbedreligt, foragteligt. I stedet har vi ved i månedsvis, dag og nat, at leve side om side med vores soldat fundet ham god, lydig, disciplineret, arbejdsom til det yderste, kærlig, generøs helt til ofret af sit eget liv. (...) Hos soldaten har vi lært at kende og elske vort folks store dyder, den store ukendte del af vores Italien, som arbejder

---

B. Vigezzi: »Le »radiose giornate« del maggio 1915 nei rapporti dei prefetti«, i *Nuova Rivista Storica*, 43, 1959, s. 313-344 og 44, 1960, s. 54-111.

79. Faktisk gav krigen anledning til en række antropologiske eller folkloristiske studier af især overtro. Temaet inddrages allerede hos A. Gemelli: *op. cit.*, s. 149-168; i det teologiske tidsskrift, *Bilychnis*, publicerede R. Corso i 1920 en artikel om »La rinascita della superstizione nell'ultima guerra«, og C. Caravaglios: *L'Anima religiosa della guerra*, Roma 1935, viser også emnet stor opmærksomhed.

og sparer, som dyrker familien og æren og som endnu tror fast på venskab, taknemmelighed og det talte ords moralske forpligtelse«⁸⁰.

Spørgsmålet er så, om dette billede af soldaterne og deres krigsbearbejdelse og -tolkning er korrekt. Det er mildest talt blevet problematiseret af marxistiske og venstrekatolske historikere som Giorgio Rochat, Enzo Forcella, Alberto Monticone, Renato Monteleone og især den marxistiske litteraturhistoriker, Mario Isnenghi, der afviser billedet som ren mytologi⁸¹.

Ser man på det materiale, hvor de udannede selv kommer til orde, er det indlysende, at meget taler for denne opfattelse. I de anonyme breve til kongen, i de overleverede antimilitaristiske krigssange og i akterne til de ca. 400.000 krigsretssager møder man andre menige, nemlig dem, der aktivt protesterede mod krigen⁸². Spændvidden i protesterne er stor. Den går fra en næsten fatalistisk religiøs påkaldelse og til det åbne oprør. Bredden kan antydes med nogle eksempler.

Den afmægtige protest i påkaldelsen af Gud møder man i dette brev fra en italiensk krigsfange:

»Vi har håbet om, at Gud vil standse denne krig og lade en hellig fred komme til alle nationer, så alle familiefædre kan vende hjem til deres familier (...)⁸³«

Mellem afmagten og handlingen finder man de anonyme breve, der typisk enten bønfaller kongen om at standse krigen, som tilfældet er med dette postkort, dateret den 2. april 1916:

»Allerkæreste herre
jeg skriver dem dette kartonstykke for at overbringe dem mine hilsner og sige jeg er ved godt helbred, hvad jeg også håber de og fru er og for at sige dem, at jeg er i skyttegraven på 11. måned. Vi er allerede lede og kede af det og venter på freden og ønsker frihed.
Glem ikke at hilse dronningen (...)⁸⁴«

80. *La Volonta*, 5.9. 1918. Genoptrykt i G. Sabbatucci (udg.): *La stampa del combattentismo (1918-1925)*, Bologna 1980, s. 40-48.

81. M. Isnenghi: *Il mito della grande guerra*, Bari 1970, s. 305ff.

82. Der er naturligvis også eksempler herpå i de dannedes krigsbøger, først og fremmest hos Lussu, Frescura og Malaparte.

83. Citeret efter L. Spitzer: *op. cit.*, s. 92.

84. Citeret efter R. Monteleone: *op. cit.*, s. 103. I oversættelsen er originalens dårlige grammatik søgt fastholdt.

eller truer ham til det, som i dette brev fra august 1917:

»O Vittorio III

hvem er du? har du ingen sjæl, intet hjerte? (...) Stands dette martyrium!

Stands det! lad dette tjene dig som en advarsel. Stands straks denne krig ellers vil vi få dig feje kryster til at mærke behovet for at standse den gennem din familie. (...) Denne hævn vil finde sted før udgangen af september, hvis du ikke standser krigen. Mærk dig, at det er en sammensværgelse, der skriver. Vi har våben i hånd. Vi er parate.

Giv besked til Cadorna og kumpaner ellers vil vi skrive med bajonetten og ikke længere med pennen«⁸⁵.

Tættere handling kom en 22-årig bonde den 16. marts 1918, da han kom med følgende opfordring til sine kammerater:

»For at komme hjem skal vi gøre således: nedlægge våbnene og gå vores vej. Og hvis officererne spørger hvorfor, vil vi svare, at vi handler efter egne ordrer. Og hvis de vil gøre noget, er det nemt at sætte dem på plads«⁸⁶.

Denne opfordring kostede den 22-årige livet. Næste dag blev han dødsdømt for forræderi, og dommen blev straks eksekveret.

Den krigslede, som ovenstående eksempler klart udtrykker, fik mindst tre aktive udtryksformer under krigen: desertering, selvlemlæstelse og åbent mytteri. Hertil kommer sandsynligvis en fjerde, nemlig frivillig tilfangetagelse, som der findes spor af i både krigsretssagerne og i erindringslitteraturen, ligesom den voldsomme og uahæmmede brug af fjendebilleder og mildest talt dystre beskrivelse af tilværelsen i de østrigske fangelejre antyder angsten herfor hos hærledelsen⁸⁷.

Ved de italienske krigsretter blev ikke mindre end 101.655 dømt for desertation, mens mytteri er en af de hyppigste overtrædelser under den slørende overskrift »lydighedsnægtelse«, der medførte 24.500 domfældelser⁸⁸. Stærkest indtryk gør dog selvlemlæstelser, der lå bag ca. 10.000

---

85. Citeret efter *ibid.*, s. 147. Luigi Cardorna var den italienske hærs øverstkommanderende frem til november 1917, hvor han i kølvandet på Caporetto-nederlaget blev afløst af Armando Diaz.

86. Citeret efter E. Forcella & A. Monticone: *op. cit.*, s. 375.

87. Fjendebilleder er ikke overraskende et hovedtema i skyttegravsaviserne. Et eksempel på beskrivelser af østrigske krigsfangelejre er *Die Gefangenschaft der Italiener in Oesterreich. Eindruecke und Erinnerungen*, s.l. 1918, med overskrifter som »Hellere dø« o.lign. At det næppe var helt grundløs propaganda, antydes af billeder af hjemvendte krigsfanger.

88. Der findes desuden spor af mytterier i nogle af de af censuren standsede breve (se ek-

domme. Mest udbredt var det at såre sig selv i hænder og fødder, som det dog var forholdsvis let for de overordnede at afsløre⁸⁹. Men der var talrige metoder, som lægen Attilo Ascarelli opremsede i en videnskabelig artikel om emnet i 1917:

- betændelse og bylder, fremprovokeret med injektion af petroleum, benzin o. lign.
- bylder, fremprovokeret med injektion af fækalier, opløst i vand eller benzin.
- svulster, fremprovokeret med indsprøjtning af vaseline.
- kemiske ætsninger ved hjælp af diverse syrer og baser.
- varmemeforbrændinger med skoldende vand eller lud.
- ødemer, frembragt ved hjælp af små, ofte gentagne slag på bestemte dele af kroppen (ofte i forbindelse med et gammelt sår).
- ødemer, frembragt ved at standse blodomløbet.
- ørebetændelse frembragt med ætsende stoffer o. lign.
- bughindekatar frembragt med amerikansk olie, tobak eller sæbe.
- hudsygdomme, frembragt ved hjælp af urteudtræk⁹⁰.

De tusindvis af krigsretssager taler sit tydelige sprog om en udbredt krigslede og på lignende vis må man i hvert fald delvist tolke det famøse nederlag ved Caporetto. Ikke det militære nederlag, men det kolossale antal tilfangetagne italienere (294.000) og hærens delvise opløsning under tilbagetoget fra Isonzo til Piave⁹¹. Er der næppe grundlag for at se dette som et bevidst oprør – som Curzio Malaparte gjorde det – kan man i hvert fald sige, at hundredtusinder af soldater i de sidste oktoberdage 1917 stemte med fødderne og dermed signalerede deres krigslede på en måde der ikke siden er overgået – ikke engang af de irakiske tropper i Golfkrigen!

På den anden side må man heller ikke være blind for, at netop hærledelsens hårde repressive kurs kan være en delforklaring på det astronomiske antal krigsretssager. At denne var tænkt forebyggende og givetvis også

semplerne hos E. Forcella & A. Monticone: *op. cit.*, s. 45f og s. 73), samt hos E. Lussu: *op. cit.*, s. 172ff – og sågar hos A. Omodeo: *op. cit.*, s. 49.

89. Jvf. eksemplerne i E. Forcella & A. Monticone: *op. cit.*, s. 4, s. 10ff og s. 27ff. Der er i alle tre tilfælde tale om massesager.

90. Jvf. P. Melograni: *op. cit.*, s. 241f. Selvlæmlestelser kendes naturligvis ikke kun fra Italien. Det er således påfaldende, at den række »sygdomme«, som den gode soldat Svejkmøder på et militærhospital, har endog særdeles store ligheder med ovenstående. Se J. Hasek: *Den gode soldat Svejks eventyr*, København 1979, bd. 1, s. 52ff. (1. udg. 1921).

92. Det er i denne sammenhæng også sigende, at relativt flere menige end officerer blev taget til fange efter Caporetto. Mens forholdet mellem menige og officerer i den italienske hær var 1:26, var samme forhold blandt de tilfangetagne 1:36. Beregnet efter A. Cabiati: *La battaglia dell'ottobre 1917 (Storia della guerra italiana*, bd. 5), Milano 1935, s. 384 og G. Rochat: *Italia nella prima guerra mondiale*, Milano 1976, s. 110.

virkede sådan, er en ting. En anden er, at den hårde kurs faktisk kan have medvirket til at gøre antallet af sager så svimlende højt. Det er i hvert fald påfaldende i flere af de akter, som er optrykt i Enzo Forcellas og Alberto Monticones antologi, at der skulle meget lidt til for at komme for retten og også blive dømt. Eksempelvis kunne fuldemandsbrok afstedkomme en dom på 5 års fængsel⁹².

Betragtninger af denne karakter leder imidlertid ind i en cirkelargumentation, som kildematerialet ikke giver mulighed for at opløse. Givet er det dog, at det unuancerede, billede af de gode bondsoldater, som Civini m.fl. har fremmanet, ikke er holdbart. Men er der på den anden side set tale om ren mytologi? Billedet af den gode bondsoldat møder man i så mange forskellige kilder, at det på sin side næppe heller er sandsynligt. Skal man opstille et billede af de meniges, de uddannedes holdninger til krigen (med de farer dette indebærer for utilbørlige generaliseringer), må de to yderpoler sammentænkes.

Det er for det første påfaldende, at selv de største besyngere af den gode bondsoldat pointerer, at disse ikke på nogen måde deler de idealer, der for de uddannede officerer gav krigen mening. Hverken »Trieste hjem« eller fædrelandets storhed havde mening for de menige soldater. Dette forklares af indsigtssrige iagttagere som f.eks. Trevelyan med soldaternes lokalt bundne horisont: for dem var verden identisk med familien, gården og landsbyen⁹³. Samme holdning genfindes i et af de anonyme breve til kongen, hvori det hedder:

»Vi har lidt nok for fædrelandet, og når det kommer til stykket er vores fædreland vores hus, vor familie, vore koner, vore børn«⁹⁴.

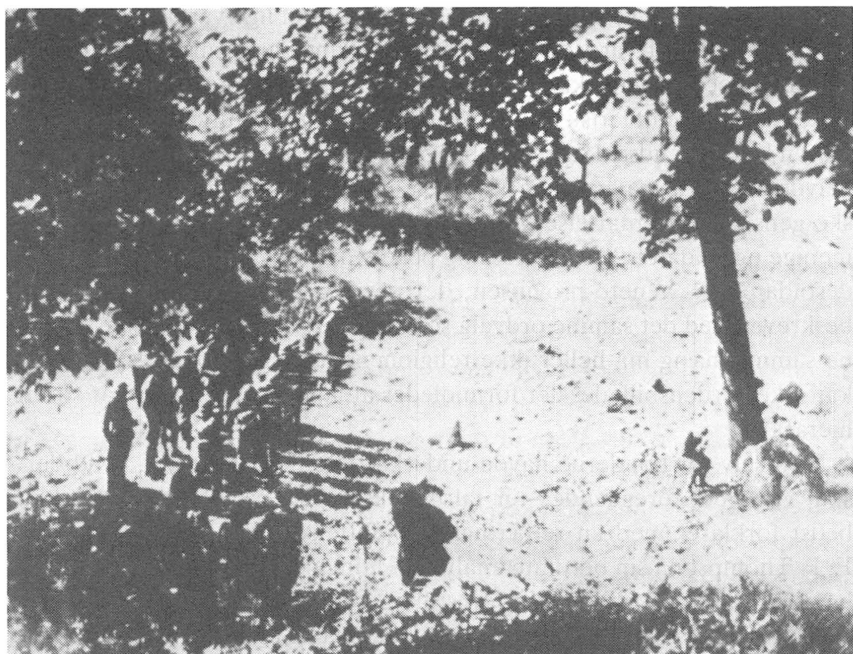
Når soldaterne alligevel kæmpede var det, iflg. de dannedes skildringer, begrundet i tålmodighed, kærlighed til officererne og en fatalistisk resignation: krigen var en udefra kommende, upåvirkelig størrelse; en næsten naturgiven ting, som Omodeo udtrykker det⁹⁵. Bag denne beskrivelse af anderledeshed anes også den traditionelle, lokale horisonts betydning. Vigtige elementer i bøndernes erfaringshorisont var netop uforudsigelige katastrofer som tørke, frost osv., som man nok søgte at imødegå eller lindre gennem påkaldelse af højere magter – nøjagtigt som man søgte at

92. Jvf. E. Forcella & A. Monticone: *op. cit.*, s. 232.

93. Jvf. G.M. Trevelyan: *op. cit.*, s. 169.

94. Citeret efter R. Monteleone: *op. cit.*, s. 142.

95. A. Omodeo: *op. cit.*, s. 265.

Henrettelse af en desertør. Truslen om repression hvilede som en evig mulighed over de italienske soldater. Et billede af repressionens omfang giver de astronomiske antal af krigsretssager. Hertil skal lægges et i sagens natur ukendt, men sandsynligvis stort antal af standretter. Den omfattende og ofte brutale militære repression er en vigtig del af både Lussus og Malapartes skildring af krigen, ligesom den også spiller en fremtrædende rolle i Hemmingways A Farewell to Arms.

Hårdhændet militær repression var dog ikke et italiensk særtræk ved 1. Verdenskrig. Fx. blev godt 300.000 britiske soldater stillet for krigsretten, og britiske erindringsbøger som Robert Graves' Goodbye to All That ligger i skildringen af drakoniske officerer og tilfældige standretter tæt på, hvad man kan læse hos Emilio Lussu.

redde sig gennem krigen ved hjælp af amuletter og trylleformularer – men som man fundamentalt set ikke kunne afværge ved aktiv handling. Også dagliglivet var skæbnbundet, og det er indlysende at se denne erfaring ført over i krigen som den højt besungne *pazienza*.

Heller ikke beskrivelserne af soldaternes kærlighed til deres officerer er nødvendigvis hentet i disses ønsketænkning. Tværtimod kan man se det som en projektion af de patriarkalske familiestrukturer og de sociale og økonomiske dominansforhold, som bøndernes liv var viklet ind i. Ved 1. Verdenskrigs udbrud stod det overvejende flertal af landbefolkningen i afhængighedsforhold til jordejere; afhængighedsforhold, der ikke havde an-

taget lønarbejdets upersonlige karakter eller først lige var begyndt at gøre det, som tilfældet var i de mest udviklede landbrugsområder på Po-sletten. Det sociale hierarki var også en række gensidighedsrelationer, som f.eks. kom eksemplarisk til udtryk i *mezzadria*-institutionen, hvor gods-ejeren leverede udsæd og redskaber og til gengæld fik sin del – traditionelt halvdelen, heraf navnet – af afgrøden af fæstebonden⁹⁶. Denne hierarkiske gensidighedsopfattelse kunne overføres til hærens relationer mellem menige og soldater. I denne retning peger Livio Vanzettos analyse af bondesoldater fra Veneto-provinsen, der påviser, at officererne typisk blev beskrevet med det samme ordvalg som i *padroni*, herremændene⁹⁷. I denne sammenhæng må heller ikke religionens betydning overses. Også det katolske verdensbillede, der formidledes af landsbypræsterne, var strengt hierarkisk.

Men selv for bønderne havde underkastelsen sine grænser, hvad der – som vist i det foregående – er talrige eksempler på. Denne grænse kan bedst forklares med en retfærdighedsopfattelse, som er parallel til det, E. P. Thompson i sin berømte analyse af hungeroptøjer i 1700-tallets England har kaldt moraløkonomi-forestillinger⁹⁸.

At sådanne moraløkonomi-forestillinger lå bag protesterne mod krigen, er i grunden kerneargumentet i Malapartes bog, hvor det hævdes, at krigsmodstanden udsprang af opfattelsen af, at ofrene var forgæves i den forstand, at ikke alle delte dem – og at de ikke blev påskønnet efter fortjeneste. En lignende tolkning findes hos en 26-årig sergent, der i 1918 blev idømt 6 års fængsel for et brev, hvor der bl.a. stod at læse;

»Her har krigen varet længe og kan ikke længere udholdes. Det er et rent slagteri for min afdeling (...). Der er kun 5 tilbage ud af 42 (...). Jeg har forstået, at her handler det om at slagte de fattige, derfor laver man krig (...). Dem, der ønskede krigen bliver hjemme som unddragere (*imboscati*), mens de dumme fattige er her for at slås«⁹⁹.

Noget tilsvarende ses i mange sager om lydighedsnægtelser og mytteri. De udsprang normalt ikke af, at soldaterne nægtede at kæmpe, men af at de

---

96. For en fremragende analyse af *mezzadria*-systemet, se første del af F. M. Snowden: *The Fascist Revolution in Tuscany 1919-1922*, Cambridge 1989.

97. Jvf. L. Vanzetto: »Contadini e la grande guerra in aree campione del Veneto (1910-1920)«, i M. Isnenghi (udg.): *Operai e contadini nella grande guerra*, Bologna 1982, s. 77.

98. Se E. P. Thompson: »The Moral Economy of the English Crowd«, i *Past & Present*, 50, 1970.

99. Citeret efter E. Forcella & A. Monticone: *op. cit.*, s. 401.

følte sig snydt for hvileperioder. Igen er det følelsen af at være blevet uretfærdigt behandlet, der afstedkom protesterne¹⁰⁰.

Eksistensen af sådanne forestillinger kan også forklare, hvorfor protesterne over krigen voksede proportionalt med tiden, hvilket antallet af domme for deserteringer er et ganske rammende udtryk for:

1. krigsår	2. krigsår	3. krigsår	4. krigsår
10.272	27.817	55.034	6.562 ¹⁰¹

Kulminationen nåedes i 1917 og her igen med Caporetto, hvor man måske kan tolke den store opløsningsgrad i hæren som udtryk for, at man i forbindelse med, at de repressive apparater i denne situation også brød sammen, mere risikofrit kunne manifestere sin holdning til krigen. Det drastiske fald i det 4. krigsår hænger givetvis heller ikke blot sammen med, at dette »år« kun varede fra maj til november 1918, men også, at hærledelsen efter Caporetto opgav den offensive strategi til fordel for en defensiv, der var langt mindre omkostningsfuld – og derfor i langt mindre grad blev opfattet som retfærdighedskrænkende i en moraløkonomi-forstand.

Denne analyse er langt fra restløs. F.eks. lægger den givetvis for meget vægt på bønderne blandt soldaterne og underbetoner by- og især industriarbejdernes erfaringsverden og dennes betydning for tolkningen af krigen¹⁰². Det er også indlysende, at en tilbunds gående analyse vil kræve en langt mere omfattende og præcisere afdækning af bøndernes (og byarbejdernes) mentalitet end det har været muligt at gennemføre her, hvor emnet er mødet med og bearbejdelsen af krigen og ikke den »traditionelle« bondementalitet. Alene her ligger et omfattende og jomfrueligt forskningsfelt, hvor netop det materiale, der udsprang af mødet med krigen, kunne danne et glimrende afsæt for analysen.

100. Se eksemplerne i *ibid.*, s. 56ff, 61f, 63ff og s. 148, samt hos E. Lussu: *op. cit.*, s. 172ff.

101. Jvf. E. Forcella & A. Monticone: *op. cit.*, s. 438.

102. På den anden side skal det heller ikke overses, at Italien var et nyindustrialiseret samfund, hvor *usamtidigheden* mellem økonomisk og social udvikling på den ene side og bevidsthedsmæssige strukturer på den anden selv i industribyer givetvis spillede en stor rolle. Det er i hvert fald tankevækkende, at de folkelige protester mod krigen i byerne bag fronten, som kulminerede i 1917, i sin form har store lighedspunkter med de »præindustrielle« hungertøjere i 1700-tallets England, der netop er udgangspunktet for E. P. Thompsons tese om en særlig »moral economy«.

Præfekternes indberetninger om de folkelige protester i 1917 er trykt i R. De Felice: »Ordine pubblico e orientamenti delle masse popolari nella prima metà del 1917« i *Rivista Storica del Socialismo*, 6, 1963.

Opofrelsens økonomi

I foråret 1917 organiserede en række krigsinvalider sig i *Associazione Nazionale fra Mutilati e Invalidi di Guerra*. I organisationens blad kunne man den 1. september 1918 i artiklen, »Caduti, Combattenti, Mutilati«, af Giovanni Mira bl.a. læse:

»Vi må lære landet, at dets gæld til jer ikke kan betales ved at udråbe jer til helte, ved at besmykke jer med blomster og kroner, ved at fejre jeres tap-
perhed og ære i toner og sang. Der skal mere til. For dem, der vender hjem,
må landet også forberede en morgendag, der er mere lys, mere sikker, mere
ærlig.

Italien af i morgen må ikke blive som Italien af i går«¹⁰³.

»Italien af i morgen må ikke blive som Italien af i går«. Denne sætning formulerer samlende kravet om, at krigen måtte føre til forandringer i Italien og kan tages som et udtryk for, hvad den amerikanske historiker Eric J. Leed har kaldt »the economy of sacrifice«, nemlig at der blandt soldaterne voksede krav frem om, at deres indsats i krigen måtte belønnes¹⁰⁴. Denne opfattelse finder man bl.a. klart udtrykt hos futuristen, Arrigo Solfici, der afsluttede sit portræt af de menige soldater på følgende måde:

»Den som ler, spøger, udstår strabadser med tålmodighed og udholdenhed,
ansigt til ansigt med døden, har ret til at blive det fremtidige italienske livs
herre, og bliver han snydt for denne ret, har han ret til at blive frygtelig«¹⁰⁵.

Intet af de to citater udsiger imidlertid noget om, hvilke krav soldaterne stillede til efterkrigstiden. En nærmere analyse heraf viser dog ikke overraskende, at disse krav var ligeså forskellige som holdningerne til og bearbejdelse af selve krigen. Derfor må også gennemgangen af opofrelsens økonomi differentieres som tilfældet var det med krigsbearbejdelse.

Igen er problemerne størst, når det drejer sig om de meniges krav til efterkrigstidens Italien. I de anonyme breve og krigsretssagerne støder vi dog på en række udsagn om en sådan »economy of sacrifice« og dens ind-

---

103. Trykt i G. Sabbatucci: *op. cit.*, s. 32ff. For organiseringen af sårede og krigsinvalidere, se G. Sabbatucci: *I combattenti nel primo dopoguerra*, Bari 1974, s. 19-30.

104. Jvr. E. J. Leed: *op. cit.*, s. 204ff. Leeds bog omhandler som tidligere nævnt ikke Italien, men her blev et lignende udtryk, »il cambiale del sacrificio« (opofrelsens veksel), faktisk anvendt allerede fra 1917. Jvf. A. Papa: »Guerra e terra 1915-1918«, i *Studi storici*, 1969, s. 15.

105. Citeret efter G. Prezzolini: *op. cit.*, s. 283.

hold. På sit laveste niveau kommer opfattelsen til udtryk i ønsket om hævn. Således skrev en 22-årig teglværksarbejder i 1916:

»Jeg er næppe så heldig at vende tilbage (...). Men gør jeg det, så vil jeg med fare for eget liv drive jagt på disse personer (dvs. de overordnede, nas) som på finken i egetræet«¹⁰⁶.

Hævntemaet møder man også i sangen, »E anche al mi« marito«: »Og når revolutionen kommer, vil jeg dræbe dig, dit køterafkom (dvs. general Cadorna, nas) og generalerne, de feje unger, vil jeg skyde med kanoner«¹⁰⁷. Lignende toner møder vi hos en 24-årig murer i 1918:

»Jeg kan fortælle, hvad der skal til efter krigen. Når krigen er slut, vil vi have en social revolutionær republik. Og så skal de slyngelagtige forrædere mod folket stilles til ansvar«¹⁰⁸.

I de to sidste eksempler er hævnen knyttet an til kravet om social og politisk forandring: kravet om en revolution. Dette politiske krav genfindes i forskellige skikkelser fra det upræcise: »Man håber, at der snart kommer en revolution«¹⁰⁹ til eksempler som det følgende, der klart demonstrerer, hvorledes krigsoplevelsen har radikaliseret en i forvejen politisk engageret 28-årig, som i et brev til sin far i september 1916 bl.a. skrev:

»Efter alle disse skændsler er man overbevist om, at den legalitære (dvs. den reformistiske, nas) socialisme ikke længere er tilstrækkelig for at bekæmpe dette sindsyge samfund; man får brug for den anarkistiske socialisme«¹¹⁰.

Begreber som »social og revolutionær republik« og »den legalitære socialisme« hører hjemme i et (fremvoksende) industrisamfund med en socialistisk arbejderbevægelse. Her er det altså ikke »gode bondesoldater«, der taler, og man må også betvivle repræsentativiteten af sådanne udsagn (At »subversive« udsagn og holdninger hører til blandt de tilbagevenden-

106. Citeret efter E. Forcella & A. Monticone: *op. cit.*, s. 102.

107. Citeret efter G. Vettori: *op. cit.*, s. 122.

108. Citeret efter E. Forcella & A. Monticone: *op. cit.*, s. 321. Hævntemaet er også gennemgående i mange af de anonyme breve til kongen, der er trykt i R. Monteleone: *op. cit.*, men dog sjældent i sammenkædning med en »economy of sacrifice« forestilling.

109. Citeret efter E. Forcella & A. Monticone: *op. cit.*, s. 148.

110. Citeret efter *ibid.*, s. 108.

de anklager ved de militære retsinstanser, kan jo udmærket skyldes de militære myndigheders veludviklede socialistskræk). Derimod kan de mere diffuse håb om »en stor revolution« langt snarere tolkes som udtryk for en præ-politisk bevidsthed, som man også møder i de anonyme breve til kongen. Det er de russiske revolutioner i 1917, der spøger på samme upræcise måde, som når soldaterne under hærens opløsning i forbindelse med Caporetto kunne råbe leve om både paven, den tidligere ministerpræsident Giovanni Giolitti og Tyskland¹¹¹.

Præcisere udtryk for bonde-soldaternes tolkning af krigens pris finder man omkring slagordet »Terra ai contadine« – jord til bønderne. Dvs. finder man sandsynligvis, for dette krav findes faktisk ikke i den del af det behandlede kildemateriale, der stammer fra de menige soldater selv. Derimod var det uomtvisteligt et dominerende tema i den italienske politiske debat allerede fra slutningen af 1915, hvor det ikke er mindst interessant at bemærke, hvorledes forestillingen om, at (bonde)soldaternes belønning for krigsindsatsen skulle være egen jord, genfindes over hele det politiske spektrum fra den konservative ministerpræsident Antonio Salandra til krigsmodstandere blandt katolikker og i socialistpartiet (omend ikke overraskende i vidt forskellige udgaver)¹¹². Blandt politikere på hjemmefronten var »economy of sacrifice«-forestillingen således udbredt. Om dette skyldtes, at kravet allerede var formuleret blandt soldaterne ved fronten (og af de hårdtarbejdende kvinder, børn og gamle på landet), kan på baggrund af det tilgængelige materiale ikke afgøres, men det forekommer ikke sandsynligt, at folk som f.eks. Salandra og den ultrakonservative nationalist Luigi Federzoni skulle være kommet på den slags tanker uden ydre pres!

Derimod kan det gennem erindringer fra officerer konstateres, at kravet var kendt ved fronten – og tilsyneladende blev fremmet af hærledelsen. Således beretter Frescura om en diskussion blandt officerer i oktober 1916 om krigens sociale konsekvenser, som blev afrundet af en general med ordene: »Efter krigen vil næsten alle italienere kunne sige, at de har en gård«¹¹³. Mere interessant er følgende erindringsstykke fra den syditalienske krigsveteran, G. De Vittorio:

»Salandra, ministerpræsident og anerkendt leder for Syditaliens store jordejere, erklærede i Parlamentet: »Efter krigens sejrriige afslutning vil Italien give jord – med hvad dertil hører – til bønderne for at hver fronthelt, der

111. Jvf. P. Melograni: *op. cit.*, s. 427ff.

112. Se herfor A. Papa: *art. cit.*

113. A. Frescura: *op. cit.*, s. 147.

har kæmpet hæderfuldt i skyttegraven, kan etablere sig i en uafhængig situation. Dette vil være den belønning, fædrelandet vil give til sine tapre sønner«. Denne erklæring blev efter ordre fra generalstaben læst op og forklaret for alle¹¹⁴.

I referaterne fra den parlamentsdiskussion, der var om landbrugsreformer i Salandras tid som ministerpræsident, leder man imidlertid forgæves efter ovenstående erklæring: nok støttede Salandra tankerne om landboreformer, men i langt mere vage vendinger¹¹⁵. At der ikke er tale om frit opspind fra Di Vittorio's side, tyder imidlertid en stort set identisk erindring hos Emilio Lussu på¹¹⁶. En sandsynlig minimumslæsning er derfor, at såvel kravet om jord til bønderne som en opfattelse af, at regeringen støttede det, var udbredt blandt soldaterne¹¹⁷.

Denne tolkning understreges yderligere, hvis man ser på den umiddelbare efterkrigstid, der bl. a. var karakteriseret af omfattende jordbesættelser i Syd- og Mellemitalien. Jordbesættelserne havde sit oprindelige tyngdepunkt i provinsen Lazio og blev her – som det senere blev tilfældet i andre dele af landet – iværksat af spontant opståede veterangrupper, der ofte med tricoloren i spidsen drog afsted for at tiltage sig deres »hellige ret«¹¹⁸.

Mens det er vanskeligt præcist at bestemme omfanget og karakteren af »economy of sacrifice«-forestillinger hos de menige eller udannede, bliver billedet straks klarere, når man ser på de dannede krigsdeltagere. Her formuleredes især i det sidste krigsår forskellige forestillinger om et efterkrigssamfund, der skulle tage sit udgangspunkt i krigsoplevelsen og -erfaringen. Kan sådanne holdninger konstateres i vidt omfang, så må det samtidig pointeres, at de sjældent var præcise i traditionel politisk forstand. Der var kun i ringe omfang tale om sammenhængende politiske programmer. Derimod kan man spore to – ofte sammenflydende - hovedtendenser. På den ene side en populistisk tendens, der udsprang af oplevelsen af krigen som et skæbnefællesskab og ikke mindre vigtigt af de dannedes »opdagelse af det italienske folk«, og på den anden side en videreførelse

114. Citeret efter L. Villari: *Il sud nella storia d'Italia*, Bari 1961, s. 572.

115. *Atti Parlamentari. Camera dei Deputati. Discussioni. Legislatura XXIV*, s. 9633f.

116. Se E. Lussu: *op. cit.*, s. 14.

117. Dette fremstår som konstateringer hos A. Serpieri: *op. cit.*, s. 39f; R. Vivarelli: »Le speranze della guerra«, i G. Sabbatucci (udg.): *La crisi italiana del primo dopoguerra*, cit., s. 149f (Vivarellis bidrag blev første gang offentliggjort i 1967); A. Papa: *art. cit.*, s. 30 og P. Melograni: *op. cit.*, s. 516.

118. For jordbesættelserne, se G. Sabbatucci: *I combattenti nel primo Dopoguerra* cit., s. 184-198.

af krigens bærende idealer som pligtfølelse, fædrelandskærlighed og handlekraft. Bag disse to strømninger skjuler der sig imidlertid en samlende opfattelse af, at krigsindsatsen for officerernes vedkommende skulde resultere i en position som ledere i efterkrigstidens samfund.

Den populistiske tendens kommer tydeligst til udtryk i skyttegravsaviserne *Volonta* og *L'Astico*, samt i organisationen for krigsinvalid. Omkring begreber som pligt og fædreland støder man her på en grundlæggende betoning af krigens fællesskab eller »pligtens broderskab«, som *L'Asticos* redaktør, Piero Jahier, udtrykte det i en programmatisk artikel i bladets første nummer fra februar 1918¹¹⁹. Det var denne fællesskabsfølelse, redaktørerne af *Volonta* gav udtryk for i deres »genopdagelse« af det italienske folk (jvf. det tidligere citat), og som Priamo Brunazzi fra organisationen for krigsinvalid spidsformulerede med ordene: »Vores erindring er skyttegravens grågrønne og kun det«¹²⁰. Formuleringen faldt som slutsalut efter en afvisning af førkrigstidens politiske strukturer og partier som »døde« – den politiske fremtid var soldaternes i fædrelandets navn.

Indholdet i denne politiske fremtid er derimod på ingen måde præciseret. Legitimationen hentede Brunazzi i »ofret« og »fædrelandet«; hvad der skulle legitimeres er derimod uklart. Ganske vist har artiklen overskriften »Undersøgelse og program«, men om programmet hedder det blot, at det »vil komme«. I programartiklen i *Volonta* er fremtidskravene knap så tågede. Her er nøgleordet »fornyelse« – det samme tema, som fandtes i den tidligere citerede artikel af Giovanni Mira. *Volontas* redaktører placerede dette begreb i en historisk sammenhæng. Når »folket« først kunne genopdages i krigen, hang det nemlig sammen med den italienske statssamlings elitære karakter. Efter krigerfaringen er det imidlertid indlysende for skribenterne, at dette forhold må ændres: »Det offentlige liv kan ikke længere være forbeholdt de få«¹²¹.

Vejen til at inddrage folket i nationalstatens liv skulle gå gennem udannelse og opdragelse, »den nationale genopdragelse«, og netop i denne betoning af dannelsen, af fremtiden som et pædagogisk-civilisatorisk projekt, bliver skribenternes egen baggrund tydelig. Nok har man mødt og opdaget folket, men dette folk skal hæves op på det niveau, hvor det hører hjemme. Når der i artiklen tales om, at »de ledende skal være itali-

119. Artiklen er genoptrykt i P. Jahier: 1918. *L'Astico, giornale di trincea, 1919 Il Nuovo Contadino*, Padova 1964, s. 73ff.

120. »Esame e programma«, 15.10. 1918. Genoptrykt i G. Sabbatucci (udg.): *La stampa del combattentismo (1918-1925)*, cit., s. 34ff.

121. Citeret efter *ibid.*, s. 44.

enerne værdige«, er der således næppe heller megen tvivl om, hvem de nye ledere skal være.

Det er således fristende at læse tilbage til den samme gruppes skildringer af de gode, men også udannede bondsoldater, og hævde, at den populistiske »economy of sacrifice« lader sig reducere til ønsket om at »ud-danne folket« og derigennem tiltage sig den centrale samfundsmæssige position, som man følte sig berettiget til. Denne tolkning møder man hos den marxistiske litteraturhistoriker, Mario Isnenghi¹²², mens Giovanni Sabbatucci mere nuanceret fremhæver, at man på baggrund af en række af hovedeksponenternes senere politiske aktivitet i hvert fald ikke *en masse* kan betegne strømmingen som elitær og autoritær: den rummede også mænd, der gennem et langt politisk liv demonstrerede et dybt demokratisk engagement¹²³.

Lignende overvejelser kan man spare sig, når det gælder de *arditi*, der formulerede sig klarest om deres roller i efterkrigstiden. Her er der ingen påkaldelse af det italienske folk: man opfattede uden forbehold sig selv som fædrelandets elite. Det fremstår tydeligt i Mario Carlis »Primo appello alle fiamme« fra september 1918:

»I dag har vi en mission. Italien har skabt gli arditi, for at de skulle frelse det fra alle dets fjender. Man håbede på og krævede alt af gli arditi. Vores kniv er skabt for at dræbe de ydre og indre fjender, der skænder vores fædreland. (...)

Gli arditi er altså nationens avantgarde. I dag avantgarde i krigen. I dag kæmpes der mod østrigerne. I morgen skal der med andre våben, men med det samme elitære mod, etableres de nye værdier for politik, kunst og national rigdom«¹²⁴.

Tilsvarende toner havde den hjemsendte Mussolini slået an allerede i december 1917 i en artikel med den elegant konstruerede titel »Trincerocrazia«¹²⁵, hvor han udråbte hærens »skyttegravsaristokrati« til efterkrigstidens »nye aristokrati«¹²⁶.

At der ikke var langt fra Mussolini til gli arditis selvopfattelse kunne ses i Milano i forbindelse med sejrsfestlighederne i november 1918. Her kørte Mussolini byen rundt sammen med en gruppe arditi, der i »yderst sympa-

122. Se M. Isnenghi: *Il mito della grande guerra*, cit., s. 274ff og samme: *giornali di trincea*, cit., s. 99ff.

123. Se G. Sabbatucci: *op. cit.*, s. 24.

124. Apellen er genoptrykt i F. Cordova: *op. cit.*, s. 208f.

125. Dannet ved en sammentrækning af »trincea« (skyttegrav) og »aristocrazia«.

126. Artiklen er genoptrykt i B. Mussolini: *Opera Omnia*, bd. 10, Firenze 1952, s. 140ff.

tisk kammerateri« sang deres ikke just vemodige slagsange. Da gruppen nåede Børscafeen, holdt Mussolini over champagneglassene følgende korte tale:

»Arditi! Medkæmpere! Jeg forsvarede jer, da de spidsborgerlige slyngler bagtalte jer. Hos jer genfinder jeg noget af mig selv, og måske genkender I jer selv hos mig. I repræsenterer Italiens beundringsværdige krigeriske ungdom! Jeres dolkes lyn og jeres bombers brag rammer de stakler, der vil forhindre det største Italiens fremmarch, hårdt! Det (dvs. Italien, nas) tilhører jer! I vil forsvare det! Vi vil forsvare det sammen. Flammer – sorte, røde, af alle farver – hvis er æren? Vores!«¹²⁷

Opfordringen blev fulgt af mange. Arditi og andre krigsveteraner spillede en fremtrædende rolle på det møde i Milano den 23. marts 1919, hvor den fascistiske bevægelse under Mussolinis ledelse blev stiftet, og som fascistiske kamptropper terroriserede mange krigsveteraner i 1920-22 Nord- og Mellemitaliens socialistiske og katolske arbejderbevægelser¹²⁸. Efter fascisternes magtovertagelse i 1922-25 var det også unge og yngre krigsveteraner som Giuseppe Bottai, Dino Grandi og Italo Balbo, der dominerede den nye fascistiske elite, og ikke kun *Giovinetta*, men også mange af gli arditis ritualer og symboler blev overtaget af det fascistiske regime¹²⁹.

Der går således mange direkte forbindelseslinier mellem krigsdeltagelse, krigstolkninger og fascisme. Og selv om arditi'erne ikke fik magten – her indgik Mussolini et magtkompromis med Italiens traditionelle eliter¹³⁰ – så fik de i hvert fald æren i det fascistiske tyveår. Den ære forduftede imidlertid, da 2. Verdenskrig demonstrerede, at to årtiers besyngelse af militaristiske dyder ikke havde gjort italienerne til et folk af »dødens riddere«.

---

127. Citeret fra Mussolinis avis, *Il Popolo d'Italia's* dækning af begivenhederne; genoptrykt i B. Mussolini: *Opera Omnia*, bd. 11, Firenze 1953, s. 477.

128. Den klassiske, men fortsat bedste skildring af den tidlige fascisme er Angelo Tascas *The Rise of Italian Fascism 1918-1922*, London 1938 (udgivet under pseudonymet A. Rossi). Krigsveteranernes fremtrædende rolle i fascismen i bevægelsesfasen understreges også i den nyeste lokalstudie, se F. M. Snowden: *op. cit.*

129. Jvf. T. B. Olesen, N. A. Sørensen & U. Østergård: *Fascismen i Italien*, 2. udg., Århus 1986, s. 174ff.

130. Jvf. *ibid.*, s. 137ff, 149ff og 206ff.

Jens Otto Krag og »Fremtidens Danmark«

Af Niels Wium Olesen

På grundlag af den fungerende partiformand for Socialdemokratiet, Alsing Andersens efterladte papirer redegør stud. mag. Niels Wium Olesen for udarbejdelsen af programmet »Fremtidens Danmark« og betoner herunder Jens Otto Krags betydning for at dreje arbejdet væk fra et socialistisk til et keynesiansk sigte.

Den 24. socialdemokratiske partikongres i august 1945 vedtog et program med titlen *Fremtidens Danmark*. Det var resultatet af et udvalgsarbejde, hvor udelukkende højt placerede personer indenfor den social-demokratiske arbejdsbevægelse havde deltaget. Arbejdet var påbegyndt i november 1944 med henblik på at placere Socialdemokratiet centralt i den politiske debat efter den krig, man nu vidste var sin ende nær. Programmet blev af størstedelen af samtidens presse udskreget som den rene og skinbarlige socialisme¹. Eftertidens historieforskning har da også ofte set det som et opportunistisk forsøg på at hævde sig overfor befrielsessommerens meget populære kommunister. Andre, igen, har set programmet som det første danske formulerede udtryk for aktiv finanspolitik, statsinterventionisme eller *keynesianisme*, om man vil.

Som eksempel på det første standpunkt kan Jens Engbergs kapitel om *Fremtidens Danmark* i hans bog »I minefeltet« (1986) fremdrages. Under overskriften »Støj fra gaden 1945« – der hentydes til kommunistisk organiserede demonstrationer – læser Engberg programmet og det forudgående udvalgsarbejde som et forsøg på at radikalisere partiets linie, kun med det formål at markere sig over for kommunisterne.

Karin Hansen og Lars Torpes grundige afhandling »Socialdemokratiet og krisen i 30'erne« (1977) kan ses som et eksempel på det andet standpunkt. De betragter *Fremtidens Danmark* som et udtryk for summen af Socialdemokratiets erfaringer med krise og krigsøkonomi tilsat en væsentlig inspiration fra Keynes.

Det gælder for både Engbergs og Hansen/Torpes bidrag, at de har ar-

---

1. Tidsskriftet »Socialdemokratiske noter« 1945 s. 403ff, hvor der findes et udpluk af kommentarer fra landets aviser.

bejdet med Alsing Andersens efterladte papirer, som befinder sig i Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv. Andersen var socialdemokratiets *fungerende* formand² under programmets tilblivelse og samtidig også formand for det udvalgsarbejde, der var ansvarlig for dets ordlyd. Med det righoldige materiale Andersen har efterladt vedrørende udvalgsarbejdet, er det muligt at få et godt indblik i de overvejelser, der lå til grund for *Fremtidens Danmark*. Blandt papirerne findes ikke kun de stencilerede referater og oplæg, som tilfaldt alle udvalgsmedlemmerne, men også møde-indkaldelser og aflysninger, håndskrevne manuskripter, huskesedler og intern korrespondance de implicerede personer imellem. Ved at sammensætte disse brikker blotlægges et fascinerende puslespil, der giver vidnesbyrd om at udvalgsarbejdet gennemgik en markant udvikling.

Det er denne artikels hovedsynspunkt, at medens det i kommissoriet³ for udvalgets arbejde hed, at det skulle afgive en betænkning om »socialiseringssspørgsmålet«⁴, blev det endelige resultat, *Fremtidens Danmark*, noget helt andet. Det blev et program, der snarere opfordrede til en modernisering af det kapitalistiske system end opfordrede til dets afskaffelse. Et program der markerede socialdemokratiets tilegnelse af keynismen.

Hovedansvarlig for at udvalgets arbejde således skiftede retning var den da 30-årige cand. polit. Jens Otto Krag, der var udvalgets sekretær. Han skulle til og med blive det endelige programskrifts hovedforfatter og tildeles da også en central rolle af både Engberg og Hansen/Torpe. Men da udvalgsarbejdet ved hjælp af Andersens papirer kan følges næsten dag for dag, er det muligt at se, hvordan Krag på næsten pædagogisk vis leder de tilsyneladende rådvilde socialdemokratiske spidser over på, hvad han kaldte, »mere frugtbare gebeter«⁵. Som det vil fremgå senere, synes de ledende politikere indenfor partiet mere optaget af at få udfærdiget et program, der kunne dæmme op for kommunisternes forventede fremgang, end de var optaget af at udstikke linier for en politik, der kunne løse efterkrigstidens problemer. Frygten for at vælgerne skulle straffe partiet for dets politik under besættelsen fornemmes tydeligt i mødereferaterne. Til lindring af denne frygt leverede Krag ganske vist et program, der sine ste-

---

2. Alsing Andersen var blevet udnævnt til fungerende formand efter, at besættelsesmagten havde tvunget Hans Hedtoft-Hansen bort fra posten.

3. Kommissoriet blev stillet af De samvirkende fagforbund, Det kooperative fællesforbund og Socialdemokratisk forbund.

4. Referat af møde i socialiseringsudvalget d. 24/11-1944, (Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv, arkivkasse nr. 20a, 1 og 2 (fremover forkortet: ABA). Socialisering var et ikke altid klart defineret socialdemokratisk begreb, der dækkede over tiltag lige fra offentlig indsigt i produktionslivet til nationalisering.

5. Brev fra Krag til Andersen d. 8/12-1944, se illustrationen.

der er markant i ordvalget – lidt marxistisk retorik hist og pist – men tankegangen bag er en storstilet modernisering af det kapitalistiske samfund med offentlig styring af konjunkturerne som sit væsentligste anliggende.

Denne artikel har således det keynesianske aspekt som sin hovedindgangsvinkel – og ligger derfor i de store træk på linie med Hansen/Torpes afhandling – men vil også fremdrage andre perspektiver. Selv om *Fremtidens Danmark* mere eller mindre »blev lagt på hylden«⁶ efter valgnederlaget i oktober 1945, er det nemlig tillige på andre punkter en milepæl i socialdemokratiets historie. Det indvarslede et skift i partiets målsætning og argumentation. Den økonomiske vækst og appellen til den *fælles interesse* i væksten⁷ blev grundpilleren i det videre arbejde i hvert fald indtil partiprogrammet af 1977.

Men inden redegørelsen for udvalgsarbejdet og det endelige programskrift følger, vil de relevante begreber fra Keynes' teori blive ridset op, hvorpå nogle historiske forudsætninger vil blive givet.

Keynesianisme

J. M. Keynes' hovedværk *The General Theory of Employment, Interest and Money* fra 1936 har som erklæret mål at finde de bestemmende faktorer for beskæftigelsens og produktionens størrelse⁸. Det er hans opfattelse, at den klassiske økonomiske skole – med den klassiske skole mener han al økonomisk tænkning før ham selv⁹ – ikke er i stand til at give svaret på de økonomiske forhold, der hersker i 1930'erne¹⁰. Ifølge den klassiske skole, som den blev udtrykt i Say's lov »udbud skaber sin egen efterspørgsel«, skulle et fænomen som arbejdsløshed slet ikke findes. Var det dog alligevel tilfældet, skyldtes det blot, at lønningerne var for høje¹¹. Keynes

6. Engbergs vurdering s. 43.

7. I sin bog »Historien om den danske utopi« (Kbh. 1990) fastsætter Henning Fonsmark først denne målsætning og argumentation til kongresmanifestet »Vejen til fremskridt« fra 1953, som han netop på dette punkt kalder et opgør med »Fremtidens Danmark« (s. 149ff). Det kan skyldes at Fonsmark ang. »Fremtidens Danmark« refererer til Engberg, der jo fortrinsvis behandler de *taktiske* bevæggrunde for udarbejdelsen af programskriftet.

8. John M. Keynes, »The General Theory of Employment Interest and Money«, fra 1936 (Cambridge 1973) s. xxii.

9. Nej, Keynes satte bestemt ikke sit lys under en skæppe. Indbygget i denne sondring ligger, der selvfølgelig: før mig var der bare alle de andre. Joan Robinsons vurdering i »The Generalization of the General Theory« (London 1979) s. xvi.

10. General Theory s. 3.

11. John Kenneth Galbraith »The Past as the Present« (New York 1987) s. 74ff.

opponerer imod dette, og det er hans tese, at økonomien til tider, ja oftest, finder sit balancepunkt i situationer *med* arbejdsløshed¹². Det meste af bogen vies så bevisførelsen for denne tese. Derfor er *General Theory* først og fremmest en ligevægtsteori¹³, der beskriver et kapitalistisk samfund indenfor de normale cykliske udsving. Men Keynes giver dog også retningslinier for, *hvordan* et samfund med arbejdsløshed kan arbejde sig ud af denne situation og derefter udjævne konjunktur-udsvingene, og det er jo også for denne del af hans arbejde, han især er kendt.

I det følgende meget summariske rids af *General Theory* vil focus først og fremmest ligge på de finanspolitiske aspekter af Keynes teori, hvorimod den monetære teori og den pengepolitiske del af den kun berøres perifert. Det er dog også de finanspolitiske sider af *General Theory*, der i denne sammenhæng er mest relevante.

Beskæftigelsens omfang i et samfund afhænger ifølge Keynes af, hvor mange ansatte dets kapitalister vælger at beskæftige ud fra deres forventning om profit.

Som målestok for beskæftigelsen anvender Keynes et begreb, han kalder den *effektive efterspørgsel*. Denne er bestemt ved det punkt, hvor den af kapitalisterne forventede salgssum for produktionen stemmer overens med den forventede profit.

Dette punkt, som klassikerne hævdede altid ville befinde sig ved fuld beskæftigelse, vil i følge Keynes kun undtagelsesvis være at finde der. Årsagen hertil finder han i den *effektive efterspørgsels* to bestanddele: *forbrugs-efterspørgslen* og *investerings-efterspørgslen*. Forholdet mellem disse to størrelser afhænger af to parametre, nemlig indkomstens størrelse og *forbrugstilbøjeligheden*. Sidstnævnte er en funktion af den første, forstået på den måde at forbrugstilbøjeligheden ændres efter indkomstens størrelse. Både »vores a priori viden om den menneskelige natur og vores empiriske iagttagelser«¹⁴ bekræfter Keynes i, at forbruget ganske vist vil stige ved en forhøjet indkomst, men ikke med samme faktor som indkomstførelsen. Opsparingen vil nemlig stige kraftigere og dermed blive en større del af den samlede indkomst. I moderne økonomisk terminologi kalder man det forbrugskvotens faldende tendens ved stigende indkomst.

---

12. *General Theory* s. 3 og 30.

13. Som Hansen/Torpe præcist påpeger i en artikel i den Jyske Historiker nr. 3 (Århus 1975), er det ikke en dynamisk udvikling i et kapitalistisk samfund à la Marx, Keynes beskriver, men først og fremmest et *status quo*.

14. Dette er min oversættelse og mit sammendrag af Keynes ræsonnement i *General Theory* s. 96, hvor han kalder det en »Psykologisk lov«.

Fra den røde flers

At *Fremtidens Danmark* skulle ses som et udslag af socialdemokratisk overbudspolitik overfor kommunisterne var et udbredt synspunkt i 1945. (Blæksprutten 1945).

Hvis denne større opsparing ikke investeres således, at den bidrager til den *effektive efterspørgsel*, vil en del af samfundets arbejdsstyrke – i første omgang ansatte i kapitalvareproduktionen – vise sig urentabel at holde i beskæftigelse. Beskæftigelsen vil falde til et niveau med lavere samlet indkomst, hvor forholdet mellem opsparing og investering igen er i balance. Altså et eksempel på en økonomi i balance, men med arbejdsløshed.

Spørgsmålet om hvorvidt et samfunds opsparing investeres i produktion afgøres ifølge Keynes af kapitalistens afvejning af, om en passiv placering af pengene vil give større afkast end en forventet profit af produktionen. Bestemmende er således på den ene side forhold på penge/rente-markedet og på den anden side efterspørgslen efter forbrugsvarer.

Det er dette komplicerede samspil mellem rentemarkedet samt forbrugs- og investeringsefterspørgslen, Keynes mener har været overset tidligere. Den manglende forståelse heraf har affødt magtesløsheden overfor kriserne.

Men ligesom kriserne har en tendens til at forværre sig selv i spiralagtige fald – lavere beskæftigelse, lavere efterspørgsel, lavere profitforventning, lavere beskæftigelse osv. – lige så vel har opgangstider en tendens til at

forstærke sig selv. Det skyldes den ekkovirkning alle økonomiske impulser får i systemet. Keynes kalder fænomenet for *multiplikatoren*.

Nået til denne forståelse slår Keynes til lyd for, at forbruget skal stimuleres – at *forbrugsefterspørgslen* skal øges. Det vil afføde forventninger om øget profit og skabe knaphed på produktionsmidler, hvorved også *investerings-efterspørgslen* vil øges. Herved er efterspørgsels-multiplikatoren sat i gang og en højkonjunktur på vej. I tilfælde af krise foreslår Keynes derfor to midler til at stimulere forbruget: 1) ved hjælp af progressiv beskatning at forhøje forbrugsefterspørgslen – ud fra den betragtning, som Keynes tidligere har påpeget, at forbrugskvoten stiger ved lavere indkomst. 2) Iværksættelse af offentlige arbejder – også med det motiv at forhøje forbrugsefterspørgslen¹⁵. Staten må dog ikke søge dækning for alle disse udgifter ved at forhøje skatteprovenuet, idet den ønskede forbrugsudvidelse så udebliver. Den skal i stedet foretage en såkaldt underbudgettering af finanspolitikken, ved at finansiere aktiviteterne ved lån. Men når multiplikator-effekten har skabt den ønskede fulde beskæftigelse, er det vigtigt, at staten gradvist opsuger lidt af den købekraft, den før gav ud. For det første for at finansiere sit eget overforbrug og betale lånene tilbage, for det andet for at undgå inflation.

Det er vigtigt at holde sig for øje, at Keynes ideer blev skabt ud fra et erklæret liberalt standpunkt, og at der intet »planøkonomisk«, i socialistisk forstand, var i dem. Hans mål var at vise vejen til fuld beskæftigelse, ikke ved hjælp af en styring af investeringerne, men ved hjælp af en styring af *efterspørgslen*. Eller sagt med den amerikanske økonom John Kenneth Galbraiths rammende ord:» ...the achievement of Keynes was in how much he allowed to remain the same«¹⁶.

Statsinterventionisme i '30'erne og 40'erne

Som det for det meste er tilfældet, var heller ikke Keynes' ideer udtryk for en enkelt genial persons pludseligt revolutionerende udlægning af verden. 1930'ernes krise *krævede* en revidering af såvel teoretisk som praktisk økonomi i den kapitalistiske verden. Rundt omkring i verden så man da også eksempler på, at staten begyndte, at blande sig i det økonomiske liv. Gal-

15. Det er kun den øgede forbrugsefterspørgsel, der interesserer Keynes i denne sammenhæng. Det offentlige arbejde kan for ham lige så godt være at grave huller i jorden og dække disse til dagen efter. (Keynes' egen formulering, *General Theory* s. 220)

16. Galbraith s. 236.

braith peger således på, at *General Theory* kan ses som en videnskabelig legitimering af en allerede benyttet praksis¹⁷. Men også på det teoretiske plan var andre fremme med de samme tanker, her skal blot nævnes den såkaldte *Stockholmerskole* med blandt andre Gunnar Myrdal¹⁸.

I 1940'erne tog William Beveridge afsæt i Keynes' teorier for at give et mere konkret bud på, hvad de kunne bruges til politisk og socialt. I sin bog *Full Employment in a Free Society* fra 1944 går Beveridge til angreb på den »planløse markedsøkonomi«¹⁹, som han betragter som værende ude af stand til at skabe de tre forudsætninger for det lykkelige liv: fred, arbejde og et socialt sikkerhedsnet²⁰. Som Keynes lægger han vægt på, at arbejdsløshed skyldes »at samfundet normalt ikke bruger penge nok«²¹, og at midlet mod dette bør være underbudgettering og skattemæssig indkomstfordeling²². Han går dog et skridt videre end Keynes, idet han mener, at krigstidens planøkonomi i England og USA har vist, at statsstyring ikke blot af efterspørgslen, men også af andre af samfundets økonomiske områder er hensigtsmæssig. Beveridge foreslår som områder, hvor samfundet burde have større kontrol for eksempel: investeringerne, boligbyggeriet og udenrigshandlen. Alligevel pointerer han dog, at det i højere grad drejer sig om »at *socialisere efterspørgslen*... end produktionen«²³.

Det er tydeligt at Beveridges bog er skrevet under krigen, og at dette har givet ham et endnu større overblik over depressionens sociale og politiske konsekvenser, end Keynes havde i 1936. Denne indsigt får ham til, med henblik på efterkrigstiden, at formane, at »muligheden for...(at afskaffe den) arbejdsløshed, som altid følger med den totale krig, afhænger af om man kan erstatte den private selvinteresse med forfølgelsen af et fælles mål«²⁴. Netop denne formulering vil vi senere se optræde næsten ordret i *Fremtidens Danmark*.

17. *ibid.* s. 226f. Roosevelts *New Deal* er et eksempel på en sådan praksis.

18. *ibid.* s. 223ff.

19. William Beveridge »Fuld beskæftigelse i et frit samfund« (Kbh. 1945) s. 15. Der er tale om en forkortet dansk udgave oversat af det senere folketingsmedlem for SF Poul Dam.

20. *ibid.* s. 5.

21. *ibid.* s. 11f.

22. *ibid.* s. 13f og s. 32f.

23. *ibid.* s. 42. Min kursivering, formuleringen bruges senere af Krag i 1946.

24. *ibid.* s. 51.

Det danske Socialdemokratis socialiseringstanker efter 1. Verdenskrig

Efter afslutningen af 1. Verdenskrig var Europa præget af store sociale uroligheder, med den tyske arbejderopstand i 1918 og den russiske revolution i 1917 som de mest markante manifestationer. I visse kredse var der en generel opfattelse af, at socialismens realisering stod nært for. Således også i det danske Socialdemokrati, der i 1919 nedsatte et såkaldt *socialiseringsudvalg*. Jakob Kristian Lindberg var den af udvalgets medlemmer, der prægede det mest, og i sit to-bindsværk »Magt« fra 1933 beretter han om de ideologiske overvejelser, han allerede gjorde, inden udvalgsarbejdet startede.

Direkte stats- og kommunedrift af virksomheder anså Lindberg for at være uhensigtsmæssig, da der i denne form ikke lå nogen tilskyndelse til at forbedre produktet. I stedet foreslog han på den ene side rigsdags-styring af priserne og på den anden side, at arbejderklassen skulle »forlange regnskaberne på bordet«²⁵. Ud fra en beregning af virksomhedernes ydeevne skulle det så forsøges at forhøje lønningerne og nedsætte profitten til et niveau, der kun lige tilskyndede kapitalisten til at producere. Denne del af Lindbergs socialiserings-bestræbelser skulle styres af et *kontroludvalg*, som skulle bestå af repræsentanter fra fagforeningen og den enkelte virksomheds arbejdere. Således forestillede han sig, at man kunne eliminere de to slags udbytning, der fandtes: udbytningen af forbrugerne og udbytningen af arbejderne²⁶. Statens overtagelse af produktionsmidlerne så Lindberg altså ikke som et mål i sig selv; i første omgang drejede det sig snarere om at gøre ejendomsretten til en »pligt til at forvalte et arbejdsredskab«²⁷. Afskaffelsen af privatejendomsretten til produktionsmidlerne kunne så bruges som en trussel, hvis overklassen ikke makkede ret²⁸!

Ved Socialdemokratiets 18. kongres i 1919 stillede socialiseringsudvalget tre forslag, der så godt som helt svarede til Lindbergs ideer: 1) offentligt tilsyn med erhvervsvirksomheder, 2) arbejdernes deltagelse i ledelsen af erhvervsvirksomheder gennem *bedriftsråd* (som kontroludvalgene kom til at hedde i den endelige formulering) og 3) begrænsning af handelsavancer. Forslagene blev alle vedtaget af kongressen, og bør betragtes som et

25. Jakob Kristian Lindberg »Magt, bd 1« (Kbh 1933) s. 51.

26. *ibid.* s. 47-60.

27. *ibid.* s. 71.

28. *ibid.* s. 51.

afgørende brud med hidtidig socialdemokratisk tankegang. Kapitalisten anerkendtes for første gang af partiet som havende en funktion *under* socialismen, og vægten blev lagt på *styring og regulering* i stedet for overtalelse af produktionsmidlerne²⁹.

Men forslagene nåede ikke længere end til kongressen, idet forsøg på at føre dem igennem rigsdagen i 1920 og 1924 mislykkedes. Tankerne, der lå til grund for disse forslag, blev i de følgende år slet ikke luftet fra socialdemokratisk side, og i egenskab af regeringsparti under krisen i '30'erne følte partiet sig tilsyneladende så tynget af problemer, at tiltag i retning af udvikelse af demokratiet i økonomisk henseende, måtte vige for bestræbelser på at afbøde krisens konsekvenser – en »det mindre ondes politik«³⁰.

Socialiseringsideen døde dog ikke helt hen, dens renæssance indenfor socialdemokratiet lå blot 20 år frem i tiden.

Socialiseringsudvalget 1944-45

Det konstituerende møde

De samvirkende fagforbund, det kooperative fællesforbund og socialdemokratisk forbund nedsætter et fællesudvalg til med henblik på efterkrigstidens opgaver at afgive betænkning om socialiserings-spørgsmålet og stille forslag om på hvilke områder af erhvervslivet en socialiseringspolitik bør søges fremmet, samt om hvilken fremgangsmåde der i de enkelte tilfælde må anses for den hensigtsmæssige³¹.

Sådan var ordlyden af kommissoriet for det socialiseringsudvalg, der afholdte sit konstituerende møde i *Karl Marx-salen*³² den 24/11 1944. Udvalget var sammensat af højtplacerede personer indenfor fagbevægelsen, kooperationen og partiet. Hartvig Frisch samt tidligere eller kommende statsministre som Wilhelm Buhl, Hans Hedtoft-Hansen og H. C. Hansen var blandt personerne, der havde Folketingsarbejde som baggrund. Også fagbevægelsen var stærkt repræsenteret med blandt andre DsF-formanden Eiler Jensen.

Partiets fungerende formand Alsing Andersen bød udvalgets medlem-

29. Claus Bryld »Det danske Socialdemokrati og revisionsmen, bd. II« s. 87ff.

30. Hansen/Torpe s. 204.

31. Referat af mødet d. 24/11-1944, ABA.

32. Sal i Folkets Hus i Rømersgade, København.

mer velkommen og foreslog en dagsorden. Det første punkt var valg af udvalgsformand, det næste valg af nationaløkonomisk sekretær. Alsing Andersen blev formand, og sekretær blev, på opfordring af Andersen, Jens Otto Krag. Herved var, hvad der senere skulle vise sig at blive, udvalgets mest centrale personer placeret på banen.

Punkt 5 på dagsordenen var tilrettelæggelsen af udvalgets arbejde, hvorunder Andersen opfordrede medlemmerne til at gøre sig bekendt med partiets kongresbeslutninger fra 1919, det svenske Socialdemokratis efterkrigsprogram, Otto Bauers *Vejen til socialisme*, Ib Kolbjørns *Bedriftsråd* og formandens eget foredrag af 28/8-1944 fra et partikursus i Roskilde. Derudover blev en bogfortegnelse med anbefalet læsning delt rundt. Emnerne på denne fortegnelse var blandt andre: bedriftsråd, socialisering, nationalisering, planøkonomi og udbyttedeling; forfatterne var socialistiske teoretikere fra 20'erne som for eksempel Kautsky, Bauer og Lindberg. Mødet blev sluttet med formandens bemærkninger om, at sekretæren ville udarbejde en plan til udvalgets videre arbejde og fremskaffe nødvendigt materiale over forskellige erhvervsområder³³.

Det næste møde blev afholdt 13/2 1945, men inden da havde Krag haft travlt. Han fremskaffede litteratur og udsendte materialer i form af noter, betænkninger og bemærkninger – disse vil blive behandlet senere – men hans første ekspedition var at udsende Alsing Andersens førnævnte foredragsmanuskript fra august 1944.

Roskilde-foredraget

I dette foredrag understreger Andersen, at den traditionelle socialistiske kritik af det kapitalistiske samfund stadig er lige aktuel. Problemet er stadig kapitalismens planløshed, det heraf følgende spild, de tilbagevendende kriser, krigen³⁴, udbytningen, utrygheden og uretfærdigheden – og disse skavanker er ikke blevet mindre tydelige under fem års besættelse. Ganske vist har kapitalismen formået at forøge produktionen i vældig udstrækning, men den har nu nået stadiet, hvor dens egen indre modsigelse træder frem³⁵.

---

33. Referat af mødet d. 24/11-1944, ABA.

34. At kapitalismen skabte krige(n) var på den tid en hyppig socialdemokratisk påstand den findes også i *Fremtidens Danmark* og i den socialdemokratiske udlægning af besættelsen: *Danmark – besat og befriet* (Kbh 1947), red. Hartvig Frisch.

35. Her hører man jo tydeligt Marx' udlægning af samfundets *nødvendige* udvikling.

De krigsførende lande har vist, at det »frikapitalistiske system«³⁶ ikke er det mest effektive, men at en koncentration af kræfterne under samfundets ledelse har medført »hidtil usete kraftpræstationer«³⁷. Hvad vil dette princip ikke kunne udrette i fredens arbejde, spørger Andersen. Han forudser, at det vil blive rejst som et krav verden over, og at socialdemokratiets ideer derfor vil stå stærkere. Socialiseringsideerne har fået fornyet aktualitet, hvorfor han finder, det vil være tjenligt at definere dem:

*Socialisering betyder omlægning af produktion og handel fra privat-kapitalistisk drift til samfundsmæssig drift*³⁸.

Målene er: 1) at opnå afskaffelse af udbytning, 2) at erhvervslivet skal tjene *befolkningens* behov, 3) at skabe fuld beskæftigelse og højere levestandard gennem planmæssig og effektiv produktion og 4) at skaffe indflydelse på investeringerne således, at punkt 2 og 3 fremmes.

Med hensyn til den praktiske gennemførelse af socialiseringen er Andersen i foredraget fuldstændig enig med Jak. Kr. Lindbergs behandling af emnet i »Magt«, og han henviser også til kongresbeslutningen af 1919. Ligesom for Lindberg, er det også for Andersen magtpåliggende at understrege, at direkte statslig eller kommunal drift sjældent vil være at foretrække. Der kan dog være områder – især hvor der er tale om en høj grad af monopolisering – hvor det vil være en fordel. I disse tilfælde skal der – her henvises der til Otto Bauer – udbetales erstatning til de tidligere ejere, for at undgå at kapitalejerne i overgangsperioden lader produktionsapparatet forfalde. Socialiseringen må dog heller ikke medføre, at arbejderne på de enkelte virksomheder overtager aktionærernes plads, for således fra denne position, at forfølge egne interesser. »Hvad der tilstræbes er ikke en syndikalisering, men en socialisering – til samfundets gavn«³⁹. Målet er i stedet en samfundsmæssig kontrol med produktionen og arbejdernes medindflydelse på de enkelte virksomheder.

Andersen slutter foredraget med at gentage, at tiden nu er moden til at gennemføre disse tiltag for, »Roosevelt taler om et samfund uden nød og afsavn. England arbejder med sin Beveridgeplan. Det er tanker...der peger...i socialistisk retning«⁴⁰.

36. Andersen Roskilde-foredrag d. 25/8-1944, ABA. Bemærk at Andersen bruger en ny term.

37. *ibid.*

38. *ibid.*

39. *ibid.*

40. *ibid.*

Hvad, Alsing Andersen i dette foredrag gjorde, var blot at genopfriske ideerne fra starten af 1920'erne, men derudover pointerede han også den fornyede aktualitet, de havde fået på grund af udviklingen i resten af verden.

Men som vi skal se, rakte Krags sekretær-beføjelser videre end til blot at slikke frimærker, når udvalgsformanden skulle have sendt sin post ud. For selvom referatet af 23/11-1944 blot beskikker sekretæren til at udarbejde en plan for det videre arbejde, kan man se af dokumentet Bemærkninger Nr. 1. (8/12-1944), at dette er blevet udvidet en anelse, overskriften er nemlig: *Opgavernes Afgrænsning og Planlægning*. Dette dokument gør Henning Tjørnehøj i sin artikel i tidskriftet Ny politik til Alsing Andersens værk⁴¹, men som det fremgår af brevet af 8/12-1944⁴² er forfatteren Krag. Ordlyden af dette brev giver også et fingerpeg om, at Krag bestemt havde meninger om, hvad udvalget burde beskæftige sig med.

Opgavernes afgrænsning og planlægning

Krag går lige til biddet ved at kritisere resultatet af 1919-udvalget sønder og sammen. De dengang stillede socialiseringsforslag er ifølge Krag en urimelig begrænsning af problemet. Han mener ikke at bedriftsråd igen bør spille en så stor rolle i det udspil udvalget nu skal fremstille. *Selvsagt må det være i hele arbejderbevægelsens interesse, at tillidsmands-systemet udvides, men samfunds-indsigt og kontrol med produktionen – så kompliceret som moderne virksomhedsledelse er blevet – må blive et statsanliggende og ikke et fagforeningsanliggende. Og hvad angår forslaget om begrænsning af handelsavancer, må man jo sige det virker lidt forældet den moderne priskontrol taget i betragtning*⁴³.

Krag prøver derefter at angribe spørgsmålet fra en anden vinkel. Man stiller målene op – 1) mere ligelig indkomstfordeling og 2) mere effektiv produktion og større forbrug – og siger, at midler, der fører til dette mål, kan kaldes socialisering. Denne definition er imidlertid heller ikke tilfredsstillende for ham. Hvad der skal gøres er, at socialiseringen skal betragtes som ét af to led i planøkonomien, hvor det andet er »den moderne

---

41. Henning Tjørnehøjs artikel ved 40-året for *Fremtidens Danmark* i det socialdemokratiske tidsskrift Ny Politik nr 6/7 1985 s. 25.

42. Brev fra Krag til Andersen d. 8/12-1944, se illustration.

43. Der er her ikke tale om et citat, men et resumé. Det er en fornøjelse at læse Krags prosa, og jeg har efter fattig evne forsøgt at ramme tonen her. Han er tilsyneladende opmærksom på, at man ikke skal kritisere gamle koryfæer for kraftigt, men med en utroligt overbevisende stil får han blidt og overbærende sine pointer igennem og kasseret det hele som gammeldags.

konjunkturpolitik«⁴⁴. Men disse to led virker ind på hinanden, idet for eksempel socialiseringspolitikken kan have konjunkturpolitiske opgaver. Dog skal man ikke regne med, at en gennemført socialisering vil kunne løse beskæftigelsesproblemer, da Danmarks afhængighed af udlandet gør landet sårbart overfor udefrakommende konjunkturudsving – det konjunktur-politiske aspekt vil derfor altid være aktuelt.

Man har nu en anelse om, hvor det er Krag vil hen. Ved læsning af hans erindringsbog, »Ung mand fra trediverne«, falder billedet helt på plads. Heri fortæller Krag næsten 25 år senere, at han dengang så det som sin opgave at flytte focus fra en traditionel socialiseringopfattelse til en moderne konjunkturpolitik inspireret af Keynes og Beveridge⁴⁵. Han er endda fræk nok til at skrive om netop det ovennævnte dokument:

Efter al denne snak og analysen havde de 34 medlemmer fået et grundigt indtryk af hvor vanskeligt det hele var. ... Og dermed var jeg nået derhen, hvor jeg ville. At få et udvalgsarbejde om Socialdemokratiets samlede efterkrigs politik⁴⁶.

Med begivenhederne – og de fleste af udvalgsmedlemmerne i særlig grad – på afstand tør Krag indrømme, at hvad han dengang gjorde, var at opføre en lille tryllekunst: et røgslør lægges ud, og det, der før var ét, viser sig nu at være noget andet. Man kunne måske forestille sig, at den udlægning, Krag giver i sine erindringer, tjener til at tilfredsstille hans egen forfængelighed, men dokumentet *Opgavernes afgrænsning og planlægning* giver faktisk indtryk af at være et manipulationsnummer.

To artikler fra The Economist

Sammen med ovennævnte dokument blev der sendt andre papirer ud, eftersom der på det konstituerende møde fra flere medlemmers side blev udtrykt ønske om at se materiale omhandlende de britiske fagforeningers sidste kongresbeslutninger⁴⁷. Det fik de så sandelig også, idet Krag oversatte to artikler fra *The Economist*:

Den ene artikel kommenterer den britiske arbejderbevægelses forslag til en efterkrigs politik. Artiklen gør mere eller mindre grin med socialiseringstankerne, idet den kalder dem for »almindeligheder, som er ligeså

44. Opgavernes afgrænsning og planlægning, ABA.

45. Jens Otto Krag »Ung mand fra trediverne« (Kbh. 1969) s. 180-185 og s. 194-200.

46. *ibid.* s. 182f.

47. Referat af mødet 24/11-1944, ABA.

tomme som de er runde«, og at deres offentliggørelse blot vil »fremkalde en gaben«⁴⁸. Derimod tilslutter *The Economist* sig de elementer i kongresbeslutningerne, der handler om offentlig kontrol/regulering og bekæmpelse af arbejdsløshed⁴⁹. Den anden artikel, omhandlende Frankrig, beretter, at »General de Gaulle selv har ... udtalt sig til gunst for en statsdirigeret økonomi, som skulle have bred margin for det private initiativ og profitmotivet ... nogle af dem (reformerne, min anm.) vil utvivlsomt få en mere varende virkning og markere overgangen til en statsdirigeret økonomi, omend ikke til socialisme«⁵⁰. Kort og godt: de to artikler følger Krags argumentation i *Opgavernes afgrænsning og planlægning* helt til dørs!

Talen der aldrig blev holdt

Både Hansen/Torpe i »Socialdemokratiet og krisen i 30'erne« og Engberg i »I minefeltet« gør en del ud af det, de kalder »Alsing Andersens tale til socialiseringsudvalget d. 19. januar«⁵¹. Hansen/Torpe henleder opmærksomheden på, at den i forhold til Andersens Roskilde-foredrag⁵² er en klar neddæmpning af socialiserings-tankerne, og Engberg påpeger Andersens manglende lyst til at finde et teoretisk udgangspunkt for det videre udvalgsarbejde⁵³. Både Hansen/Torpes og Engbergs betragtninger er såmænd præcise nok. Men det er tilsyneladende forbigået deres og Tjørnehøjs opmærksomhed, at talen *aldrig* blev afholdt⁵⁴. Heri kan man måske finde et endnu mere symptomatisk tegn for den udvikling, udvalgsarbejdet gennemløb. For selvom der givetvis er tale om opblødning af socialiserings-tankerne og teoretisk desorientering, er talen spækket med omtale af Kautsky, Lenin, Engels, socialistiske grundtanker og uundværligheden af »Marx' skarpsindige analyse«, der afslørede, »hvorledes kapitalismen fra

48. Notat Nr 1, ABA. Oversættelsen er i forhold til *The Economist* ordret og ubeskåret.

49. *ibid.*

50. Notat Nr 2, ABA. Dette gælder også denne oversættelse.

51. Hansen/Torpe s. 207. Engberg s. 37.

52. Hansen/Torpe s. 207ff.

53. Engberg s. 37.

54. Hansen/Torpe s. 207, Engberg s. 37 og Tjørnhøj s. 26f. De finder denne dato ved at overføre datoen (19/1) skrevet i højre hjørne af et maskinskrevet talemanuskript med overskriften »Indledning ved Socialiseringsudvalgets andet møde«. – 19/1 var datoen, hvor talen blev skrevet. Mødet skulle holdes d. 23/1, men blev aflyst og udskudt til d. 13/2 (hvilket mødeindkaldelse af d. 11/1 og d. 31/1 vidner om). I Andersens håndskrevne indledning til mødet d. 13/2 undskylder han aflysningen af mødet d. 23/1. At Andersen ikke holdt den samme tale d. 13/2 er sikkert, da der i hovedlinierne er overensstemmelse mellem hans håndskrevne indledning og det stencilerede referat fra mødet. Talemanuskriptet af 19/1 er pudsigt nok, indtil nu, det eneste i sin fulde længde publicerede dokument fra udvalgsarbejdet (i efterskriftet til Deutschmann: Venstrekeynesianismen, Århus 1975).

at være en sprælsk yngling har ændret sig nærmest til at ligne en stivbenet gamling«⁵⁵! Man fristes til at istemme et ... *nu er det sidste udbrud nær* ... – Alt dette er skrevet af en socialdemokrat, der bestemt ikke var kendt for markante synspunkter⁵⁶. At Alsing Andersen ikke holdt talen, skyldes vel, at han i sidste øjeblik blev klar over, at »det tog var kørt« – at udvalgsarbejdet ikke skulle beskæftige sig med gamle socialistiske tænkere, men med det Krag besnærende kaldte »moderne konjunkturpolitik«.

Møde nr. 2 af 13/2-1945

Den tale, Alsing Andersen holdt til udvalgets andet møde den 13/2 1945, blev i stedet en hel anden. Den blev blot en velkomst til nye medlemmer og en orientering om praktiske og administrative spørgsmål. Disse er dog ikke uden interesse, idet Andersen herunder ville forsikre sig om, at alle medlemmerne havde modtaget det rundsendte materiale. Da dette var tilfældet, gjorde han opmærksom på, at »bogfortegnelsen (var) uden større værdi«⁵⁷. Ihukommende dennes indhold er dette endnu et indicium på udviklingen bort fra socialiseringen.

Andersen fortsatte med, at foreslå at udvalget delte sig op i underudvalg, hvis arbejdsområder Krag havde defineret i det fremsendte materiale. Dernæst støttede Andersen et af Krag fremsat ønske om at få yngre socialdemokratiske stud./cand. polit.'ter tilknyttet underudvalgene. Polit.'terne skulle arbejde som sekretærer for disse⁵⁸. Til slut gav formanden medlemmerne ordet med ønsket om at få en *generaldebat*.

Som det fremgår af nedenstående bar debatten præget af formandens ønske. For de fleste medlemmers vedkommende var det generelle politiske betragtninger, de fremsatte⁵⁹. Men at udtrække nogen essens af dette mø-

55. Andersens ubenyttede manuskript af 19/1-1945, ABA.

56. Vagn Dybdahl i Dansk biografisk leksikon (3. udg.)

57. Håndskrevet indledning af Andersen til mødet d. 13/2-1945, ABA. Bogfortegnelsens indhold kan ses ovenfor.

58. *ibid.* Blandt disse sekretærer ved Erhardt Jakobsen, Per Hækkerup og andre senere kendte socialdemokratiske politikere. Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at i det officielle referat, udfærdiget af Krag, gøres forslaget om indkaldelse af flere sekretærer til Andersens. Krag synes hele tiden at »slette sporene« efter sig på alle papirerne. Det er kun i kraft af de små følgesedler (se f.eks. illustrationen), som Krag skrev til Andersen, at man kan finde frem til den rigtige forfatter/forslagsstiller. Han har vel haft på fornemmelsen, at en så ung mand ikke skulle stikke næsen for langt frem. Først i et senere omtalt brev af d. 3/7-1945 skriver han under og fremtræder *aktivt* med synspunkter; på dette tidspunkt mener han vel, at »de store kanoner« efterhånden har vænnet sig til ham.

59. Det følgende bygger på det officielle referat af mødet d. 13/2-1945, ABA. Alt i citationstegn er citeret herfra.

de var mere end deltagerne, og sekretæren, magtede; der blev da heller ikke draget nogen konklusion. I kildematerialet findes der således heller ingen referencer til referatet eller diskussionen i det hele taget – og dens betydning for det færdige resultat, *Fremtidens Danmark*, er ikke umiddelbart tydelig.

Diskussionen er dog alligevel interessant, idet den giver et indblik i socialdemokratiets politiske og ikke mindst taktiske overvejelser i forhold til efterkrigstiden. – Og disse overvejelser efterlader et klart indtryk af, at en del af socialdemokraterne var rådvilde. Generelt synes der at være en »faneflugt« i forhold til udvalgets opgave, som den blev defineret ved påbegyndelsen af arbejdet: socialiseringstanken, i traditionel forstand, var så godt som forsvundet. Således kunne DsF-formanden Eiler Jensen, som Tjørnehøj bemærker, ikke svinge sig længere op end til at mene, at beredningsrådene, såfremt de blev til noget, »måske kan skabe en bedre føling med ledelsen«⁶⁰. Det var bestemt ikke store ord fra en mand der i adskillige år havde hævdet, at det var arbejderklassens rationelt og moralsk begrundede ret at få direkte indflydelse på produktionen. Den tidligere kommunist Ernst Christiansen, så kun socialisering som en farbar vej i tilfælde, hvorunder centraliseret kontrol med nøglevirksomheder var mulig. På samme måde indskrænkede H. P. Sørensens forslag sig til socialisering af importen, idet denne på grund af råstof-importen havde stor betydning. Endvidere var redskabet der allerede; her hentydede han sandsynligvis til Direktoratet for Vareforsyning.

En del af udvalgsmedlemmerne lagde tilsyneladende op til en radikalisering af partiets linie. Hans Hedtoft talte således om et reformistisk program, hvor »myten, dristigheden« alligevel blev bevaret. Hartvig Frisch ønskede formuleringer, der »kan være til næring for den socialistiske trang«.

Det stod for mange socialdemokrater som en historisk læresætning, at efter en krig ville arbejderklassen, nærmest som en betinget refleks, radikaliseres. Som betaling for de lidte afsavn, ville folket kræve oprejsning. Denne tanke var K. K. Steincke inde på, idet han henviste til 1848 og 1871⁶¹. I den aktuelle situation virkede denne læresætning ekstra foruroligende på socialdemokraterne. De var klar over, at de havde mistet folkelig opbakning på samarbejdspolitikken, og at kommunisterne på den an-

---

60. Referat af 13/2-1945, ABA. Tjørnehøj s. 28.

61. Steincke hentyder i følge Tjørnehøj (s. 29) formentlig til *kommunard-opstanden* i Paris efter den fransk-tyske krig og da det danske borgerskab efter udbruddet af tre-årskrigen gik til kongen og »fik« en fri forfatning.

J. O. Krag, Fuldmægtig, cand. polit.
Jul. Valentinersvej 11. F.

8. Dec. 1944.

Herr fhv. Minister Alsing Andersen,
Formand for Socialdemokratisk Forbund.

Kære Alsing Andersen,
Hermed det lovede Materiale. De anstillede Betragtninger, der slutter med at udkaste en rent foreløbig Skitse til en praktisk Arbejdsplan, er skrevet ud fra det Synspunkt, at de maaske kunde bidrage til at Forhandlingerne hurtigere kunde komme igennem Principdebatten og over paa mere frugtbare Gebeter. Om de saa er egnede til at fremkalde dette Resultat, mas du naturligvis afgøre.

Med venlig Hilsen
din hengivne

J. O. Krag.

Krags følgebrev til det dokument han kaldte Opgavernes Afgrænsning og Planlægning. Brevet illustrerer tydeligt den stiltfærdige, men også myndige måde hvorpå, Krag ledte udvalget over på, hvad han kaldte, »mere frugtbare Gebeter«.

den side havde vundet tilslutning på deres deltagelse i modstandsbevægelsen. Ord som »myten« og »socialistisk trang«⁶² lyder unægteligt underlige i munden på mennesker, der kalder sig socialister. Og meget betegnende for dette mødes indlæg sigtede de i højere grad til stilen end til indholdet; agitationen fremfor politikken. Ved at høre disse køligt, pragmatisk anlagte betragtninger, må Alsing Andersen have draget et lettelsens suk ved tanken om, at han gemte sin oprindeligt tiltænkte tale i skrivebordsskuffen. Selv Vilhelm Buhl ville ikke afvise, at det ud fra rent *taktiske* grunde,

62. Henholdsvis Hedtofts og Frisch' ord, jvf referat af mødet d. 13/2-1945, ABA.

kunne blive nødvendigt, at »gå et godt stykke frem i socialistisk retning«⁶³. Krag kan heller ikke i sine erindringer lade være med lakonisk at bemærke, at »Buhl ... ved denne lejlighed holdt sit livs mest radikale tale«⁶⁴.

Det virker naturligt, at den tilstundende afslutning på krigen, som man nu vidste ville ende med allieret sejr, opfattedes som en tid, der lagde op til reformer – til store og optimistiske reformer. Det virker også naturligt, at socialdemokratiet, der blandt andet på grund af bevægelsens størrelse ikke altid har været kendt for hurtighed og manøvreduktighed, som den første reaktion på tidens udfordringer greb til paroler fra hedengangne tider. Men efter at have forkastet disse syntes de ikke at være i stand til at formulere det *konkrete* indhold af en ny politik. Det kan måske udlægges som en slags lammelse efter, at have haft ansvaret for at lappe på '30'ernes depression, og ansvaret for den samarbejdspolitik, der trods sin upopularitet, trods alt formåede at beholde administrationen på danske hænder⁶⁵.

Foruden DsF-næstformanden Einar Jensen var Ib Kolbjørn, forfatteren til en bog om bedriftsråd, den eneste, der ud fra en målsætning om fuld beskæftigelse, forsøgte at foreslå et middel, nemlig planøkonomi⁶⁶. Men også deres forestillinger var vagt formulerede. De er på den ene side udtryk for den benovelse, som også Alsing Andersen gav udtryk for i Roskildeforedraget, over, at de krigsførende lande ved hjælp af statslig indgriben var i stand til at producere i uanede mængder⁶⁷. Samtidig lå det simpelthen i tiden, som vi har set med både Frankrig og England som eksempler, at vejen frem var igennem statsintervention. På den anden side var den socialdemokratiske idé om planøkonomi, eller i det mindste statslig styring af visse dele af økonomien, også udtryk for de relative gode erfaringer, som partiet med regeringsansvaret i en årrække havde haft med institutioner som for eksempel Valutacentralen⁶⁸ og Priskontrolrådet. Disse var dog alle negativt motiverede⁶⁹ i og med, at de var til for at *undgå* ét eller andet; i nævnte tilfælde betalingsbalanceunderskud og inflation. Den positivt motiverede politik var der tilsyneladende vilje til, men ideen

63. Referat af mødet d. 13/2-1945, ABA.

64. Ung mand fra trediveme s. 184.

65. Modsat f.eks. Norge.

66. Referat af mødet d. 13/2-1945. Mod slutningen af mødet så Alsing Andersen sig nødsaget til at give denne formaning, dog uden at han selv frembragte synspunkter.

67. Det er det, Galbraith, med den store trompet fremme kalder »Affirmation by Mars« (»Bekræftelse af Mars« (krigsguden)). Han hævder, at Keynes' teorier om statens indgriben blev verificeret af krigen, og at både Roosevelt og Hitler var keynesianere, hvad enten de vidste det eller ej! Galbraith s. 222, s. 237.

68. Som senere blev døbt Direktoratet for vareforsyning

69. Hansen/Torpe s. 200.

manglede, så derfor greb man til gamle forestillinger om socialiseringer, som man ikke engang var i stand til at gå helhjetet ind for.

En positiv motiveret politik blev dog formuleret. En politik der var offensiv i forhold til problemerne, som man forestillede sig de ville blive, og som blev opfattet som offensiv⁷⁰. Den byggede på det underudvalgsarbejde, der blev sat igang efter mødet d. 13/2, men som Krag bemærker i sine erindringerne havde »generaldebatten...ikke givet megen vejledning«⁷¹ og derfor bar under-udvalgsarbejdet også præg af rådvildhed – på nær de udvalgte Krag var sekretær for⁷².

Det sidstdaterede dokument blandt Alsing Andersens efterladte papirer fra socialiseringsudvalget er et stencileret brev fra Krag fra d. 3/7 1945 til socialiseringsudvalgets 7 personers forretningsudvalg. Heri ser man nok en gang hans evne til på stiltfærdig, men myndig vis at få sine synspunkter lagt frem. Under-udvalgsarbejdet var nu tilendebragt og Krag så sig foranlediget til at foreslå, at programmet ikke skulle fremlægges som en betænkning om *socialiseringsspørgsmålet*⁷³. »Kunne man finde et andet navn ville megen kritik på forhånd være afvæbnet, og skadelige misforståelser kan undgås. Jeg kunne tænke mig, at man eksempelvis foreslog at kalde betænkningen for socialdemokratiets erhvervs politik«⁷⁴. Krag motiverer forslaget med, at faktisk kun en lille del af de »foranstaltninger udvalget kræver gennemført, kan betegnes som socialisering i dette ords snævre traditionelle betydning«⁷⁵. Den borgerlige del af befolkningen vil ikke kunne hænge sin kritik op på ordet socialisering, og den venstreorienterede del vil på den anden side blive positivt overrasket over »en erhvervs politisk betænkning med påviselig socialistisk tendens«⁷⁶, ræsonnerer Krag. Også her blev Krag's anvisninger fulgt. I det endelige resultat af udvalgets arbejde, *Fremtidens Danmark* er ordet »socialiseringsudvalg« ikke nævnt og skriftet bærer blot undertitlen »Socialdemokratiets politik«⁷⁷.

70. Som tidligere nævnt ikke mindst af den borgerlige presse.

71. Ung mand fra trediverne s. 185.

72. Det er desværre ikke muligt indenfor disse rammer, at uddybe og underbygge denne pointe, men det er ganske typisk, at betænkningerne fra de udvalgte, Krag var sekretær for, står ubeskåret og ordret i *Fremtidens Danmark*, mens adskillige af de øvrige udvalgsbetænkninger er totalt omredigeret, så ikke engang hovedlinjerne er genkendelige.

73. Brev fra Krag til forretningsudvalget d. 3/7-1945.

74. *ibid.*

75. *ibid.*

76. *ibid.*

77. Der findes flere udgaver af programmet. De forskellige udgaver bærer enten undertitlen »Socialdemokratiets politik« eller »Socialdemokratiets økonomiske politik«. I det

Fremtidens Danmark

I det følgende vil det blive undersøgt i, hvor høj grad programmet var præget af kommissoriet, udvalgets diskussioner, samtidige politiske forhold eller Krags erklærede ønske om at bringe en slags *keynesianisme* ind i billedet.

Programmet omhandler for størstedelens vedkommende økonomiske sammenhænge. Dette bør i sig selv ikke tages som en selvfølge, idet - hvad man måske engang imellem bør huske på - politik kan bedrives ud fra andre udgangspunkter end netop det økonomiske. Det har Krag måske haft i tankerne, da programmet starter med lidt af en fanfare til befrielsen:

Et mareridt er endt.

Danmark er frit.

Snart vil freden holde sit indtog verden over⁷⁸.

Der fortsættes med en konstatering af, at Danmark er bedre stillet end de fleste andre lande, idet så godt som intet er blevet ødelagt i landet. Men andre farer truer, for ganske vist kan krige vælte og indsætte tyranner, »men krigen i sig selv løser ingen problemer«⁷⁹. Verden er »blevet en nazistisk trussel kvit, men tilbage står et økonomisk system, der ikke formåede at løse førkrigstidens problemer«⁸⁰. Det var det kapitalistiske system, der førte til de politiske rystelser der skabte nazismen, så derfor må det ændres.

Sådan indledes programmet, med et frontalt angreb mod kapitalismen – eller mod det Socialdemokratiet kalder kapitalismen – og det følges op med en præcisering af, hvordan systemets fejl viser sig:

Ulighederne i indkomst- og formuefordeling kritiseres sammen med de skel, der skabes af kulturel- og uddannelsesmæssig art. Men værst af syste-

---

følgende vil der blive henvist til udgaven i gråt omslag på 48 sider. Om end Krag ikke i selve programfolderen er krediteret forfatterskabet, har han selv i sine erindringsbøger »Ung mand fra trediverne« (s. 194) og »Travl tid, god tid« (1974) (s. 19) tillagt sig hovedansvaret. Endvidere tilskrives han også forfatterskabet af bl.a.: Engberg s. 40, Hansen/Torpe s. 209 og Tjørnehøj s. 29.

78. Fremtidens Danmark s. 7.

79. *ibid.* s. 7. *Ikke min kursiv.* Niels Ole Finnemann bemærker i sin »I Broderskabets Aand« (Kbh. 1985) (s. 267), at dette er en kommentar til modstandsbevægelsens »krig« og at socialdemokraterne her får luftet lidt af ærgelsen over modstandsbevægelsens selvretfærdighed.

80. Fremtidens Danmark s. 7.

mets fejl er dog kriserne. Med uregelmæssige mellemrum optræder de med nedgang i produktion og samhandel til følge. Fabrikker lukker, miner går i stå og jord ligger udyrket hen. Priserne falder grundet afsætningsvanskeligheder, med endnu lavere produktion og beskæftigelsesgrad til følge. De tekniske landvindinger har ikke gjort dette bedre, idet »produktionsevnen steg hastigere end afsætningsevnen«⁸¹. Indkomst-uligheden medførte netop at befolkningen ikke kunne sikre produktionens afsætning, som et resultat heraf »må befolkningens forbrug sættes i vejret«⁸². Hvis ikke samfundet griber ind, vil virksomhederne forsøge at tilpasse produktionen til et lavere forbrug ved at lave aftaler om produktionsbegrænsning og priser, – de vil monopolisere driften.

Hvad man præsenteres for her, er i mere eller mindre grad en slags *keynesianisme*. Det er da også muligt, at få øje på et par af Keynes' nøglebegreber i argumentet. Det omtalte fald i produktion og beskæftigelsesgrad er naturligvis en simplificering af Keynes' teori om *balancepunktet med arbejdsløshed*. Virksomhedernes beskyttelsesforholdsregler forklares med den manglende efterspørgsel – altså ringe *forventninger* til profit – og omtalen af indkomstuligheden kan oversættes til teorien om *forbrugstilbøjeligheden*. Der findes ikke en direkte formuleret opfordring til progressiv beskatning – den ellers naturlige keynesianske følge af ovenstående ræsonnement. Det skyldes nok en erkendelse af, at der aldrig har været mange stemmer at hente på programmer, der opfordrer til en hårdere beskatning af større befolkningsgrupper. Derimod er der opfordringer til, at arbejdernes realløn forbedres⁸³, og der har Krag formentlig haft skattepolitikken i tankerne.

Efter karakteristikken af krisen sættes de tre hovedproblemer op: 1) Danmark er blevet fattigere under krigen, 2) nye verdenskriser truer⁸⁴ og 3) produktiviteten i dansk økonomi sækker bagud. Punkt 1 begrundes med den tyske »udplyndring« af landet⁸⁵ og de tømte råstoflagre og punkt 2 bundet i den generelle forventning til, at forløbet umiddelbart efter 1. Verdenskrig, hvor hele Europa var ramt af krise, vil gentage sig. Punkt 3

81. *ibid.* s. 8.

82. *ibid.*

83. *ibid.* s 13.

84. *ibid.* s. 10. Ideen om, at krigen ville blive efterfulgt af en ny verdenskriser, var udbredt den byggede delvis på erfaringer fra 1. Verdenskrig – og findes f.eks. også hos Beveridge, se ovenfor.

85. »Den tyske udplyndring« behandles også af Krag i *Danmark -besat og befriet* bd. II (s 589) og af Henning Poulsen i *Den Jyske Historiker* nr. 31-32 (Århus 1985) (S. 121-132). Konklusionerne er dog meget forskellige, idet Poulsen mener, at Danmark faktisk profiterede på tyskernes besættelse.

begrundes med den udvikling, der har fundet sted i de krigsførende lande⁸⁶.

På baggrund af problemernes præcisering opsættes målene: 1) fuld beskæftigelse, 2) social tryghed (ordentlige boliger, sundhed, uddannelse osv.) og 3) effektivitet og demokrati i erhvervslivet, hvormed der menes, at alle kræfter skal sættes ind på at forhøje produktionen. Produktionen skal fremmes ved hjælp af »plan og orden«⁸⁷ i det økonomiske liv, og de ansattes medindflydelse skal bruges som en positiv faktor med ideer og viden.

Til at nå det første mål, fuld beskæftigelse, foreslås en *moderne konjunkturpolitik*⁸⁸, og det pointeres, at finanspolitikken ikke kun har sin berettigelse som fordelingsredskab, som skitseret ovenfor, men at den også kan udligne konjunkturterne; – at den kan gøres til et redskab i krisebekæmpelsen. Det er igen kendte keynesianske toner, og denne gang uddybes de. For eksempel er følgende citat en anskueliggørelse af Keynes' begreb den *effektive efterspørgsel*: »Skal en nedgang i efterspørgslen efter arbejdskraft undgås, må både forbrug og investeringer holdes oppe«⁸⁹. Dette keynesianske islæt opfølges med formaningen om, at det offentlige ikke skal se det som sin fornemmeste opgave at holde balance på budgetterne, idet en underbalancering⁹⁰ vil medføre forøget indtægt og dermed i sidste ende et forøget skattegrundlag. Dette kan måske ikke direkte kaldes en forklaring på *multiplikatoren*, men det fornemmes klart, hvorfra inspirationen kommer.

Boligbyggeriet får også en keynesiansk drejning ved, at der sine steder argumenteres ud fra et ønske om fuld beskæftigelse, fremfor et ønske om flere boliger⁹¹. Boligpolitikken får på den måde karakter af *et offentligt arbejde* i keynesiansk forstand.

Det kan altså konstateres, at programmet tilegner sig den keynesianske idé om finanspolitikken som det ultimative økonomiske værktøj. Der findes i programmet ingen tvivl om, at en offentlig skabt udvidelse af den *effektive efterspørgsel* igennem *multiplikatoren* vil resultere i forøget velstand. Men de politiske/økonomiske inspirationskilder rækker videre end

---

86. Her hentydes sandsynligvis både til de tekniske fremskridt og de organisatoriske landvindinger, der blev gjort med statslig styring af økonomien.

87. Fremtidens Danmark s. 12.

88. *ibid.*

89. *ibid.*

90. *ibid.* s. 13.

91. *ibid.* s. 36.

til Keynes. Som Krag nævnte, ønskede han også Beveridges ideer inddraget, og det er da også i høj grad lykket for ham.

Kravet om øget social tryghed er naturligvis en gammel socialdemokratisk tanke, men kan i Beveridges formuleringer ikke kaldes »socialistisk agitation«, hvad sådanne krav ellers ofte blev affejet med. Beveridges ideer om et veludbygget socialt sikkerhedsnet var ikke blot moralsk begrundet, men også begrundet i at samfundet ganske enkelt ville blive mere harmonisk og dermed mere produktiv⁹². På samme måde pointeres det i *Fremtidens Danmark* – næsten som en politisk trussel – at kan demokratiet ikke løse de sociale problemer, vil man risikere en situation, hvor »hårdt ramte medborgere føler fristelse til at prøve andre veje«⁹³! Social sikkerhed er i dette ræsonnement ikke længere blot lig med retfærdighed, men også lig med sund fornuft.

Økonomisk demokrati og effektivitet

Et af de væsentligste elementer i *Fremtidens Danmark* er dets slagord om økonomisk demokrati og effektivitet. Det præsenteres med nogle bemærkninger om at demokratiets vigtigste udviklingsmuligheder ligger på det økonomiske område, og at arbejdere og forbrugere bør have større indflydelse på det økonomiske liv⁹⁴.

Tanken med det økonomiske demokrati er, at »i det arbejde, der skal gøres for at øge produktionen og højne nationens levestandard, må alle samfundskræfter medvirke«⁹⁵. Programmet indskærper derfor, at erhvervssammenslutningerne ikke kun må virke for egne interesser, men skal samarbejde for at opnå fælles mål⁹⁶. Disse fælles bestræbelser for »at demokratisere, vejlede, samordne og stimulere erhvervslivet«⁹⁷ skal samles i tre *niveau'er*: 1) et *bedriftsråd* for alle virksomheder over en vis størrelse, 2) *sektionsråd* for de enkelte brancher og 3) et *samfundsøkonomisk råd* for hele landets økonomi⁹⁸. Det *samfundsøkonomiske råd* defineres som den institution, der skal *samordne* hele nationens økonomi. Det skal være sammensat af folk fra henholdsvis arbejdsgiverorganisationerne, fagbevægelsen og forbrugerne, og det skal være ledet af en regerings-politiker. I tilknytning til rådet skal der være et konjunkturinstitut, som skal

92. Beveridge s. 11. »Elendighed skaber had«, skriver Beveridge.

93. *Fremtidens Danmark* s. 9.

94. *ibid.* s. 14.

95. *ibid.*

96. Argumentation er magen til Beveridges, se ovenfor.

97. *Fremtidens Danmark* s. 15.

98. *ibid.* s. 14-17.

foretage beregninger og prognoser angående de økonomiske fremtidsudsigter. *Sektionsrådene* skal være sammensat af repræsentanter fra staten, forbrugerne, og de pågældende branchers arbejdsgivere og fagforbund, og dets arbejdsopgaver skal være at fastsætte produktionens størrelse, afsætning og priser og at opstille retningslinier for branchens videre udvikling og investeringer. *Bedriftsrådene* skal bestå af virksomhedernes ansatte og skal virke som:

*produktionskomiteer, gennem hvilke arbejdere og funktionærer kan fremsætte forslag og ideer af teknisk og organisatorisk art, som kan øge produktionens effektivitet og medvirke til stadig forbedring af nationens økonomi*⁹⁹.

Derudover skal bedriftsrådene også varetage medlemmernes økonomiske, sociale og kulturelle interesser.

Det er så den erklærede hensigt, at disse tre råd skal indgå i et hierarkisk system – hvor kommunikationen løber begge veje – til varetagelsen af det *offentligt styrede* produktionsliv. Et produktionsliv, der ikke skal have profit som målsætning, men den brede befolknings behovstilfredsstillelse¹⁰⁰.

Det er vigtigt at holde sig for øje, at rådene, som deres arbejdsopgaver defineres i programmet, *ikke* har nogen direkte økonomisk indflydelse. Det drejer sig kun om ret til indsigt og ret til at give gode råd, så der er således *ikke* tale om nogen omfordeling af ejendomsretten til produktionsmidlerne. Det er i denne sammenhæng også betegnende, at bedriftsrådene, hvor de i 1919 og i forbindelse med udvalgsarbejdet var forbundet med *socialiseringstanken*, nu sættes i en hel anden sammenhæng. Tanken er nu, at regeringen – socialdemokratiet, selvfølgelig – med disse råd får nogle institutioner, hvorigennem det anses for muligt at styre og koordinere den centralt bestemte økonomiske politik, hvad enten man nu kalder den keynesianisme eller planøkonomi.

Samtidigt var det en generel socialdemokratisk opfattelse, at det danske erhvervsliv var for utidssvarende – at det simpelthen skrantede. Både fordi der ikke var blevet stillet de samme effektivitetskrav til det, som tilfældet var i de krigsførende landes produktioner, og fordi den tyske besættelsesmagt havde forkælet det ved at sikre råstofleverancer og afsætning. Men også fordi visse statslige styringsmekanismer utilsigtet havde haft den

99. *ibid.* s.15.

100. *ibid.* s. 17.

konsekvens, at den fri konkurrences udfoldelse blev hindret. Som eksempel på dette nævnes valutacentralens såkaldte *konservative princip* – efter hvilket producenternes importtilladelser blev udmålt efter den del, de af tog i 1939¹⁰¹.

Det er således tanken at, rådene skal tage del i effektiviseringen af dette, efter socialdemokratiets mening, skrantende erhvervsliv. For bedriftsrådernes vedkommende skal produktionen effektiviseres ved at inddrage arbejdernes viden om selve arbejdsprocessen. Ved at inddrage forbrugernes ønsker igennem sektionsrådene er det hensigten at sikre, at der produceres efter befolkningens behov. Og til sidst skal det statslige overblik og styring – det samfundsøkonomiske råd – gennem finanspolitikken bestemme den *effektive efterspørgsel*, og dermed beskæftigelsen og produktionsens størrelse.

Perspektiverne

Økonomisk demokrati og effektivitet, som det defineres i programmet, og den Keynes-inspirerede finanspolitik er de centrale elementer i *Fremtidens Danmark*. Det er elementer, der, som vi har set, forbindes med hinanden og hvis tiltænkte funktion er at styre hele det økonomiske liv. Det vidner i høj grad om den store tiltro, der fandtes i Socialdemokratiet, til muligheden af at styre de førhen så egenrådige markeds kræfter. Selvom der sine steder i programmet er tale om forslag til socialiseringer – i betydningen ekspropriation af privatejendom – af visse brancher som for eksempel forsikringsvæsen, lokal trafik og elproduktion, er der dog fortsat forventning til, at markeds kræfterne skal være dynamikken, og at industrien skal være privatejet. Men det væsentligste, der skal socialiseres – i betydningen at sætte under offentlig indflydelse – er dog, som Krag i en anden sammenhæng i 1946 formulerer det: efterspørgslen¹⁰². *Fremtidens Danmark* er snarere, som Finnemann siger, et angreb mod liberalismen, som ideologi, end et angreb mod kapitalismen, som økonomisk system¹⁰³.

101. *ibid.* s. 21. Krag behandler det samme emne i *Danmark -besat og befriet* (s. 67ff). Det understreges selvfølgelig i programmet, at de uheldige konsekvenser ikke skyldtes, at der var tale om en statsstyring. Årsagen er ifølge *Fremtidens Danmark*, at det var grebet forkert an og derfor på visse områder fik uheldige konsekvenser.

102. Krag fremfører synspunktet i »Vejen til demokrati og socialisme« (1946), en bog udgivet af AOF. Man bemærker, at Beveridge også brugte udtrykket at socialisere efterspørgslen.

103. Finnemann s. 267.

Det centrale budskab i *Fremtidens Danmark* – økonomisk demokrati og effektivitet kædet sammen med den aktive finanspolitik – er på mange måder et brud med tidligere socialdemokratisk politik og tankegang. Der argumenteres ikke længere ud fra snævre klasseinteresser, idet det fordelingsmæssige sidestilles med forventningen om *vækst*. Grundtonen af, at *vi er alle i samme båd* er altså ikke bare tom agitation. Arbejderbevægelsen mente, det nu lå inden for dens muligheder, at give arbejderne »mere kage« uden hverken at »give dem bageriet« eller i særlig høj grad at »skære kagen anderledes«. Man mente med andre ord, at fuld beskæftigelse, skabt af en keynesiansk finanspolitik, var i alle samfundsklassers interesse. For hvis denne finanspolitik kombineredes med, hvad man vel nok må have lov at kalde, et massivt net af råd, med det formål at effektivisere produktionen, ville *væksten* blive den naturlige følge. Det er så værd at bemærke, at det altsammen begrundes ud fra denne vækst og ikke ud fra et ønske om *politiske* eller *sociale* forskydninger¹⁰⁴. Det er i det hele taget lidt af et sprogligt kunstgreb at forbinde demokrati med effektivitet: demokratiet bliver, så at sige, væksten og effektivitetens *gidsel*. – Finnemann formulerer det således:

Det økonomiske demokrati bliver ikke set som en modydelse til eller forsvarsmulighed for arbejderne...(det ses i stedet)...som et middel, der selv tjener produktionseffektiviteten og har dette hensyn som sit overordnede formål¹⁰⁵.

Fremtidens Danmark markerer et andet brud med traditionel socialdemokratisk tænkning. Hvor arbejderbevægelsens politik før var udtryk for arbejdernes erfaringer, bygger den i 1945 på en (borgerlig) økonomisk videnskab¹⁰⁶. Socialiseringstanken – det indtil 1945 eneste *positivt* motiverede forslag – byggede på ideen om bedriftsråd. En institution som skulle skabes på de *enkelte* arbejdspladser. Med keynesiansk finanspolitik mente man at have fået et *videnskabeligt* argumentationsgrundlag for statslig indgriben i økonomien; både ved at påvirke *forbrugstilbøjeligheden* ved en skattemæssig omfordeling og ved at underbudgettere statsfinanserne. Dette skift i argumentations- og erfaringsgrundlag flytter også definitivt »slagmarken« for arbejderbevægelsen. Hvor den før fortrinsvis var arbejdspladsen, bliver den nu fortrinsvis Christiansborg. Og hvor det før var

104. *ibid.* s. 273.

105. *ibid.* s. 275.

106. Finnemann berører dette perifert i en bisætning s 267.

arbejderklassens interesser, der skulle fremmes, opfordrer de nu alle klasser til samarbejde i *vækstens* – den fælles interesses – navn.

Derfor blev det heller ikke en arbejder, der havde gået til AOF-kurser hver dag efter fyraften, der skrev *Fremtidens Danmark*, men en cand. polit. Uden at ville fratage Jens Otto Krag *politiske holdninger* – dem havde han bestemt, hvad især *Ung mand fra trediverne* til fulde beviser – er han, og hans rolle i forbindelse med *Fremtidens Danmark*, alligevel et billede på den udvikling, socialdemokratiet i de sidste cirka 50 år har gennemløbet. Fra at have beskæftiget sig med *politik*, kom det i højere grad til at handle om *teknik*. Og fra at være et parti ledet af arbejdere – Stauning, Hedtoft, H. C. Hansen – blev det et parti præget af teknokrater. At Anker Jørgensen blev afløst af Svend Auken, kan så ses som punktummet for den udvikling.

Som sagt led Socialdemokratiet nederlag ved det første frie valg efter besættelsen, og det måtte derfor træde i opposition. *Fremtidens Danmark* fik således ikke umiddelbar betydning for den førte politik, og det blev i højere grad andre faktorer, der blev udslagsgivende for den økonomiske genopbygning efter krigen. Medvirkende til genopbygningen var snarere Marshall-hjælpen, den teknologiske udvikling og den voksende internationale samhandel. Men programmets status som en milepæl i partiets – og til dels landets historie er tydelig, idet ideen om den store statslige indflydelse på det økonomiske liv var fostret. Samtidig var appellen til *klasseinteresser* vejet til fordel for appellen til *væksten* og den *fælles interesse*. Endelig er historien om *Fremtidens Danmark* og dets tilblivelse unægtelig også historien om en talentfuld ung mand, der senere skulle få stor indflydelse på både partiet og landets skæbne.

C.F. Wegener og den danske bonde 1843

Om tilblivelsen af Caspar Frederik Wegeners
landbohistoriske skrift fra 1843: »Liden Krønike om
Kong Frederik og den danske Bonde« og om dets
samtidspolitiske holdninger

Af Hans Kargaard Thomsen

Den danske enevældes stovværk, landboreformerne i årtierne efter 1784, fik i 1840'erne sin første sammenfattende fremstilling ved C.F. Wegener. Hans værk Liden Krønike om det danske landbosamfund i Frederik 6.s tid 1784-1839 var et bestillingsarbejde fra Landhusholdningsselskabet og kunne ikke skrives uden et vist hensyn til de synspunkter, som den enevældige regering – der var repræsenteret i Selskabet – selv anlagde på denne afgørende fase i samtidshistorien. Men tilsyneladende uden at gå på akkord med personlige holdninger gav Wegener her en redegørelse for tidens landbohistorie, som kunne tjene både som rygstød for den af regeringen førte landbopolitik og samtidig indgå i 1840'ernes samfundsdebat med dens krav om videreudvikling af reformerne. Wegeners afbalancerede fremstilling kunne ikke hindre at hans bog snart blev overhalet af begivenhederne og delvis forældet. Men den var på sit felt et pionerarbejde og må bedømmes ud fra tidsbundne forudsætninger.

11. marts 1840 udskrev Det kgl. danske Landhusholdningsselskab en prisopgave, »Frederik den Sjette som Bondens Ven«, som i form af et minde-skrift skulle levere en både grundig og klar – men i øvrigt helst ikke for langtrukken – fremstilling af kongens »veloverlagte og uafadelige virksomhed« for bøndestændens vel siden reformlovgivningen i 1780'erne. Hensigten var et populært skrift, som skulle kunne udbredes i bøndestanden og »i et værdigt sprog« levere en samlet skildring af kongens omsorg gennem de mange år for den danske bonde. Selskabet følte sig på mange måder selv forpligtet over for kongens minde og ønskede nu ved et sådant skrift at fastholde det omdømme, som Frederik 6. forlængst havde vundet i bøndernes taknemlighed. Forfatterne kunne selv bestemme, hvilken form de ville give opgavebetsvarelsen, og den bedste ville blive udgivet af

Landhusholdningsselskabet og præmieret med 300 rbd. efter bedømmelse af Selskabets skriftkommission, der bl.a. bestod af »navne« som Jonas Collin – Selskabets formand -, A.S. Ørsted og J.F. Schouw.

Fristen for besvarelsen af prisopgaven var sat til udgangen af oktober, og der indkom inden dens udløb i alt otte manuskripter, heraf et på tysk fra en mand i Wilster i Holsten. Intet af dem blev imidlertid fundet værdigt. Om fire af dem hedder det i den offentliggjorte bedømmelse fra Selskabets skriftudvalg i april 1841, at de var så ufuldstændige og ufuldkomne, at der på forhånd måtte ses helt bort fra dem. Af de øvrige besvarelser var en, under motto: »Minde om højsalig Kong Frederik 6.«, forfattet af »en bondekarl«, og hans udarbejdelse virkede ganske vist tiltrækkende på bedømmerne »ved sin simple hjertelighed og ved en kærlig opfatning af emnet i almindelighed«, men den var »naturligvis«, som det hedder, ophavsmændens sociale baggrund taget i betragtning – ikke af en sådan art, at den kunne belønnes. Bortset fra en række formelle mangler – bl.a. savnede de »den kærnefulde korthed, som efter skriftets bestemmelse er så vigtig« – led de tre øvrige besvarelser især af et manglende kendskab til landbolovgivningen og dens baggrund siden reformerne i slutningen af 18. århundrede. Alene af den grund kunne de ikke præmieres. Ærgerligt nok, for den stillede opgave var efter Selskabets formening i høj grad tiltrækkende og emnet taknemligt at behandle. Samtidig med i april 1841 at meddele, at man ikke på ny ville opfordre nogen til at skrive om dette tema i form af en prisopgave, lod Selskabet offentligheden forstå, at det fremdeles ville påskønne udarbejdelsen af et skrift, som kunne gøre tilfredsstillende rede for Frederik 6.-tidens bondepolitik med udgangspunkt i kongens person »som bondens sande ven«¹.

Om et af de indsendte manuskripter, af statistikerens, etatsråd Fr. Thaarup, var der meningsforskelle, idet historikeren, overbibliotekar ved Det kgl. Bibliotek E.C. Werlauff – der, skønt udenforstående, af skriftkommissionen var blevet opfordret til at udtale sig om nogle af besvarelserne – gik ind for præmierung og publicering af det som smagfuldt, veldisponeret og gennemtrængt af en »umiskendelig interesse for genstanden«. Derimod stillede både Ørsted og Schouw sig afvisende: Ørsted betoner

---

W.s manuskripter til Bondekrøniken er i hans privatarkiv nr. 6567 i Rigsarkivet (RA) pk.2. – Det citerede utrykte brevstof er enten i priv.ark. 6567 i RA eller stadig i privateje hos familien Wegener (hvoraf kopier nu er i RA), i Det kgl. Bibliotek (KB) samt i Erhvervsarkivet.

1. Bedømmelser m.m. trykt i Adressekontorets Efterretninger 19/4 1841, nr. 90. Skriftkommissionens medlemmer: Jonas Collin, A.S. Ørsted, J.F. Schouw, Chr. Lund og etatsråd Johnsen.

konkrete undladelsessynder og fremstillingens manglende sans for centrale problemstillinger i relation til landbolovgivningen. Schouw fremholder dets mangel på proportioner – Frederik 6.s personlige betydning skulle man naturligvis ikke søge i lovgivningens detailbestemmelser, men »i de grundsætninger der er fulgte, og den stærke vilje, hvormed de er gennemførte«. Schouw savner hos Thaarup egentlig varme i fremstillingen og siger, at det ikke er nok med »ideligen gentagne lovprisende tirader«. Men – og her sætter den liberale politiker foden på i sin bedømmelse – Schouw efterlyser navnlig en *kritisk* holdning til emnet hos forfatteren, »han vover aldrig at have nogen anskuelse afvigende fra den lovgiveren har haft«, og anfører som eksempler på manglende distance, at Thaarup ikke er opmærksom på eller i hvert fald ikke går nærmere ind på skyggesider ved tidens forhold som den indbyrdes undervisning, bondekarlenes forpligtelse til at tage fast tjeneste, hele det uløste værnepligtsspørgsmål osv.

Det falder også Schouw for brystet, at kongen nærmest roses for sin tilbageholdenhed m.h.t. ophævelsen af livegenskabet i hertugdømmerne. Hele sendrægtigheden i styrelsens politik hvad denne sag angår i slutningen af 18. årh., hvor kronprinsregenten iflg. Schouw nærmest overlod initiativet til godsejerne selv, var der i hvert fald ingen grund til at rose. Og endelig, »på flere steder taler forf. som om bondestandens opkomst og forædling var et fuldentd værk, i henseende til hvilket intet mere var at udrette« ved kongens død 1839. Schouw har her sikkert gerne set fremstillingen krydret med nogle af den slags polemiske eller ironiske bemærkninger, som Werlauff på sin side havde fundet principielt utilstedelige ved læsningen af en af de øvrige besvarelser, »i et skrift af denne natur«.

Ørsted synes at have været stemt for at Selskabet nu selv tog kontakt til en person med forstand på emnet og hjerte for sagen, da det ville være synd og skam at opgive projektet. Men Schouw advarede: Man risikerede i så fald at være forpligtet til at antage en bestemt besvarelse uanset dens eventuelt manglende kvalitet – så langt hellere afvente at nogen af egen drift gav sig i kast med opgaven. Resultatet af skriftkommissionens overvejelser blev et kompromis. Samtidig med den fornyede opfordring til offentligheden henvendte Collin sig på forslag fra historikeren, professor Rostgardianus H.M. Velschow, som man havde rådspurgt, til lektor ved Sorø Akademi dr. Caspar Frederik Wegener, om han ville påtage sig opgaven at levere en skildring »i et klart og livfuldt foredrag« uden at gøre krav på nogen præmiering af resultatet, hvis det blev antaget til publicering. W. sagde straks ja, men tog det forbehold, at han ikke ville indlade sig på en juridisk fremstilling af landbolovgivningen i Frederik 6.s tid – det måtte en jurist gøre, hvis det var det, man ønskede – men kun udarbejde

en populær skildring beregnet på læsning i bondestanden, og vel at mærke kun en fremstilling af ret begrænset omfang. Han var nemlig gjort bekendt med Selskabets bedømmelser af de indkomne manuskripter og vidste, at man generelt havde fundet dem for langtrukne, og hans præcisering af opgaven som en populærhistorisk redegørelse beregnet på bondestanden selv markerer på forhånd en afstandtagen fra det juridisk-videnskabelige niveau, hvor Ørsted vist egentlig helst havde villet hen.

W. ville frigøres for enhver tanke om »en fuldstændig videnskabelig fremstilling« og alene påtage sig at komme med en »almen interessant skildring«. Velschow betoner samtidig over for Collin, at Selskabet måtte gøre sig klart hvad det egentlig var ude på at opnå – enten en fuldstændig, dvs. en juridisk gennemgang af landbolovgivningens som den var, eller et historisk skrift som kunne »give den hos bondealmuen vistnok meget udbredte, men som oftest dunkle erkendelse af Sjette Frederiks fortjenester af bondestanden en fast og bestemt grundvold«. Valgte man det sidste, altså historikeren, ville forfatteren nærmest stå som »maleren« (Velschows udtryk), der – som W. selv formulerede det – med udfoldelse af »historisk kunst og komposition« ville kunne skabe et arbejde som skulle vække »almindeligt behag« hos læseren. Opgaveformulering og bedømmelser havde hidtil afspejlet et dilemma mellem nogle strengere juridisk-videnskabelige krav til fremstillingen, som Velschow tilskriver Ørsteds indflydelse, over for mere kunstneriske synsvinkler på opgavens løsning, hvis man sigtede i retning af en historisk populærfremstilling – en dobbelthed i kravet til forfatteren, som W. og Velschow er enige om at finde uheldig, men som vedblivende skinner igennem den omtalte fornyede opfordring fra Landhusholdningsselskabet til publikum i april 1841, der bl.a. forudsætter en grundig behandling af hele landbolovgivningen og dens baggrund².

Men W. gav sig nu, efter at Collin i et brev til ham 3. april 1841 havde betonet at det var en »i ordets ædlere betydning« historisk populærfremstilling med kunstneriske kvaliteter, om end på strengt sagligt grundlag, som man ønskede, i lag med et emne »der egentlig ligger i en for mig noget fremmed sfære«, som han skrev til en bekendt. Opgaven appellerede til W.s samtidsorienterede og pædagogiske interesser, han regnede sig for

---

2. Selskabets behandling af de indkomne manuskripter: Landhusholdningsselskabets arkiv, j.sag 194/1841 (Erhvervsarkivet). – Sstds. intern brevveksling mellem skriftkommissionens medlemmer marts 1841 samt breve fra Velschow til Collin 19/3 og fra W. til Collin 14/3, 17/3 og 7/4 s.å. – Collins opfordringer til W. 13/3, 20/3 og 3/4 s.å. om at påtage sig forfatterskabet: W.s privark. 6567, RA, pk. 3.

»sand ven af folke-undervisning og oplysning«³. Han ville gøre skriftet levende for menigmand og anskueliggøre udviklingen ved at indlægge små »fortællinger om bønder fra alle rigets landskaber, der... har udmærket sig ved klog benyttelse af regeringens foranstaltninger«, altså i bedste rationalistiske ånd ved en art genoptagelse af ideen bag Ove Mallings Store og Gode Handlinger fra 1777 overført på landbosamfundet i snævrere forstand. Det gjaldt nemlig iflg. W. om at undgå teoretiseren og statistik, når fremstillingen skulle være »underholdende« for læsere af almueklassen, som måtte have alting »konkret, individualiseret og lokaliseret«. Hvordan han forestillede sig at tilgodese et statspatriotisk og nu også aktuelt nationalpolitisk moment fremgår af hans – i øvrigt selvopfundne – eksempel på en sådan opbyggelig fortælling, nemlig: »Hvordan den forstandige Thies Esbensen fra Adelby i Flensborg amt forklarede sine naboer den rette sammenhæng med rigsbankforordningen, og opfordrede dem til med glæde at yde fædrelandet et nødvendigt offer«, hvilket jo må have lydt som sød musik i regeringskredse. Da fortællingerne naturligvis skulle have deres udspring i virkelighedens verden, måtte han have bistand ved stofindsamlingen fra »mangfoldige gamle landmænd« samt fra Landhusholdningsselskabet selv for at kunne indlægge sådanne sandfærdige historier fra hvert amt i kongeriget samt »det dansktalende Slesvig« i fremstillingen og derigennem danne et »livligt maleri«, som kunne virke tiltrækkende på den jævne læser.

Henvendelser til Collin om hjælp med beretningsmateriale fra Selskabets eget arkiv synes imidlertid ikke at have givet resultat, og private henvendelser til bønder og hans personlige kontakter til forskellige med interesse for landboforhold gav åbenbart også for lidt udbytte. August 1842 meddelte han derfor Collin at han havde »måttet aldeles opgive min første ide om at frembringe en livlig læsebog for almuesmænd, af mangel på materialier«. I det hele skortede det ham på hjælpsomhed via Selskabet. W. ønskede bl.a. at få helt præcise oplysninger om udviklingen af selveje i perioden efter 1784, vel at mærke egn for egn, og især var han interesseret i som et centralpunkt at få be- eller afkræftet påstande om at depressionsårene i 1820'erne havde virket befordrende på udbredelsen af selvejet. Men henvisninger over for Collin til, at Selskabet (Collin) formodentlig ret let ville kunne skaffe ham de nødvendige konkrete facts fra Rentekam-

---

3. W. til P.O. Brøndsted 24/6 1841 (KB. NKS 1538,6a,fol.) og til Peder Hiort påskedag 1839 (P.H.s priv.ark.,RA). Personlig harme over stavnsbåndet kunne nok flamme op i W., han taler 1838 om »den skændige forordning af 1733« og om at »jeg skulle skrive en hel bog derom, hvis jeg ville og det var umagen værd« (brev til P.H. 16/1 1838, sstds.).

meret eller Kreditkassens, hhvs. Enkekassens arkivalier, førte ikke til noget. Collin beklagede over for forfatteren, at det ikke havde vist sig muligt at skaffe relevante oplysninger til ham fra statskontorenes arkiver. København svigtede komplet, forekom det W., den isolerede provinsforsker, »Sorøs totale mangel på alle hjælpemidler, min egen mangel på praktisk indsigt og tilstrækkelig understøttelse føler jeg ved hver linie«⁴.

På det tidspunkt dette blev skrevet, i sensommeren 1842, var han imidlertid i fuld gang med udarbejdelsen. Han lå inde med tilstrækkeligt baggrundsmateriale om periodens landbohistorie i form af selve de offentliggjorte love, de trykte landboforhandlinger og Landhusholdningsselskabets trykte litteratur samt alskens statistica og forskellige historiske fremstillinger til at hans arbejde med manuskriptet kunne gå »på min vis skikkelig rask« fra hånden. Han kunne drage nytte af oplysninger om landboforhold i Slesvig fra den sønderjyske bondepolitiker Laurids Skau, der via Kielerprofessoren Christian Flor var blevet bedt om at bistå forfatteren, af Flor karakteriseret som »en forstandig mand, en ædel patriot og en af sønderjyderne varmeste venner«. Også W.s bror, den senere højskoleforstander og præst Johan Wegener, og Sorø Akademis tidligere direktør, historikeren H.F.J. Estrup trådte til med gode råd og forskellig information, broderen dog ikke uden samtidig at advare W. mod at henfalde til panegyrik i skriftet. Adskillige rundt om i landet må også have reageret positivt på de spørgeskemaer, W. lod udsende via kontaktpersoner, således at han på landsbasis kunne få eksakt rede på lokale forhold – selv anfører han at have haft 36 »faste korrespondenter« i ilden, »ja endog fra Holsten«. Mange svarede dog åbenbart så sent, at han ikke kunne nå at indarbejde materialet, heller ikke siden under en manuskriptrevision i 1843. Selve udarbejdelsen af skriftet tog ham i første omgang kun en månedstid i efteråret 1842, resultatet blev privat forelagt to personer (en jurist og en landmand, hvem oplyses ikke) som »bestyrkede mig i at udgive det« efter visse – af W. ikke nærmere specificerede – strygninger i manuskriptet. December 1842 oversendte W. derpå sit arbejde til Landhusholdningsselskabet⁵.

4. W til Collin 24/7 1842 (m. udat. følgeskrivelse fra W. til samme) og 25/8 s.å. (Landhusholdn.Selsk. arkiv, j.sag 113/ 1866). Collin til W. 19/8 s.å. (W.s priv.ark. 6567,RA, pk. 3).

5. Kontakt til L.Skau: C.Flor til Skau 2/2 1842 (H.V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland, 1970, s. 35) og W. til Skau 17/5 s.å. (KB. NKS fol. 1727). Estrup til W. 14/2 s.å. og Johan W. til W. 23/8 s.å., hvori udtrykkes håbet om at »det ej skal blive den forslidte, væmmelige panegyri over det kongelige danske folk og den folkelige danske konge« (W.s arkiv, privateje). W. til konferensråd Faye, Thisted, 29/1 s.å. (KB. Dansk nyere Brevsaml. XVIII, 10). – 36 »korrespondenter«, m.m.: W til Collin 15/1, 5/4, 28/6 og 9/8 1843 (KB. Collinske Brevsaml. XXV).

Dobbeltstilet med opgaven, på en gang at skulle foretage en samtidshistorisk analyse af regeringens landbrugspolitik gennem mere end et halvt århundrede og samtidig bestræbelsen på at skære fremstillingen til, så den kunne kaperes af den jævne mand på landet uden væsentlig andre forudsætninger som læser end den, som det daglige arbejdsliv naturligt førte med sig, gav nu vanskeligheder i forholdet mellem forfatter og skriftudvalg omtrent som i første runde med de indsendte opgavebesvarelser 1840-41. Af bedømmerne var Schouw den mest positive over for W.s arbejde. Han fandt, at forfatteren havde »på lige så grundig som smuk måde løst den opgave, at give bonden en fremstilling af Frederik den 6.s fortjener af bondestanden«. Det populære sigte var åbenbart lykkedes for forfatteren, der efter eget udsagn havde udarbejdet dele af sin fremstilling som »en lokkemad for læsere blandt menigmand«, – og mere end det. Schouw finder tillige selve den historiske analyse vellykket, lovgivningen indtil 1830'erne forelå her efter hans mening klart belyst »med stor fuldstændighed hvad indhold, motiver og forberedende forhandlinger angår«. Det eneste, Schouw ikke fandt vellykket, var behandlingen af 1830'ernes landbolovgivning og -debat, hvor W.s manuskript var ganske utilfredsstillende kortfattet og følgelig måtte omarbejdes og udvides.

Derimod sætter Ørsted i sin bedømmelse ganske anderledes skarpt ind: Der var ikke af W. foretaget tilstrækkelig dybtgående lovstudier, han havde heller ikke den fornødne administrationshistoriske baggrundsviden, og kong Frederik selv blev næsten væk i fremstillingen. Der måtte følgelig »en ikke ubetydelig omarbejdelse« til, såfremt Selskabet skulle befatte sig yderligere med W.s arbejde, hvis tendens Ørsted ydermere i flere henseender fandt ubehagelig påvirket af »den såkaldte lib(erale) presses overfladiske og partiske forestillinger«. Endnu et medlem af skriftudvalget, finansembedsmanden V.F. Johnsen, er i sin vurdering kritisk, men bemærker dog samtidig at der er meget godt i arbejdet, og at Selskabet bør optræde »med al mulig delikatesse« over for forfatteren – en med dennes psyke in mente absolut velovervejet henstilling⁶.

På en både ærgerrig, ærekær og tillige forfængelig natur som W., der havde påtaget sig opgaven ikke mindst for at blive bemærket af rette vedkommende og komme videre i et karriereforløb⁷, virkede bedømmelsen –

6. Schouw: Votum af 13/1 1843, Ørsted do. af 11/3 s.å., Johnsen do., s.d. (Landhusholdn.Selsk. ark. anf. 113/1866). »Lokkemad«: W. i brev til Collin 15/1 1843 (W. 6567, RA, pk.3). – Udførlig bedømmelse ved Ørsted af 5/3 1843 findes i afskrift i W 6567, RA, pk. 3, hvis kritik W. har benyttet i sin videre bearbejdelse af ms.

7. W. til Chr.8. 8/8 1843: »...de gentagne opfordringer(til at udarbejde skriftet) viste mig en udsigt til ære, som det var værd at trage efter« (Kongehusarkiver, Chr.8.s ark., RA).

dvs. Ørsteds – som et slag i ansigtet. Han overvejede derfor i fornærmelse at opgive det hele, så meget mere som han på forhånd havde advaret Collin om, at han ikke ville acceptere at skulle foretage væsentlige ændringer i sit manuskript, når han først havde afleveret det til udvalget som færdigt arbejde. Mere koldsindige overvejelser fik dog snart overtaget i ham: Af skriftudvalget var i hvert fald to positivt stemt, foruden Schouw også Collin, som straks havde lykønsket ham med resultatet og udtrykt sin glæde over det. Dertil kom vel hos forfatteren bevidstheden om at så mange udenforstående efterhånden kendte til hans arbejde med sagen, og endelig en viden om at der i interesserede kredse var et helt akut behov for at få en publikation om Frederik 6. som bondens ven ud til publikum netop nu⁸.

Den videre diskussion om manuskriptet trak nu modsætningen mellem W. og Ørsted kraftigt op. Både Schouw og Collin fandt at W. naturligvis var i sin gode ret til at udtrykke de meninger, han ville, og at Landhusholdningsselskabet kun kunne forlange vitterlige fejl luget bort inden man skred til publikation. Det faldt derimod Ørsted alvorligt for brystet at Frederik 6.s kongetid hos W. så at sige faldt igennem sammenlignet med kronprinsregentens reformiver i årene efter 1784, og at forfatteren efter eget udsagn kun gengav »de meninger, der blandt folket var udbredte« – eftersom disse meninger netop så ofte var de forkerte efter Ørsteds opfattelse⁹. Men W. holdt her fast på sit overfor Ørsted og undlod ikke – til Schouw – meget direkte at anføre, at »sl. kongens regering... i denne materie meget vel kan tåle – og selv være tjent med – skarp kritik«. Uanset sine forbehold i fremstillingen fandt han det dog nærmest ubegribeligt, at Ørsted ikke kunne eller ville se at hele hans skrift dog var at betragte som

---

Også tidligere havde W. givet udtryk for ønsker om at gøre sig bemærket ved forfatter-skab, specielt hos Chr.8. (brev til Laur. Engelstoft 30/10 1841, Danske Magazin 7 IV, 1945, s. 120). – Over for Collin beklager W. sig samtidig over at »det rige Sorø« efter 18 års tro tjeneste lod ham spise af med en gage på kun 800 rdl. (anf. brev 9/8 1843).

8. W. til Collin 10/12 1842, 8/3 og 19/3 1843 (Landhusholdn. Selsk. ark. anf. 113/1866). Collin til W. 16/12 1842 (W. 6567, RA, pk. 3). En mindstøtte over Frederik 6. ved Skanderborg slotsbakke stod for at skulle indvies, hvilket dog først skete 31/7 1845 (H.C. Andersens Almanakker 1833-1873, 1990, s.155; Trap: Danmark, 5 udg. bd. 20, 1964, s.478).

9. W. til J.F.Schouw 27/3 1843: »Ikke mindre påfaldende er det mig, at Ørsted så aldeles kan overse, at jeg alle vegne blot historisk fortæller hvad folk har dømt om denne eller hin foranstaltning, og derimod ligeledes historisk stiller, hvad der fra den anden side (regeringsmændenes) er bemærket, – og at han altid tillægger mig personlig de meninger, hvis modsatte han, som regeringsmand, forsvarer« (KB. NKS fol. 1529). At Ørsted gen-nemskuede ham, bl.a. hvad omtalen af husmændene angår, er jeg ikke i tvivl om.

et »monument af kærlighed og taknemmelighed mod salig kongen«, om end han rigtignok ikke kunne dy sig for at bemærke – men igen kun til Schouw – at den »gamle barnligheds – tavsheds – og lovprisnings ånd (er) for evig forbi«. En skildring af Frederik 6.s bondepolitik anlagt udelukkende efter sådanne linier ville ikke kunne skaffe bogen mange læsere. Det var ligeledes urimeligt, forekom det ham, når Ørsted tydeligvis var utilfreds med hele manuskriptets disposition. Ørsted foretrak nemlig en sagligt disponeret fremstilling, en »realistisk samling af økonomisk-juridiske afhandlinger« med særlige afsnit om fællesskab, hoveri, tiendevæsen, selveje osv. Overfor dette understreger W. derimod sit arbejdes karakter som en »krønike«, dvs. en kronologisk opbygget skildring, hvor han ville »tegne mine billeder på tidens grund og benytte alle midler til at popularisere tidens kategori: derfor er også de sparsomme vink af den politiske historie indskudte« – hvoraf en hel del, direkte eller indirekte, havde irriteret den nationalt set koldsindige Ørsted under læsningen, bl.a. omtalen af de danske bønder i Slesvig¹⁰.

Ørsted havde til en begyndelse tilbudt W. en samtale med ham om sine kritikpunkter, men trak i land efterhånden som W. rullede sit forsvar frem med støtte hos Schouw og Collin. Til sidst opgav Ørsted tanken om en mundtlig debat med forfatteren, da han forudså, at den let ville kunne udvikle sig til en »meget fortrædelig« seance. Også juristen Ørsted erkendte, uanset al ærgrelse over både manuskriptets form og de for ham at se kritisable steder i dets indhold, at »en forfatters naturlige rettigheder ville vist nok medføre, at Selskabet ikke kan påtvinge ham nogen forandring, som han ej selv bifalder«, og at det måtte være tilstrækkeligt at objektive fejl blev rettet, når der i øvrigt – af forfatteren – i bogens forord blev redegjort for væsentlige meningsforskelle mellem ham og Selskabet. Også W. gjorde på sin side nogle afgørende indrømmelser: Han erkendte at Ørsted naturligvis havde et internt kendskab til forhold i regering og centralforvaltning, som fremstillingen ville kunne drage nytte af uden videre, og stillede hurtigt under meningsudvekslingen med Ørsted (som var indirekte og foregik via mellem mændene Schouw og Collin) i udsigt, at han som forfatter var indstillet på at foretage en revision og delvis omarbejdelse af manuskriptet, ikke mindst af de afsluttende kapitler, – vel at mærke altså selvstændigt. Det var afgørende for ham, at hans integritet som skriftets ophavsmænd blev respekteret, og at han stod frit over for Selskabet med hensyn til subjektive meningsforskelle. Om retten til at hævde en personlig

10. Ørsted i udtalelse 21/3 1843 om W.s manuskript (Landhusholdn. Selsk. anf. 113/1866). W. til Collin 17/5 s.å. (sstds.). Anf. brev fra W. til J.F. Schouw 27/3 s.å.

opfattelse af tingene ville han ikke købslå – i så fald måtte han nemlig i realiteten »forspilde endog Selskabets agtelse«, som W. selv skriver¹¹.

Herved skabtes efterhånden et grundlag for en løsning, som ikke mindst Collin tilstræbte¹², idet Ørsted (og Johnsen) opgav at forlange yderligere forhåndscensur af skriftet, hvis det blev omarbejdet under hensyntagen til udvalgets helt konkrete kritik, der altså angik rene facts. Til gengæld skulle der i bogens forord bringes en nærmere redegørelse for divergenser parterne imellem¹³. W. fik nok frie hænder hvad angår valg af bogtrykker m.m. – han mente selv at være ekspert på området og forlangte sit værk forsynet med bred margin, da den »falder i hænder, der ikke omgås meget pænt med den« og fremstillet på tykkere papir end ellers sædvanligt¹⁴. Men Landhusholdningsselskabet kunne iøvrigt ikke godt tage alle hans ideer til at gøre bogen til en salgssucces, f.eks. ved at benytte sig af »bogbinderne i provins-stæderne, der handler med indbundne psalmebøger og drager omkring på markederne med krøniker om Olger Danske, Carolus Magnus, Faust o.desl.« eller i den anledning foretage et særligt fremstød ved den forestående Himmelbjergfest. Men Collin lagde sig ellers personligt i selen for at gøre skriftet kendt i videre kredse, og Selskabet erkendte blankt at W. p.gr.a. sine udgifter ved selve udarbejdelsen reelt intet havde tjent på det, om end man havde tilkendt ham en »præmie« på 300 rbd. foruden som belønning afslutningsvis at bevidne forfatteren Selskabets »uindskrænkede højagtelse«¹⁵.

Doctor C.F. Wegeners Liden Krønike om Kong Frederik og den Danske

11. Ørsted ang. W.s manuskript 1/4 1843 (Landhusholdn.Selsk. anf. 113/1866). W. i anf. brev til J.F. Schouw 27/3, W. til Collin 29/3 s.å. (sstds.) og anf. brev 28/6 s.å. – Anf. brev til Collin 8/3 s.å. indeholder iøvrigt en sløret trussel om at indsende ms. til Trykkefrihedsselskabet, hvis Landhusholdn.Selskabet ikke skulle være interesseret.
12. Collin til W. 24/3 1843: »Ingen kan mere end jeg – som gav ideen til dette foretagende og i tanken glædede mig ved at se det heldigen udført – ønske, at uenigheden måtte udjævnes så nogenlunde til begge parter tilfredshed« (W. 6567, RA, pk.3).
13. Når Landhusholdn.Selsk. betingede sig at få det omarbejdede ms. forelagt inden trykningen var det med henblik på en evt. redegørelse i skriftets fortale (Sstds., Collin til W. 4/4 1843). Fortalen, dat. 15/7 s.å., indeholder dog intet herom ud over forfatterens påskønnelse af »hvad skriftet har vundet ved den af (skriftkomiteen) afgivne bedømmelse, skønt han efter sin overbevisning og plan ikke allevegne har kunnet gøre de forandringer, som fra Selskabets side var påpegede«.
14. Anf. breve fra W. til Collin 29/3, 17/5 1843.
15. W. til Collin 31/7 1843 (KB. Collinske Brevsaml. XXV). Landhusholdn.Selsk. til W. 26/8 s.å. (W. 6567, RA, pk.3). Collin til W. 3/10, 30/10, 11/11 s.å. (sstds.). – W. undlod ikke i brevet 31/7 at gøre Collin opmærksom på at Landhusholdn. Selsk.s skrifter, bl.a. amtsbeskrivelserne, ville kunne opnå langt større udbredelse, hvis Selskabet slog ind på en mere aktiv salgspolitik end det var tilfældet.

Bonde, som 266 sider lang og i et antal af 5000 eksemplarer forelå 1843 »til menigmands nytte og fornøjelse« må have været ganske drøj kost for den danske bondemand, når han »i den rolige vinteraften samles med børn og husfolk om lysebukken i den flittige spindestue« for at få den læst højt eller selv læse i den¹⁶. De oplivende fortællinger om enkeltpersoner, som W. oprindeligt ville have udstyret den med for at få det historiske stof til at glide lettere ned, er der ingen af. I stedet blev det til en ret så tætpakket landbohistorisk redegørelse for tiden efter 1784 i en alt andet end letlæst stil.¹⁷ En undtagelse er, foruden slutkapitlet om Frederik 6.s bortgang, det ene afsnit i bogen, kapitel 13, som netop ikke handler om landbruget, men om Napoleonstiden: »Bondens troskab og kækhed under krigen 1807-1814«. Det virker livligt og ubesværet, en ren oase, og er »om just ikke ene og alene, så dog for en stor del anbragt for at skaffe menigmand en morsom læsning, nogen afveksling og nogen erstatning for andre stykkers tørhed ... jeg er overbevist om, at det blandt almuen vil blive oftere gennemlæst end de fleste andre stykker«, som W. siger andet steds¹⁸. I en romantiserende skildring af den brave danske bondesoldat under Englands-krigen får W. luft for stærke nationale følelser og æresbegreber, når han som her kan berette om, hvordan dansken tappert kæmpede mod vold og uret, som blev påført fædrelandet udefra ved århundredets begyndelse¹⁹.

W. var sig som nævnt sin personlige afstand fra den egentlige landbrugs-historie pinligt bevidst, direkte kendte han alene landboforhold i form af barndomserindringer fra Gudbjerg i Fyn, hvor han som sognepræstens søn naturligvis har været tæt på milieuet i sine drengeår. Det henviser han også sporadisk til i bogen.

I hovedsagen er denne ud over foreliggende trykt kildemateriale sam-

16. Krønike s. 3.

17. Jfr. også Ellen Jørgensen om bogen: »Den faderlige tone forekom dog vist dengang lige så uægte, som den synes nu« (Historiens Studium i Danmark i det 19. Århundrede, 1943, s. 75. – Også anmeldelsen af bondekrøniken i Historisk Tidsskrift 1, VI (1845) s. 621 omtaler dens sprogtone som arkaiserende.

18. Utrykt og udat. hefte af W.: »Om K. Frederiks Bondekrønike at skrive«, kommentar til 13. kapitel om 1807-14. Heftet, som rummer oplysninger om værkets kildegrundlag, løbende vurderinger vedr. de enkelte kapitler og ang. Selskabets kritik, skulle muligvis tjene som grundlag for et forsvarsskrift, hvis kontroverserne førte til at Landhusholdn. Selsk. ikke ville udsende bogen (W. 6567, RA. pk.2).

19. »Æren er nationernes halve liv«, skriver W. i Indbydelse til Sørgefesten for højsalig Kong Frederik den Sjette på Sorø Akademi den 28. Januar 1840, s.11. – Sstds. s. 15 om slaget på Rheden 1801 og dets nationalt løftende virkning i befolkningen som »spire til en højere almenånd« – ganske på linie med tonen i C.F.Allens arbejde fra samme år: Haandbog i Fædrelandets Historie (1.udg. 1840), et værk som W. læste med fornøjelse (W. til Allen 21/11 1841. KB, NKS fol.1622).

menskrevet over udstrakt benyttelse af bl.a. Chr. Olufsens, A.F. Bergsøes, M.L. Nathansons og J. Mandix' skrifter. Dem – og andre – brugte W. i sin tekst helt ned til »ord og vendinger, hvor de passede for mig og jeg intet bedre vidste at sætte i stedet«²⁰. Skriftet er altså langt fra originalt arbejde, men en kompilation tilsat elementer, som mere personligt udtrykker W.s egen opfattelse og bl.a. kommer frem i kapitlerne om stændertiden efter 1830, den egentlige samtidshistorie. Frederik 6. selv fik i værket, hvad der kunne tilkomme ham, og mere end det. Kongen, som ved stavnsbåndsforordningen 1788 »havde løst bondens slavelænker«, havde som 16-årig kronprins personligt taget initiativ til at »hæve bondestanden«, som ingen anden konge i århundreder havde evnet at gøre noget virkeligt for²¹. Kongen var sin lange regenttid igennem og efter med »hjertensgodhed, retfærdighed og forstandighed« at have bragt riget på fode igen efter krigsårene²² endnu i sin høje alderdom utrætteligt opmærksom på og virksom for bondens vel. Beskrivelsen af kongens personlige indsats også i hans seneste regentår bygger iflg. W. på »mænd, som i hine dage var om kongen«, måske altså også selvste Ørsted. Bag kongen anes ganske vist centraladministrationen, »kongens embedsmænd«, men hele det enevældige apparat personificeres krøniken igennem i Frederik 6., »bondekongen«, der selv tager afgørende stilling til problemerne og vender alt til det bedste for bondestanden, så vidt det er ham gørligt. Slutningskapitlet, en højstemt afrunding, er ene og alene viet Frederik 6.s død og begravelse, hvor bønderne fik opfyldt et krav: »de ville, at kong Frederik den bondeven skulle bæres til graven på sine bønders arme, lige som den folkekære kong Woldemar for henved syv hundrede år siden var båret«²³. Selv A.S. Ørsted må kunne have været tilfreds.

Det er dog ikke idel glorificering. Samtidig med at fremhæve Frederik 6.s livslange interesse for almuens skoleuddannelse må W. f. eks. have været velbekendt med kongens personlige engagement for udbredelsen af den indbyrdes undervisning, men lægger ikke skjul på, at den var en fiasko og »næppe ville overleve ham, thi den havde den offentlige stemme imod sig«²⁴. Den indbyrdes undervisning var en importeret vare fra fabrikslandene, som ikke passede ind i det danske landbosamfund. Og i selve dette samfund henstod problemer, som kongen ikke havde evnet eller haft vilje til at løse. Det gælder i særdeleshed husmændene, hvis situation i

---

20. Anf. arbejdshefte, jfr. note 18.

21. Krønike s. 30, 42 f., 251.

22. Sstds. s. 225.

23. S. 260.

24. S. 223 f.

1830'erne fremstilles i mørke farver og som væsentligt dårligere end i perioden før 18. årh.s landboreformer. Frederik 6. lå nemlig iflg. W. under for en kras liberalistisk tankegang, som forf. tydeligvis ikke sympatiserer med, nemlig »at fattigdommen i husmandsklassen ikke havde sin grund hverken i lejehusene eller i de jordløse familiesteder eller i de gældende hoveribestemmelser, men lige som fattigdom overhovedet i mangel på oprindelig formue, dygtighed, flid, sparsomhed og lykke...«. Kongen ville således ikke skære igennem for husmandsklassen ad lovgivningens vej²⁵.

Denne kritik af kongen (regeringen) fremtræder camoufleret i form af en redegørelse for modstående synspunkter i samfundsdebatten omkring husmandsspørgsmålet, en fremstillingsmæssig teknik hos forf. som han iøvrigt yndede, men som skriftudvalget misbilligede, bl.a. hvad behandlingen af husmandssagen angår. W. holdt over for udvalget fast ved sin ret til at anføre de modsatte synspunkter som gjorde sig alment gældende – han havde jo *formelt* set heller ikke selv direkte taget stilling til dem ved at referere dem. Det lykkedes ham at få passagen på tryk lige som andet, der havde vakt irritation hos nogle i udvalget, herunder i det hele bogens omtale af Frederik 6. epokens politiske forhold. Hensigten med skriftet var jo for Landhusholdningsselskabet at få tilvejebragt en landbrugshistorie for den jævne mand, ikke et samtidspolitisk arbejde – en anke, W. dog satte sig ud over ved at fastholde, at en omtale af den politiske baggrund var nødvendig for at kunne placere landbrugets særlige forhold i et samfundsperspektiv. Men at bogen også beskæftiger sig med Holstens forfatningsforhold i årene efter 1815 og fremsætter selvstændige kommentarer til Lornsenaffæren 1830 har næppe været efter Ørsteds smag.

Bortset fra en beklagelse over, at intelligensen som sådan ikke var direkte repræsenteret i stænderforsamlingerne p.gr.a. valgbestemmelserne, der som bekendt forudsatte besiddelse af grundejendom og således udelukkede »præster og andre embedsmænd, der besad deres gårde med samme brugsret som fæstebønderne og ofte med større dygtighed end disse kunne have talt i forsamlingerne«²⁶, demonstrerer stænderinstitutionen i 1830'erne iflg. W. en politisk reformvilje hos kongen »der var hans ungdoms kække og dristige tanker værdig«. Denne reformvilje var helt på bølgelængde med den offentlige opinion, der netop havde sikret kongens landboreformer et halvt århundrede forinden »deres sejrende styrke« og

25. S. 219 ff., især s.222. At husmændenes fattigdom ikke først og fremmest hang sammen med i egentlig forstand jordnære forhold, er Ørsteds synspunkt (anf. kritik af W. 5/3 1843, jfr. note 6).

26. S. 229.

som nu atter betingede kongemagtens faktiske gennemslagskraft i det danske samfund²⁷. Statsapparatet og befolkningen behøvede gensidig hinandens understøttelse, siger W., og dette møde mellem konge og folk via 1830'ernes stænderrepræsentationer forløb harmonisk, begge parter forstod nemlig at »det offentlige vel fremmedes bedst, når de på hver sin side med forskellige kræfter endrægtigen arbejdede til det samme mål«²⁸. Mådehold og fornuft prægede disse års forhandlinger, i det mindste i de kongerigske stænderforsamlinger, og man fik her taget fat på spørgsmål, som også efter W.s mening måtte løses i en overskuelig fremtid, således f.eks. sagen om indførelse af almindelig værnepligt²⁹. Generelt blev bonden fra 1830'erne draget ind i samfundsdebatten gennem sine repræsentanter, der blev skolet politisk ved samværet i forsamlingerne med alle de veluddannede fra de andre stænder³⁰.

W.s fremstilling af stænderforsamlingernes betydning for bønderne – og i det hele som et middel til at fremkalde »den kærlighed og iver for det hele eller den almenånd hos folket, hvorpå rigernes styrke i så høj grad beror«³¹, er et veltalende indlæg for hovedpunkter i den sene danske enevældes politik. Kapitlerne om stændertiden, hvor forf. ikke havde forarbejdet af betydning at støtte sig til og ikke kunne anlægge nogen distance som over for tidligere begivenhedsforløb, men måtte vægte og vurdere mere selvstændigt, repræsenterer en større omarbejdelse af det oprindelige manuskript med en langt udførligere redegørelse for tiden 1835 – 39 sådan som skriftudvalget (Schouw og Ørsted) tidligere havde efterlyst. Disse afsnit viste sig i deres endelige form stort set at tilfredsstille regeringens ønske om at se sine »samvittighedsfulde og velovervejede bestræbelser og foranstaltninger« konfronteret positivt med »det oplyste folks ønsker og meninger om alt det, der kunne fremme dets tarv«³² samtidig med her at udtrykke en grundholdning hos W. selv, der endnu 1843 synes at have været i overensstemmelse med periodens i praksis modificerede version af enevælden³³.

27. S. 224 ff.

28. S. 244 f.

29. S. 215 f., 242.

30. S. 238.

31. S. 227.

32. S. 228. – C.F.Allens Haandbog i Fædrelandets Historie var endnu i 2. udg. fra 1842 ikke nået frem til behandling af stænderforsamlingerne.

33. W. var utvivlsomt i skred i forhold til de politisk meget konservative eller reaktionære synspunkter, som han synes at have næret i 1830'erne ud fra broderens bevarede breve til ham, men dog ikke mere end at han 1841 anså enevælden herhjemme for en foreløbig nødvendighed a.h.t. Slesvig og monarkiets udenrigspolitiske situation, om end »en

Generelt er stænderforsamlingerne frem til tronskiftet 1839 – besynderlig nok konsekvent omtalt som landdage, stænderrepræsentanterne som landbud efter preussisk forbillede – efter sammenhængen kun behandlet i relation til landbefolkningen. Men W.s nationalt motiverede skepsis over for den slesvigske forsamling skinner tydeligt igennem³⁴, og under manuskriptets udarbejdelse havde Hiort Lorenzens demonstration i sprogsagen fundet sted (november 1842). W. stiller sig i hvert fald forbeholden over for tidligere aktuelle politiske ønsker m.h.t. stændernes forening i en eller anden form, men uden direkte at indlade sig på det nationale: »Bondestandens indflydelse ville den i ethvert tilfælde næppe befordre«, skriver han ved udsigten til de øvrige stænders overvægt i et sådant arrangement³⁵.

Der er imidlertid grænser for den bonde- eller almuevenlige tendens hos W., der senere – i 1849 – som kongevalgt medlem af den grundlovgivende rigsforsamling skulle gå imod junigrundlovens valgretsbestemmelser og som her i bondekrønikens behandling af hoveriforhandlingerne i Roskilde og Viborg stænder 1835-36 også taler om »bøndernes urimelige (og ufornuftige) fordringer« og om sammes »urimelige indbildninger« i forbindelse med sagen om retsforholdet mellem godsejere og fæstere³⁶. Det blev han direkte taget til indtægt for på konservativt hold i Roskilde stænder 1844, da en godsejer her frygtede for ejendomsrettens ukrænkelighed og for tabet af frihed i kontraktforholdene, hvis man lod statsmagten gribe ind til fordel for en tvangsafløsning af det endnu tilbageværende hoveri på de private godser og i fæstespørgsmålet³⁷.

Men en fremtidsvision havde W. dog samtidig også tegnet stærkt i sin bog, nemlig om den danske selvejerbonde og et kommende landbosamfund herhjemme bestående af frie jordejende bønder, et Danmark som »fosterland for en ny bondeslægt af dannelse, mod, fædrelandskærlighed og borgerlige dyder« med udspring i Frederik 6.s eget reformværk i årene omkring 1800. Også dette fra hans bog kunne bruges, og blev brugt, i ar-

---

fri forfatning, som passer til forholdene, i almindelighed taget er et stort gode« (brev til C.H.Lorenzen 23/1 1841, Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne, ed. Povl Bagge og Povl Engelstoft II, 1948, s. 24 ff).

34. S. 245 f.

35. S. 250. Kommentaren går hos W. nærmest på tanken om stændernes forening under eet for hele monarkiet, en ide som bl.a. D.G. Monrad slog til lyd for 1840 i sine Flyvende politiske Blade (Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848 II, 1934, s. 230).

36. S. 232, 245.

37. Kammerherre Neergaard i Roskilde stænderfors. 2/11 1844, hvor Liden Krønike påberåbes som »en autoritet« (Roskilde Stænder-Tidende 1844 I sp. 1108).

gumentationen under debatterne om landboforholdene i Roskilde stænderforsamling 1844³⁸. Agerbruget var nu en gang landets vigtigste erhverv, og det fremavler iflg. W. ydermere »kærlighed til fædrelandet og mod til dets forsvar« ved at binde sin dyrkers »kærlighed« til jorden og hjemegnen, »fædrelandets grund« – i grell modsætning til »fabrikarbejderne og købmanden (som) let finder sit hjem allevegne, hvor han har sit arbejde og sine penge«. Det dansk-nationale og den selvstændige danske bonde udgør således for ham en uadskillelig helhed³⁹.

Det færdige skrift blev, som det var at vente, godt modtaget i regeringskredse og, om end med visse forbehold, af den faglige kritik i Historisk Tidsskrift⁴⁰. Fra sin gamle Sorøelev M.H. Rosenørn, som nu sad i centraladministrationen, modtog W. privat den bedømmelse, at hans bondekrønike var »den vigtigste berigelse nationallitteraturen i en lang periode har erholdt, så grundig, så upartisk, så folkelig, ja så nordisk« og samtidig nationalt tilfredsstillende ved stadig at behandle Slesvig på linie med kongeriget⁴¹. W. fik den triumf, at Danske Kancelli anbefalede samtlige skoledirektioner landet over at anskaffe bogen »ved hver landsbyskole«, idet bogens udbredelse blandt landalmuen ansås for gavnlig – Kancelliet fulgte herved en henstilling fra amtmanden i Vejle, som via Landhusholdningsselskabet havde opfordret Kancelliet til at modgå agitatorer og urigtige begreber i landbefolkningen om regeringens landbopolitik ved hjælp af W.s arbejde⁴². Rentekammeret afkøbte endvidere Selskabet 200 eksemplarer til fordeling på statens godser⁴³, og Christian 8., der læste bogen umiddelbart efter dens fremkomst, var yderst tilfreds med arbejdet og kvitterede med at gøre dets ophavsmand til dannebrogssridder⁴⁴.

Uden for magthavernes kredse er der ligeledes vidnesbyrd om positiv

38. S. 165. – Kaptajn Buchwalds præsentation 2/11 1844 af andragende fra 1930 indvånere i Holbæk amt om selvejendoms eller arvefæstes større udbredelse (St.Tid. 1844 I sp.1139 ff.), hvor det om W. hedder at »Bondekrønikens ord i denne henseende ret egentlig har deres plads i et andragende fra danske bønder om selvejendoms fremme«.

39. S. 14.

40. Bortset fra sprogetonen gælder det navnlig at bogen »hel igennem har lutter lys-effekt og lyspartier, og at alle skygger er udeladte eller omgåede« (Hist.Tidsskr. I VI s. 621), hvilket i hvert fald ikke er rigtigt hvad omtalen af husmændene angår. At bogen for det meste også var tør læsning, som anmelderen skriver, må man give ham (Molbech) ret i.

41. M.H. Rosenørn til W. 16/9 1843 (W 6567, RA, pk.30).

42. Landhusholdn.Selsk. til Da. Kancelli 16/11, cirkulære fra Kancelliet til samtlige skoledirektioner 19/12 1843 (Da.Ka. 1. dpt., brevsager 5556/1843, RA).

43. Anf. brev fra Collin til W. 30/10 1843.

44. Collin til W. 28/8 1843 med referat af rosende brev fra Chr. 8. til Collin. – Chr. 8. til W. 3/12 s.å. (privateje).

reaktion; således hos W.s soranske velynder, den tidligere akademidirektør H.F.J. Estrup, som ellers havde kritiseret W.s formodede hang til politiseren efter den første gennemlæsning af hans manuskript, lige som en anden af hans læsere lykønskede ham til ved bogen måske at opnå, at det en gang vundne ved Frederik 6.s reformvirksomhed ikke i fremtiden skulle gå tabt igen⁴⁵. Den bondepolitisk aktive lærer og lægprædikant Rasmus Sørensen læste højt af bondekrøniken for sognefolk i Ondløse skole på Sjælland en vinteraften 1844 og omtaler skriftet som en god almuebog, der efter hans eget foredrag afstedkom livlig diskussion blandt de tilstedeværende⁴⁶. Desværre oplyses ikke, hvad diskussionen nærmere gik på, men det har dog næppe været slutkapitlet om kongens død, der havde betaget Christian 8. så stærkt, at han straks havde måttet læse det to gange. Men lidt malurt i bægeret kom der også. Selv om W.s altid skarpeste kritiker, broderen Johan Wegener, ikke tvivlede om, at bogen var skrevet lige ud af W.s hjerte, undlod han dog ikke at gøre ham opmærksom på, at den blev mødt med mistillid hos adskillige bønder p.gr.a. dens »panegyriske« tendens – hvilket Johan W. tidligere havde advaret broderen imod at forfalde til – og skrev til ham, at »selv de besindigste mænd af bondevennerne finder alt for stor ængstelighed imod regeringen og forbigåelse eller besmykkelse, hvor du dog ej godt kunne undgå at dadle«⁴⁷.

Under alle omstændigheder, de 5000 trykte eksemplarer af bondekrøniken fra 1843 synes hurtigt at være blevet en mangelvare, men alligevel opgav Landhusholdningsselskabet året efter planer om at foranstalte et nyt oplag – måske var det fordi W. på forhånd sagde fra over for at skulle foretage nogen som helst ændringer i forhold til 1843 udgaven⁴⁸, eller fordi Selskabet oven på landboforhandlingerne i Roskilde stænderforsamling 1844 satsede på at få tilvejebragt en mere systematisk fremstilling af den gældende landbolovgivning i populær form⁴⁹. Meget senere, i 1860'erne, var en genudgivelse atter på tale, da bogen ikke var til at skaffe længere og den efter sigende skulle være meget yndet især i Jylland, men sonderinger til den Schubothske boglade og Otto B. Wroblewsky 1866 medførte at

45. Estrup til W. 10/4, 14/8 1843. – C.J. Bredsdorff til W. 19/9 s.å. (W. 6567, RA, pk. 30 og privateje).

46. Brev til lensgreve F.M. Knuth 17/3 1844 (Da.pol.Breve II s. 384).

47. Brev til W. 21/1 1844 (privateje).

48. I.J. Unsgaard, Landhusholdn.Selsk.s præsident, til W. 18/5 1844 og W. til Unsgaard 19/5 s.å. (W. 6567, RA, pk.3 og Landhusholdn.Selsk. j.sag 113/1866). Collin til W. 19/10 1844 (W. 6567, RA, pk.3).

49. H. Hertel: Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Historie I (1920) s. 308 f. – Om W.s negative reaktion på denne plan jfr. brev til H.N. Clausen 17/5 1845 (Da. pol.Breve III, 1949, s. 60).

Landhusholdningsselskabet heller ikke nu ville gå i lag med en nyudgave – bogen måtte betragtes som forældet og kunne ikke længere gøre regning på at få et større publikum i tale⁵⁰.

Om Orla Lehmanns bekendte Falster-tale i vinteren 1841 har spillet en direkte rolle i forbindelse med bogens tilblivelse er nok tvivlsomt. Lehmanns ærinde var en forfatningsændring, enevældens afskaffelse, og hans skarpe kritik af styret set i forhold til bonden går på perioden 1660 – 1784, ikke på Frederik 6. eller den sene enevældes reformpolitik som Lehmann i talen tværtimod yder fuld anerkendelse⁵¹, og hvor den afdøde konge betegnes som »almuens ven og beskytter... som bonden skylder taknemmelighed«⁵². Hvad han senere blev domfældt for var dels omtalen af den tidlige enevælde, dels nogle forbeholdne udtalelser om Christian 8. der kunne udlægges som mistænkeliggørelse af monarkens landbopolitiske hensigter⁵³. W. har ud fra Liden Krønike utvivlsomt delt det Lehmannske sortsyn på den tidlige enevældeperiode i denne henseende, men Christian 8. (eller hans eventuelt enevældige efterfølgere) beskæftigede Liden Krønike sig jo ikke med, og hele ideen bag bogen går tilbage til tiden før Falstertalen blev holdt. Der refereres heller ikke specielt til Lehmann i overvejelserne omkring dette mindeskrift for Frederik 6., derimod nok til ilde-sindede agitatorer og andre suspekte personer, folk som kunne spekulere i den almindelige uvidenhed om tingenes sammenhæng for at opnå deres mål, at få det bestående samfund ændret. Dem tager Lehmann selv udtrykkeligt afstand fra, hvad enten de opererede i den ene eller den anden sags tjeneste⁵⁴.

I W.s forfatterskab står bondekrøniken for så vidt isoleret ved først og fremmest at handle om landboforhold, et emne, som han bortset fra et trykt arbejde fra 1850'erne på foranledning af Frederik 7. om godset Abrahamstrup (Jægerspris) ikke senere vendte tilbage til. Bondbevægelsen som den udviklede sig engagerede han sig aldrig politisk i, iøvrigt heller ikke for husmændene hvor Liden Krønike ellers rummer politisk sprængstof og hvor teksten kan udlægges derhen at enevælden – vel at

50. Landhusholdn.Selsk. anf. j.sag 113/1866.

51. Jfr. Hans Jensen anf. skr. II s. 305. – Carl Ploug (ed.): Orla Lehmanns efterladte skrifter III (1873) s. 118 f. Falster-talens overvejelser, om landboreformerne skyldtes kronprinsregenten eller hans rådgivere – eller om »tidsånden« som den egentlige drivkraft contra enevælden som politisk system – falder uden for bondekrønikens forestillingsverden, hvor der imidlertid lægges vægt på at understrege sam spillet mellem kongemagten og den almene opinion både i de sidste tiår af 18 årh. og i 1830'erne

52. Efterladte skrifter III s. 120.

53. Sstds. s. 129.

54. Sstds. s. 117.

mærke den sene enevælde – svigtede i rollen som beskytter af den socialt svageste del af befolkningen. Men bogens dansk-nationale grundakkorder bringer den i samklang med hans øvrige forfatterskab og lægger derved op til den senere egentlig politiske del af hans produktion fra treårskrigen tid, og den slog i hvert fald allerede i første halvdel af 1840'erne hans navn fast i publikums bevidsthed. Ser vi bort fra Giessing og Alex. Thorsøes forfatterskaber var bondekrøniken i de følgende næsten halvtres år sammen med Allens Haandbog i Fædrelandets Historie den eneste mere samlede fremstilling af landbosamfundets historie i enevældens sidste halve århundrede, indtil den omsider blev afløst af nye historikergenerationers mere indgående studier. Men foruden at indgå i debatten om nogle af tidens brændende samfundsproblemer opfyldte den også et rent personligt formål, nemlig at være med til at bringe W. videre i et karriereforløb med mulighed for at øve virkelig indflydelse. Havde ikke broderen allerede 1841 over for C.F. Wegener profetisk varslet, at han ved at træde offentligt frem fra sin stille eksistens som lektor i Sorø og åbent give sig i kast med samtidens store spørgsmål kunne blive »noget langt større og uforgængeligere: du kan blive national og folkelig stor: banen ligger for dig, marsch... fremad!«⁵⁵.

---

55. Johan W. til W. 1/1 1841 (privateje)

Efterskrift: Universitetslektor Claus Bjørn gør mig venligst opmærksom på at A.S. Ørstedes grundholdning til mindeskriftet om Frederik 6. hænger sammen med hans irritation over C.F. Allens Haandbog i Fædrelandets Historie fra 1840, som han fandt præget af »ensidig og kortsynet fortolkning og ubillige domme« (jfr. Ellen Jørgensen, anf. skr. s. 191).

Jernbanesabotagen – havde den militær betydning?

En debat mellem Henrik Skov Kristensen og Aage Trommer

Af Henrik Skov Kristensen

I sin anmeldelse af »Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. Verdenskrig« (Historie 18,1 1989, p. 125-128) kommenterer Aage Trommer indgående de synspunkter, som bogen på baggrund af vestallierede akter præsenterer på den danske jernbanesabotages placering i vestallieret militær opfattelse. Set i bogens sammenhæng er den danske jernbanesabotage kun et detail-spørgsmål, der behandles over få linier, men som bekendt har emnet været særdeles kontroversielt siden Trommers disputats i 1971. Jeg vil derfor gerne, bl.a. ved inddragelse af supplerende vestallierede akter, præcisere og uddybe synspunkterne i »Vestallierede luftangreb...«. Ikke mindst da fordi Trommer anfører, at en del af argumentationen« opløser sig i den blå luft«. Mig forekommer det, at Trommer har misforstået både det synspunkt, der gøres gældende og kildegrundlaget herfor.

Først ganske kort rammerne for diskussionen.

Efter den finsk/russiske våbenstilstand blev 200.000 kampvante tyske tropper fra 20. Gebirgsarmee gradvist overført fra den nordlige østfront til Nordnorge. Herfra skulle de overføres til Kontinentet for at afstive den vaklende tyske front. Overførslen skulle ske via Oslo, hvorfra tropperne blev sejlet til hovedsagelig Aarhus. Herfra blev tropperne transporteret videre sydpå med tog ned gennem Jylland. Fra et vestallieret synspunkt var det vigtigt at lægge hindringer i vejen for denne trafik, og fra omkring årsskiftet 1944/45 var den tyske kommunikation mellem Norge og Kontinentet et vigtigt vestallieret angrebsmål. Den vestallierede interesse for kommunikationen over Danmark skærpedes yderligere af, at man vurderede, at Norge på det tidspunkt af krigen var den tyske krigsindustri sidste kilde til råvarer¹. Selvom Trommer i sin undersøgelse fra 1971 konkluderer, at »de to nordiske lande ikke havde afgørende betydning som troppereser-

---

1. Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. Verdenskrig. Aarhus Universitetsforlag

voir for tyskerne«, og at »tilskuddet herfra aldrig var af afgørende betydning« for kampene på Kontinentet², ja, så må man på grundlag af vestallierede akter fastslå, at man dels fulgte transporterne meget nøje, dels investerede betydelige militære ressourcer i at lægge den hindringer i vejen. Her blot et enkelt aktstykke til at illustrere dette forhold. I en Coastal Command Intelligence summary fra marts 1945 hedder det bl.a.: »Good weather has allowed almost nightly attacks on the shipping in transit from Oslofjord to Denmark. The redistribution of the enemy's ships, men, and material, resultant on events on both Western and Eastern fronts, makes this traffic particularly important at the present time«³. Coastal Command, som var een af tre operative commands under Royal Air Force, udførte i tæt samarbejde med bl.a. det britiske Admiralitet en veritabel offensiv mod trafikken mellem Norge og Tyskland fra efteråret 1944. En anden af Royal Air Force's commands, Bomber Command, bidrog til denne offensiv ved at intensivere en i forvejen særdeles omfattende mine-lægningskampagne i de samme farvande. Royal Air Force's tredje command, Fighter Command, blev også inddraget i offensiven, da Coastal Command fly i marts 1945 udover natlige angreb også begyndte at udføre dagangreb mod skibstrafikken. Fighter Command flyenes opgave var af eskortemæssig karakter.

I Danmark har man af naturlige grunde altid fokuseret mest på det tredje element i offensiven mod den tyske transport, nemlig den danske modstandsbevægelses sabotageaktioner mod jernbanenettet i Jylland – aktioner, som af SOE i London blev beordret intensiveret fra efteråret 1944.

Frem til 1971 var det en historisk kendsgerning, at den danske modstandsbevægelse her ydede en værdifuld decideret militær indsats i direkte samarbejde med og til gavn for SHAEF, overkommandoen for de vestallierede styrker på Kontinentet. På grundlag af primært DSB-akter kunne Trommer dog påvise, at den danske jernbanesabotage kun havde medført minimale forsinkelser, som havde ringe eller måske slet ingen indflydelse på de militære begivenheder længere sydpå. Trommer pegede endvidere på, at kildegrundlaget for den tidligere opfattelse var højst problematisk: Det drejede sig dels om modstandsbevægelsens eget materiale i form af arkivstof og beretninger, dels synspunkter med proveniens i SOE⁴. Både

---

1988. For en indgående beskrivelse af offensiven mod den tyske kommunikation over Danmark fra efteråret 1944 til maj 1945 se p. 613-656.

2. Jernbanesabotagen i Danmark. Odense Universitetsforlag 1971. p. 35.

3. Air 15/258. Coastal Command Intelligence Summary. Period II/3-17/3 1945. »Other shipping and ports«. Public Record Office, London.

4. Jernbanesabotagen i Danmark. p. 186.

modstandsbevægelse og SOE måtte per se have en meget positiv opfattelse af sabotagens effekt. Fra vestallieret *professionel militær* side, derimod, var materialet særdeles sparsomt. Eneste tilkendegivelse forelå i en form, som meget vel kunne tolkes som blot en gestus overfor den danske modstandsbevægelse, eller som Trommer udtrykker det, »smukke ord«. Den 5. marts 1945 udsendte SHAEF nemlig et særkommuniqué, som understregede den danske jernbanesabotages store betydning for de igangværende allierede militære operationer⁵.

I »Vestallierede luftangreb...« anfægtes på ingen måde Trommers hovedtesis, nemlig den at den danske jernbanesabotage kun medførte ringe forsinkelser af de tyske troppetransporter. Under debat tages *udelukkende* den *vestallierede vurdering* af den danske jernbanesabotages militære betydning og de implikationer denne kunne tænkes at medføre for de vestallieredes dispositioner – med reference til et aktstykke, som, efter min mening, bringer væsentligt nyt frem i så henseende (Ærindet taget i betragtning er jeg derfor temmelig uforstående overfor, at Trommer i sin anmeldelse henviser mig til *tysk* kildemateriale). Et aktstykke, som Trommer i sin anmeldelse devaluerer til »en efterretningsrapport« uden at oplyse nærmere om dets proveniens. Læseren efterlades derfor uvægerligt med det indtryk, at det enten drejer sig om (endnu) en rapport udarbejdet enten af den danske modstandsbevægelse eller SOE/Special Forces. Papiret, som her skal bringes i sin helhed, er imidlertid udarbejdet af Major-General Strong, Assistant Chief of Staff ved SHAEF's G-2 Division (efterretningsdivisionen) Forward Headquarters. Papiret, der har karakter af et mindre memorandum dateret 4. april 1945, er stilet til Assistant chief of Staff ved SHAEF's G-3 Division, d.v.s. SHAEF's operative ledelse, med kopier til Royal Air Force's og Second Tactical Air Force's ledelse. Memorandummets titel er »Movement of German troops from Norway«, og Major-General Strong gør følgende status desangående⁶:

1. As a result of sea mining and air attacks on shipping in the waters between Norway and Denmark, and of extensive sabotage attacks against railways in both countries, which have taken place in the last three months, the movement of troops from Norway to Germany has been greatly interfered with. Whereas in December shipping was arriving in Denmark at a rate of

5. Ibid. + p. 13 + p. 160.

6. Air 15/391. Oct. 1944. Apr 45. Operations against enemy shipping in Eastern Skagerak and Kattegat. »Movement of German troops from Norway«. Memorandum udarbejdet af General Major-General Strong, SHAEF G-2 Forward Headquarters, 4. april 1945. Memoet er cirkuleret i det militære hierarki, herunder til Coastal Command (Air 15). PR0, London. Der refereres til memoet p. 627-628 i Vestallierede luftangreb...

some 80.000 tons per week or the equivalent of 2-3 divisions a month, the rate has gradually dropped to less than 10.000 tons in the week 24-31 March. This despite the fact that it is known that the enemy is anxious to continue the withdrawal of troops from Norway as rapidly as possible.

2. In addition the enemy has in the last three months been denied the use of some 65.000 tons of shipping either sunk or temporarily put out of commission by damage. In view of the recent greatly increased need for shipping in the Eastern Baltic, and especially the need for suitable troopships, three large and several small vessels have recently had to be transferred from the Western to the Eastern Baltic. Such transfers and losses impose on the enemy the need to produce replacements if the volume of movement from Norway is to be maintained. These losses have not been fully replaced as yet, and have apparently forced the enemy to seize 15 Danish ships.

3. Attacks on railways by saboteurs has in addition slowed down the rate of arrival of troops at embarkation ports in Norway and more especially the movement away after arrival at danish ports.

4. There is no doubt that the programme of mining, air attacks, and sabotage initiated in December has proved extremely successful in slowing down the rate of movement of troops from Norway. As a result the enemy has been denied the use in Europe of much needed troops at a most vital period of the war.

5. It is known that the enemy is vigorously attempting, by seizing Danish shipping and commissioning vessels hitherto laid up, to restore the high rate of troop movements from Scandinavia where at least some 7 divisions are still available for export and are badly needed in Europe. Although unlikely now under any circumstances to arrive in time to influence the main battle, these forces could still exercise an important nuisance value were they available to fortresses in the North European ports. It is clear therefore that the present series of attacks should be maintained.

6. It is suggested that the success attained by attacks carried out the last three months be made known to the air and special forces [Special Forces/ SOE] concerned and the importance of continuing the activities for the present, despite recent Allied successes, be pointed out.

På baggrund af General-Major Strongs memorandum må det være nærliggende at konkludere, at SHAEF's hyldest-communicé i marts 1945, og iøvrigt de mange smukke ord efter krigen, var andet end blot en gestus. Der er tale om en intern klassificeret analyse. Nuvel, manges en stabsofficer har nærmest på rygmarven svunget Top Secret-stemplet over stort set alt, der passerede skrivebordet, men trods alt må man fastholde, at papiret som kilde betragtet har en anden kvalitativ værdi end et communicé. Special Forces/SOE og dermed den danske modstandsbevægelse, her tænkes især på LIGAEN, har sandsynligvis været een af leverandørerne af det materiale, som Strong bygger sin analyse på. Han kan sågar have været under indflydelse af det illegale danske pressebureau Nordisk Pressetjene-

ste, som effektivt sørgede for, at den allierede verden dagligt i aviserne kunne læse om stort set hver en mursten, den danske modstandsbevægelse verfedede gennem en butiksrude, sådan som en fremtrædende norsk modstandsmand noget bittersødt har bemærket efter krigen. Det ændrer blot ikke ved den kendsgerning, at General-Major Strong vurderer den danske jernbanesabotage som en *væsentlig militær* faktor, som det fastslås i »Vestallierede Luftangreb...«. Og denne opfattelse blev delt af andre dele af det vestallierede apparat! I et memorandum fra årsskiftet 1944/45 udarbejdet af Ministry of Economic Warfare behandles retrospektivt emnet »Enemy exploitation of Denmark«⁷. Om situationen omkring årsskiftet 1944/45 hedder det indledningsvis i papiret, at »The constriction of Greater Germany to its present frontiers has emphasized the economic importance of Denmark«. Herefter udredes de økonomiske og handelsmæssige relationer mellem Danmark og Tyskland fra april 1940. Især forkuseres på den danske afhængighed af tyske råvarer, og hvordan Tyskland bevidst havde benyttet dette forhold som et økonomisk instrument til hovedsageligt at levere råvarer til de industrier, som »worked satisfactorily to the German tune«. Mod slutningen af papiret hedder det:

The present supply and transport situation in Germany has forced the enemy against his will to carrying this policy to a stage very much along the line; supplies to even selected Danish consignees have now dwindled almost out of sight. No raw material has meant no production, and at the present time the Danish contribution, except for agriculture, is negligible. Other factors contributing to a decline in Danish industrial output are the general labour shortage, due to fortification work, deportation and strikes, the growing inflation caused by the rate of German financial exploitation, the deterioration of industrial equipment and inability to provide replacements combined with a shortage of tools and working clothes, and lastly sabotage. Sabotage has now reached the dimensions and status of a military operation. Factories, oil storage and railways are wrecked with monotonous regularity, and even the small supplies of raw material which are still going in have difficulty in reaching their destination.

Besides sabotage, the acute fuel shortage is having a drastic effect on transport.

Naturligt nok fokuserer Ministry of Economic Warfare på de økonomiske aspekter, men det gør ikke vurderingen af den danske sabotage omkring

---

7. Air 15/258. Coastal Command intelligence summary. Period 31/12 1944-6/1 1945. »Enemy exploitation of Denmark«. Memo udarbejdet af Ministry of Economic Warfare. Cirkuleret til bl.a. Coastal Command. PRO, London.

årsskiftet 1944-45, herunder jernbanesabotagen, mindre interessant. I militær sammenhæng var Ministry of Economic Warfare absolut ikke nogen inferior størrelse. Ministeriet var bl.a. een af hovedarkitekterne bag Bomber Commands strategiske bombeoffensiv mod Tyskland.

I Coastal Command, der som nævnt spillede en hovedrolle i bekæmpelsen af den maritime del af det tyske transportsystem, indgik jernbanesabotagen også som en operativ faktor. Således hedder det ultimo februar/ primo marts 1945⁸:

There is reason for supposing that troopship convoys continue to sail regularly from Oslofjord to Aarhus, though sea mining, sabotage on the railways, decreasing oil stocks and shortage of locomotives may have caused some reduction in the number of troops withdrawn in recent weeks. The enemy probably continues to employ a total of at least 60.000 tons of shipping solely for the evacuation of troops no longer required in Norway since the abandonment of territory in the extreme North.

Man bemærker sig iøvrigt, at Coastal Command's analyse giver en mindre positiv vurdering af den samlede offensiv mod de tyske troppetransporter, end SHAEF gør i april.

Længere kan det foreliggende kildemateriale ikke bringe os rundt i det vestallierede hierarki. Selv om materialet er fragmentarisk, mener jeg nok at have kildebelæg for at hævde, at man fra vestallieret side, hvor fejlagtigt det end måtte være, anså den danske jernbanesabotage for en væsentlig militær faktor. Jeg vil også fastholde, at dette »rokker« ved Trommers påstand om, at de vestallierede professionelle militære totalt negligerede sabotagen som et alternativ eller supplement til den regulære krigsførelse. Her tænker Trommer specielt på taktiske luftangreb⁹. Jeg medgiver gerne, og gør det også i bogen, at der ligger en vægtig empiri bag Trommers konklusion, som bygger på erfaringerne fra Frankrig og Belgien i tiden omkring invasionen i juni 1944.

Men hvorledes med Danmark. Kunne det tænkes, at den vestallierede vurdering af den danske jernbanesabotage forhindrede taktiske luftangreb på kommunikationsmål i Jylland fra omkring årsskiftet 1944/45? Vi er ude i det spekulative, men i betragtning af hvor højt man priorerede den tyske transport over Danmark, forekommer det påfaldende, at der på intet tidspunkt blev beordret og iværksat luftangreb mod transporten over

---

8. Air 15/258. Coastal Command intelligence summary. Period 25/2-3/3 1945. »Other shipping and ports«. PRO, London.

9. Jernbanesabotagen i Danmark, p. 186-187.

land, medens den søværts transport blev heftigt angrebet. End ikke fra april, hvor, den direkte taktiske luftstøtte nåede Danmark, blev der iværksat angreb mod kommunikationsmål. Det eneste autoriserede mål var tyske flyvepladser her i landet¹⁰.

Jeg vover derfor at repetere min konklusion fra »Vestallierede Luftangreb...«, nemlig, at det er »troligt, at hvis Danmark virkeligt var kommet i brændpunktet med direkte indsats af vestallierede styrker [001landtropper], ja, så ville man have handlet nogenlunde som i Frankrig. Som tingene udviklede sig, forlod man sig altså på den danske jernbanesabotage«¹¹. For Trommer opløser argumentationen sig hermed i »den blå luft«. Jeg vil dog fastholde, at man må skelne mellem de to situationer. I tilfælde af en direkte militær befrielseskamp i Danmark med indsats af vestallierede landtropper, ville der foreligge en helt anden situation – en situation, hvor sandsynligvis hele den militære djævelskab med nærmest indbygget automatik ville være blevet bragt til udløsning.

Om den danske modstandsbevægelse i denne, meget hypotetiske, situation ville have fået tildelt nogen militær rolle overhovedet, forblev lykkeligtvis uafklaret.

Af Aage Trommer

Det er da muligt, at jeg har misforstået såvel synspunkt som kildegrundlag. Lad mig repetere kilden, generalmajor Strongs ikke uinteressante papir. I »Vestallierede luftangreb...« kalder Skov Kristensen det dels for et memorandum (s. 627), dels for en rapport (s. 628) uden at angive, hverken hvem der præcist var afsenderen, ej heller hvem adressaten var. Jeg havde det indtryk, at der var tale om en regulær efterretningsrapport (»intelligence report«) fra SHAEF til højere og/eller underlagte instanser, men det er der altså ikke tale om. Det er et internt papir inden for SHAEF's mure fra G-2 til G-3 eller – for at benytte dansk terminologi – fra Esektionen til O-sektionen. Efterretningssektionen opfordrer efter opregning af det efterretningsbillede, den har dannet sig, kollegerne i operationssektionen til i forbindelse med noget ros at gøre det klart for flyfolkene og for SOE, at det endnu ikke er tiden til at hvile på laurbærrerne. At G-2 samtidig synes at have sendt denne »suggestion« i kopi til efterretning

10. For en nærmere beskrivelse af taktiske luftangreb på landmål i Danmark samt evt. påtænkte taktiske luftangreb. se Vestallierede luftangreb... p. 601-612 + 657-660.

11. Vestallierede Luftangreb... p. 668.

for RAF og 2nd Tactical Air Force, ændrer intet heri. Måske har de gode efterretningsfolk villet være sikre på, at deres opfordring nåede uden for murene.

Hvad kan dette papir nu bruges til? Det kan intet sige om, hvorvidt kommunikéet af 5. marts blot var en gestus eller andet og mere. Heller intet om, hvorvidt O-sektionen fulgte den givne opfordring til at sætte skub i de omtalte instanser. Det må forudsætte en skrivelse fra SHAEF til disse, udarbejdet af G-3. Derimod kan det fortælle os, at E-sektionen på grundlag af sine efterretningskilder (hvortil uden nogen tvivl den danske E-tjeneste hørte) i begyndelsen af april 1945 har siddet med det klare indtryk, at der var nået store resultater i løbet af årets første tre måneder. I hvilket omfang dette indtryk var i overensstemmelse med de faktiske forhold, er et andet problem, som det fjendtlige materiale er bedst til at løse.

Efter fornyet, endnu omhyggeligere læsning af Skov Kristensens tekst indrømmer jeg gerne, at der kun er tale om et referat af Strongs papir. Men da jeg læste hans efterfølgende sætning på s. 628 – »SHAEF havde ret i, at tyskerne havde besvær med transporterne i Danmark« – måtte jeg tro, at han identificerede sig med indholdet af dette papir, som altså kun er et papir i SHAEF og ikke fra SHAEF. (Tyskerne havde nu mere besvær med transporterne til Danmark, hvilket også er, hvad Skov Kristensen beskriver i det følgende). Vi mangler imidlertid den skrivelse, der fulgte E-sektionens opfordring op. Det synes givet, at jernbanesabotagen er blevet opfattet som en væsentlig militær faktor af Strong og hans sektion og da i øvrigt også af Ministeriet for økonomisk krigsførelse i London (hvis opregning af de tyske vanskeligheder jo nærmest er et katalog over alle de problemer, tyskerne formentlig og passende må have haft, og som med sin henvisning til deportationer og strejker som årsag til mangel på arbejdskraft og med sin påstand om stigende inflation var helt ude af trit med virkeligheden – ren skrivebordsterori). Men hvad gjorde de operative instanser, der faktisk førte krigen – SHAEF's G-3, 2nd Tactical Air Force, 21st Army Group etc.? Det må være sådant materiale, der skal til for at rokke mit udsagn, at »i Vesteuropa førte de professionelle militære krig, som de plejede, uanfægtet af modstandsbevægelsens eksistens«.

Jeg er hermed fremme ved Skov Kristensens bemærkning om »det påfaldende, at der på intet tidspunkt blev beordret og iværksat luftangreb mod transporten over land...«. Vi er helt enige om det påfaldende. Skov Kristensen spørger, om det kunde skyldes en høj vurdering af den danske jernbanesabotage. Man fristes til at tilføje det supplerende spørgsmål, om E-oversigterne fra SOE's danske sektion, hvori der jo sad danskere, bevidst skruede vurderingen op for at forebygge angreb mod det danske

transportnet, eller om de blot selv troede på det. Man kunde også, da vi nu er ude i det spekulative, spørge, om hver operativ kommando førte sin egen krig ret så uafhængigt af de andre. Coastal Command førte krig mod transporterne til søs. Bomber Command førte krig mod de sidste ubombede tyske byer og resterne af Luftwaffe. Den amerikanske 8th Air Force ligeså (lige til den 26. april, da de begge fik ordre til at operere i tæt samarbejde med hæren, altså i en taktisk rolle). 2nd Tactical Air Force skulle sikre 21st Army Groups fremrykning »i takt med fremrykningen mod nord« (s. 604). For ingen af dem lå det danske transportnet inden for interesseområdet – endnu.

Vi er nemlig ganske enige om, at hvis fronten var gået op i Danmark, ville »hele det militære djævelskab« være blevet bragt til udløsning. Det var såmænd blot denne enighed, der lå bag min bemærkning om polemikken, der opløste sig i den blå luft. Der er på dette punkt ingen uenighed at polemisere om.

Og så kan slutmoralen være, at det er vigtigt at skrive præcist og at læse præcist. Jeg skal beflitte mig!

Engelsk samfundskrise i senmiddelalderen?

Af Erik Ulsig

*Den 27. oktober 1989 forsvarede Nils Hybel sin disputats *Crisis or Change. The Concept of Crisis in the Light of Agrarian structural Reorganisation in Late Medieval England*. Artiklen gengiver i lettere ændret form 2. officielle opponents indlæg.*

1.

Krise eller forandring har Nils Hybel kaldt sin disputats. Undertitlen angiver, at afhandlingens hovedformål er at belyse begrebet krise, dvs. samfundøkonomisk (socioeconomic) krise. Som materiale for analysen er valgt det engelske senmiddelalderlige agrarsamfund, hovedspørgsmålet bliver da: Kan man tale om en almindelig samfundskrise i senmiddelalderens England? A priori definerer forfatteren sit krisebegreb. Ved krise forstås – in casu – feudalsamfundets manglende evne til at reproducere sine medlemmer eller/og de agrare produktionsforholds manglende evne til at reproducere sig selv. Nu er det jo uden videre klart, at befolkningstallet i senmiddelalderen faldt, men det fastslås med det samme, at reproduktionsproblemer forårsaget af exogene faktorer (som f.eks. pesten) ikke vil blive opfattet som udtryk for en samfundskrise. Spørgsmålet er, om de agrare produktionsforhold i sig selv var krisegenererende? Om der skete et sammenbrud af dem?

Såvidt problemformuleringen. Den synes klar, omend man måske nok kunne have ønsket sig en uddybning af sammenhængen mellem de to krisedefinitioner, mellem befolkningskrise og samfundssystemets, produktionsforholdenes krise. Men afhandlingen viser, at netop disse to krisebegreber har været centrale i den engelske forskning, repræsenteret ved henholdsvis malthusianere og marxister. Ønskværdigt havde det også været, om landbrugsbefolkningens forhold til byerne var blevet diskuteret, landet var trods alt oversået med market towns. Det er imidlertid forståeligt, at forfatteren er vejet tilbage for denne udvidelse af emnet.

Problemformuleringen synes altså klar, men den er ikke uden implikationer. Når det siges, at afhandlingens hovedemne er krisebegrebet og ma-

terialevalget sådan set tilfældigt, og videre, at afhandlingen sigter imod »delimitation of concepts«, forekommer det mig, at de a priori givne definitioner spærrer for analysen. Resultatet er jo givet på forhånd. Og når Nils Hybel stiller spørgsmålet, om der skete et sammenbrud af de feudale agrare produktionsforhold i England i senmiddelalderen, bliver læseren ikke forundret, når han konkluderer, at det gjorde der ikke. Hans gæld til Karl Marx er åbenbar og vedgået, et sammenbrud af de feudale produktionsforhold ville have været ensbetydende med en (begyndende) etablering af en kapitalistisk økonomi, en tese som det ville have været vanskeligt at forsvare. Til gengæld giver bogen meget mere, end den noget fir-kantede problemformulering lægger op til.

Materialet for disputatsen omfatter ikke middelalderligt kildemateriale, men udgøres af forskningen fra ca. 1865-1980, omved 260 værker og afhandlinger. Arbejdsmetoden består i en kritisk gennemgang af forskningen, disponeret kronologisk efter denne. Afhandlingerne refereres og vurderes ud fra deres konsistens og det empiriske grundlag, som forelå på tidspunktet for deres fremkomst, samtidig med at forfatteren karakteriserer dem ud fra sin egen problemstilling og begrebsapparat. Arbejdsmetoden står, ligesom hegrebsapparatet, i gæld til Karl Marx. Det er en kolossal omfattende opgave, Hybel her har sat sig, men han opnår unægtelig at belyse krisebegrebet og forskernes brug af det, og i tilgift får vi så en stor historiografisk studie og en masse at vide om det agrare England i senmiddelalderen.

Emnet for disputatsen er altså flersidigt og meget bredere, end den egentlige problemformulering lægger op til. Men selv om dette allerede fremgår af indledningen, kan læseren godt komme i tvivl – og denne tvivl afspejler uklarheder hos forfatteren – om, hvad der er hovedformålet. I det danske resumé, som naturligvis er skrevet sidst, sidestilles afhandlingens historiografiske og historieteoretiske resultater, omend med en tilføjelse, som fastholder, at »afhandlingens hovedpointe [er] afvisningen af at en almindelig samfundsøkonomisk krise udspillede sig i det senmiddelalderlige England.« I forordet beskrives emnet som »the use of the concept of crisis in English medieval history«, og det forekommer mig mere dækkende end problemformuleringens proklamation om begrebsbestemmelse. Forholdet er nok det, at forfatterens sigte er gledet under arbejdet.

2.

I kort referat skal jeg herefter følge fremstillingen af det centrale spørgsmål: Krise eller forandring? Brød de feudale produktionsforhold sammen, eller skete der blot en reorganisering af dem? Frederic Seebohm hævdede i 1865 den Sorte Døds betydning. Befolkningsfaldet medførte i første omgang store fordele for bønderne, afgifterne faldt, lønningerne steg, livegenskabet forsvandt. Men i anden omgang blev godsejernes svar bondejordens inddragelse (enclosure) til fåreavl, og bønderne blev afhængige af dagløn. Seebohm argumenterede således for et sammenbrud af de feudale agrare produktionsforhold, men da den udslagsgivende faktor var pesten, dvs. ekstern, kan man ikke tale om en samfundskrise. Seebohms samtidige Thorold Rogers så derimod udviklingen som en langvarig proces, hvortil pesten gav et ekstra skub. Rogers skildring af det klassiske godssystem (the manor)'s opløsning, med afløsning af hoveriet og livegenskabets forsvinden, indebærer, i Hybels tolkning, ikke en afskaffelse af de feudale produktionsforhold, men kun en formforandring. William Cunningham mente i 1890, at der op imod år 1500 skete afgørende ændringer: afskaffelse af livegenskab, fordrivelse af bønderne fra deres jord, fri forpagtningsaftaler, således at man nærmede sig (med Cunninghams ord) »something like the simple cash nexus of modern times«.

På s. 117-18 (jf s. 139) sammenfatter Hybel forskningen, som den havde udviklet sig op til 1930. Den Sorte Døds betydning var blevet stærkt nedspillet, så historikerne talte ikke længere om krise, men ud fra Nils Hybels definitioner var der hermed netop tale om krise. Den feudale produktionsmåde var på vej til at blive »ophævet til« den kapitalistiske, primært ved udviklingen af lønarbejde og forpagtningsystemer (hvorimod enclosurebevægelsen nu dateredes til o. 1500), men også ved en stigende arbejdsdeling mellem land og by. S. 178 sammenfattes det næste tyveårs forskning. Hybel mener, hvis jeg forstår ham ret, at historikerne nu opfattede udviklingen imod en »quasicapitalist« (semikapitalistisk) produktionsmåde som så gradvis, at man ikke kan tale om krise. Der var ikke noget »watershed« mellem feudal og kapitalistisk produktionsmåde. Til gengæld opererede forskningen i stigende omfang med de kriseteorier, som kom til at dominere efter 1950.

Nils Hybel udskiller en række kriseteorier. Postan skabte en malthusiansk tese, hvorom nærmere sidenhen. Blandt marxisterne mente Kosminsky, at feudalismen overlevede, idet der dog inden for bondestanden skabtes en klasse af producenter, »a bridge to the capitalist economy«, mens Hilton hæftede sig ved, at bøndernes sædvanebestemte afgifter til

godsejeren ændredes til forpagtningsafgifter, »leasehold rents, competitive and adjustable according to market conditions« (Hilton 1947). Af vigtighed var også en epidemiologisk teori (Saltmarsh og Russell), som argumenterede for, at befolkningstilbagegangen skyldtes de gentagne pestepidemiens kumulative effekt, mens en klassisk monetær teori (Schreiner) kun fik ringe betydning.

I konklusionen beskæftiger Nils Hybel sig ikke med de to sidstnævnte teser, pesttesen falder jo pr. definition uden for forfatterens krisedefinition, og den monetære tese anses øjensynlig for afvist som helt ufyldstgørende. Først og fremmest afviser Hybel nu den marxistiske feudalismens krise. Der er ikke grundlag for at betegne de produktionsstrukturelle forandringer (transformations) i senmiddelalderen som en sprængning (a formal rupture) af den feudale produktionsorganisering, hedder det. Som forlængst påvist i forskningen er the enclosure movement uinteressant både i kronologi og indhold, og ved vurdering af bøndernes landbrugsproduktion og forpagtningsforholdet må Kosminsky følges fremfor Hilton. Hybel kan her støtte sig på to moderne godshistoriske studier af Du Boulay og Barbara Harvey fra 1964 og 1969. »Both authors link the stable, fairly low rent level of the 15th century precisely with a non-financial, non-competitive relationship between lord and lessee« (s. 222). Begrundelsen for denne karakteristik er bl.a. Harveys skildring af Westminsterabbedens valg af forpagtere som »the need to favour the families on whom his local administration had come so largely to depend« (Harvey, s.24) og Du Boulays påvisning af, at ærkebispens af Canterbury ofte valgte sine slægtninge og venner som forpagtere. Videre afvises to teser, man måske kan opfatte som delteser, tesen om godsejernes krise og tesen om en almindelig landbrugskrise forstået som en produktionsnedgang.

Men én kriseteori kan ikke uden videre afvises eller betegnes som i bedste fald tvivlsom, tesen om the manorial system, godssystemets sammenbrud i det 14. og begyndelsen af det 15. århundrede. Det 13. århundredes agrare England bestod af godser, manors, typisk men ikke altid bestående af en hovedgård, a demesne, med tilhørende villeins (livegne), cottars (fri eller ufri) og freeholders. Godsenheden var ikke særlig stor, omfattede oftest blot en stor landsby eller en del af en sådan. The villeins ydede hoveri og en pengeafgift, assize, hoveriet var mest omfattende under de store godsejere (vistnok især de gejstlige) i de økonomisk mest udviklede dele af England imod øst og syd. Desuden var the villeins underkastet en lang række af den type seignorale forpligtelser og afgifter, som også kendes fra Frankrig. Hovedgårdene blev drevet af regnskabspligtige fogeder, og foruden ved hoveri også med fast og løs lejet arbejdskraft. I det 14. århun-

drede, især efter 1370/80, afløstes hoveriet og livegenskabet svækkedes eller forsvandt, hovedgårdene udlejedes, bortforpagtedes, ofte i mere eller mindre udstykket tilstand, were leased or farmed out. Nils Hybel beskriver, med rette, the breakdown of the manorial system som en strukturændring, en reorganisation, a restructuring, en formændring/formforandring, a transformation into another, altså ikke som en manifestation af en krise.

Forandring, ikke krise.

Der er imidlertid et forhold, som jeg gerne havde set undersøgt nærmere, forpagtningsforholdet, the leasehold. Jeg havde endda gerne set, at afhandlingen havde behandlet, hvordan det fungerede i det 16. århundrede, så vi kunne have fået en mere kvalificeret debat, end de løse karakteristikker, som forskerne har anvendt om det senmiddelalderlige leasehold, indbyder til. Jeg skal naturligvis ikke her løse problemerne omkring the leasehold, men blot nævne et par punkter: Når Hybel mener at kunne afvise Hiltons markedsorienterede leasehold for Leicestershires bondejord ved at henvise til, hvordan Canterburyærkesædet og Westminster Abbey udlejede domænejord til godsledelsens administratorer, familie og venner, sammenblander han to temmelig forskellige forhold. Lad os begynde med bønderne. De fleste villeins forblev customary tenants i 15. århundrede, mange af dem efterhånden med papir på det, således at de blev copyholders med livsfæste eller arvefæste. Adskillige fik dog i stedet en aftale, hvorved de forpagtede bondegården oftest på livstid imod en fast årlig pengeafgift. Ved forpagterens død eller aftaleperiodens udløb kunne afgiften justeres, i særdeleshed kunne indfæstningsafgiften, the entry fine, sættes højt eller lavt. Leasing gik langt tilbage, dels som lejeformen for nykoloniseret jord, assarts, dels som en rationel måde, allerede o. 1300, hvorpå et customary forhold kunne erstattes med en simpel kontrakt, som sikrede godsejeren en solid pengeafgift, mens bonden til gengæld slap ud af det væv af forpligtelser og afhængighed, som the villein var bundet i. Efter ca. 1370 forpagtede godsejerne i stort omfang ødegårde til bønder, som var villige til imod en rimelig afgift at springe til. I almindelighed var der nok tale om kortvarige aftaler. Som forholdene forbedredes i løbet af det 15. århundrede, var der tendens til forlængelse af forpagtningstiden og fastlåsning af lejeafgiften. På Worcesterbispens gods gik man tilbage til customary holdings (som copyhold). Da godsejerne i 2. halvdel af det 16. århundrede under den almindelige prisstigning ønskede i hvert fald at fastholde realværdien af forpagtningsafgifterne, kom det dem til skade, at disse ikke som den danske landgilde var fastsat i korn. Ved fornyelse af forpagtningerne sattes pengebeløbene imidlertid op, ændredes undertiden til

korn! Problemet var selvfølgelig endnu større for godsejerne med de bønder, som var copyholders. Men kraftige indfæstningsafgifter hjalp, forudsat bønderne ikke havde arveret. Tenures at will var derimod ikke særligt attraktive for godsejerne, da fæsteren, the tenant's interesse for gårdens vel var ringe, og entry fines ikke kunne kræves.

Domæneforpagtning tog også fart efter 1370, det kunne ske på forskellige måder og til personer af forskellig stand, men næsten altid for et begrænset åremål. Normalt blev jorden lejet ud med bygninger og besætning (som forpagteren selvfølgelig skulle svare til!), jeg formoder det er hér Rogers stock and land lease kommer ind. Afgiften faldt ikke nødvendigvis i penge. Karl Marx's og Nasses métayage, sharecropping, forekom undertiden (tysk Metärie).

Hiltons skarpe formulering 1947, s. 122, »farm or leasehold rents, competitive and adjustable according to market conditions«, og s. 129 »associated with a freer market for land«, er i 1969, s. 44 dæmpet ned til »when lords increased the number of leases of a non-customary character, they tended to be determined by market considerations«, mens han om domæneforpagtningerne (s. 45) siger: »Rent and other conditions of tenure could be adjusted according to market conditions at the end of the term«. Sluttelig hedder det s. 46: »On the whole there was probably a general tendency towards the end of the 15th century to long leases, acquired by the payment of considerable fines« [dvs: for peasant holdings].

Jeg er ikke helt klar over, om Nils Hybel opfatter en bestemmelse af forpagtningsforholdets karakter som en del af det i introduktionen annoncerede hovedmål, begrebsbestemmelse. Men det forekommer mig i alle fald meget vigtigt at forstå dette forhold. Med henblik på det i afhandlingen rejste spørgsmål, om leasehold var et bidrag til de feudale produktionsrelationers sammenbrud, må svaret blive et nej, men altså ikke af den i afhandlingen nævnte årsag.

3.

Var der krise ud fra den anden definition: samfundets eventuelle manglende evne til at reproducere sine medlemmer? Var der tale om en befolkningstilbagegang forårsaget af en overbefolkning udsat for sygdom og hungersnød på grund af stagnerende eller faldende produktivitet i landbruget, eventuelt kombineret med hårdhændet udsugning af befolkningen fra den feudale overklasse. En sådan malthusiansk opfattelse (kombineret med en marxistisk udbytningsteori) har domineret forskningen efter an-

den verdenskrig – sikkert ikke upåvirket af nutidig ulandsproblematik. Hovedforskeren er Postan, og hans påvirkning rækker langt uden for England.

Den »malthusianske« problematik behandles indgående i Nils Hybels afhandling. Optager væsentlig mere plads end produktionsmådeproblematikken. Kronologisk koncentreret til perioden 1300-48; var der tegn på befolkningsnedgang, faldende foldudbytte i agerbruget, udpining af marginaljorder, før den Sorte Død løste alle eventuelle overbefolkningsproblemer? Forfatterens udgangspunkt synes at have været en god portion skepsis over for Postanskolens idéer. Udviklingen af Postans opfattelse følges nøje, de vigtigste afhandlinger refereres omhyggeligt, ræsonnementerne kritiseres om muligt, og værdien af det empiriske grundlag søges testet. I to afhandlinger søgte Postan i 1950'erne at påvise befolkningsfald for første halvdel af 14. århundrede, beundrede for hans evne til at forsøge at etablere statistisk materiale ud af noget helt andet. Den første »Economic evidence of declining population in the later Middle Ages« (1950) byggede først og fremmest på lønudviklingen 1300-1480 i forhold til kornpriserne. Postans konklusion, at hans materiale kan bruges til at datere befolkningsnedgangens begyndelse til før den Sorte Død, til 1300-1320, er imidlertid, som Hybel påviser, endog meget for flot.

I 1959 forsøgte Postan igen (sammen med Titow) med »Heriots and Prices«. Undersøgelsen gælder heriots (afgift ved villein's død til hans herre) på fem godser i Sydengland under Winchesterbispens fra 1245-1350. Materialets værdi fremgår umiddelbart af den voldsomme stigning under hungersnøden 1316-17 og den endnu langt voldsommere 1348-50. Det er imidlertid langtidstrenden, der interesserer Postan. Indledningsvis slår han fast, at antallet af villeins' fæstebrug er ca. 1700 hele perioden igennem. Når antallet af heriots stiger noget efter 1300, er der flere mulige årsager, men Postan peger på sammenhængen mellem dårlige høstår (ses af priser) og dødsfald, og her særligt dødsfald af småfolk (hvis heriots kan udskilles, sådan da). Undersøgelsen er præget af Postans elegance og idérigdom, men konklusionen er også her, som Nils Hybel peger på, overraskende – for at sige det mildt. Postan konkluderer nemlig, at forklaringen på den antagne stigning i dødsfald må være et stigende antal småbrugere, til trods for at udgangspunktet var, at antallet af brug var uændret perioden igennem. Der var, siger Postan, tale om »a society balanced on the margin of subsistence«.

I 1962 kom så Titows store studie over den mandlige voksne befolkning på Winchesterbispens gods Taunton 1209-1330. Efter 1316 indtrådte et fald, atter den bekendte hungersnød. Men da materialet slutter i 1330, må

man medgive Hybel, at Titow ikke har bevist, at hungerårene skulle have indledt en almindelig befolkningsnedgang.

Nils Hybel medtager s. 266 i et ultrakort referat Sylvia Thrupps afhandling fra 1965, men hendes materiale er for lille, mener præses. Jeg skal ikke vurdere det, men pege på en bog, som jeg savner i disputatsen, Zwi Razis tilsvarende undersøgelse (1980) af det store Halesowen sogn i Worcestershire (ved Birmingham) 1270-1400. Court Rolls materialet er hér så omfattende, at hver voksen mandlig person optræder i snit 15 gange. Materialet tillader virkelig omfattende demografiske studier (ægteskaber, levealder etc.). Folketallet steg jævnt til 1315, faldt med 15% de følgende år, steg atter jævnt til 1348, faldt med 43% under pesten, var derefter noget svingende, men dog svagt faldende frem til 1400. Ud- og indvandring spillede ingen rolle. Det ville have været værdifuldt for Hybel at have kendt dette vidnesbyrd om stadig stigende befolkning frem til pesten. Den sikreste undersøgelse, som findes.

Så vidt om befolkningstallet op til 1348. Et hovedelement i Postanskolens malthusianske tese er idéen om faldende kornudbytte målt som foldudbytte. Også her får vi en grundig redegørelse og diskussion, som sætter et kraftigt spørgsmålstejn ved rækkevidden af marginaljordsteorien. Sammenlagt udgør Nils Hybels kritiske gennemgang af argumenterne for eller rettere imod en reproduktionskrise af befolkningen en stor og smuk indsats. Den ligger på linie, så vidt jeg véd, med tendensen i engelsk historieforskning i dag, men det forringer ikke betydningen af hans påvisning af, i hvor høj grad der har været tale om en tese, som søgte argumenter, fremfor data, som sammenfattedes til en tese.

Jeg skal dog tillade mig som min egen opfattelse at pege på, at den Sorte Død kom overordentlig belejligt. Hvis England ikke var overbefolket i 1348, var det sikkert tæt på at være det. Den kraftige befolkningsstigning 1086-1348 kunne ikke være fortsat med det daværende landbrugssystem. Indbyggertallet var i 1348 lige så stort som i det 17. århundrede. Det er muligt, at den fremtidige forskning vil være i stand til at bevise urimeligheden af idéen om en begyndende befolkningskrise før 1348, men det udelukker ingenlunde, at der forelå en potentiel krisesituation.

4.

Det er en stor mængde litteratur, som bruges, refereres eller vurderes i Nils Hybels bog. Hvis man vil anvende bogen historiografisk, må man imidlertid være klar over, at hovedsigtet er et andet. Det betyder, at for-

fatterens brug af litteraturen er selektiv, især således, at forfattere eller afhandlinger, som er af mindre betydning for hovedsigtet, blot behandles perifert. Forholdet er også det, at litteraturen er så omfattende, at der har måttet foretages en udvælgelse. Forfatterens glæde ved stoffet er til gengæld så stor, at han undertiden præsenterer en forfatter eller en afhandling nærmere i en note, f.eks. Chr. Dyer s. 249 eller the Orwins s. 177, og i den lange note s. 250-51 om vangebruget får vi besked om synspunkterne på dettes udvikling i hele syv afhandlinger. Desværre dækker index ikke noterne. Hybel kan imidlertid også finde på at forbigå afhandlinger, som vil figurere i enhver almindelig forskningsoversigt, men som han ikke har haft brug for. F.eks. er Postans store og grundige behandling i Cambridge Economic History II (1966) blot benyttet på et par punkter (s. 219f og 228f), og den bekendte Brennerdebat i tidsskriftet Past and Present 1976-82 er brutalt udeladt. Givetvis har Hybel ment, at participanterne, herunder Hilton og Postan, ikke føjede noget nyt til, hvad de tidligere havde sagt.

Et problem ved brug af litteraturreferaterne – og nu gælder det den centrale litteratur (dog kun den ældre) – er, at det kan være vanskeligt for læseren at se, hvornår Hybel taler og hvornår den refererede forfatter. Problemet forstørres ved brugen af et marxistisk begrebsapparat, når han sammenfatter og kritiserer de gamle forfattere, i øvrigt uden selv at have defineret, hvad han nærmere forstår ved et feudalsamfund. Som påpeget af førsteopponenten ved disputatshandlingen er behandlingen af A.E. Levett et eksempel herpå. Det hedder således s. 112: »Levett concluded that on the estates of the Bishop of Winchester there was no revolutionary upheaval either in the relations of production or in agricultural technology«.

Hybel anfører i indledningen (s. XVI), at bans disputats også kan bruges som en introduktion til studiet af periodens historie, at læseren f.eks. kan søge oplysning om foldudbytte eller kolonisation ved at bruge index. Specielt måske ved denne brug af bogen er det af afgørende betydning, om litteraturreferaterne er korrekte. Det er mit indtryk, at dette normalt er tilfældet for forfattere og forhold jeg kender nærmere til. Men det er forståeligt, hvis præcisionen en gang imellem har glippet ved læsningen af så mange afhandlinger. Dette er tilfældet for det tre sider lange referat (s. 145ff) af Kosminskys afhandling fra 1935 om det 13. århundredes godssystemer, »Services and Money Rents«. I afhandlingen argumenteres der detaljeret for, at pengerente var nok så vigtig som hoveri, og det påvises, at hoveriet først og fremmest børte hjemme på de store kirkelige godser i Østengland. Gray havde allerede i 1914 gjort de samme iagttagelser for 521 godser o. 1340 (s. 84ff) og konkluderet, at afløsningen af hoveriet var

længst fremme i Nord- og Vestengland. Kosminsky påpegede nu, at Grays konklusion byggede på en fejlagtig forståelse af pengerenten (the assize) som først og fremmest værende hoveriafløsningspenge. I virkeligheden, sagde Kosminsky, ved vi ikke, om hoveriet nogen sinde har været synderligt udbredt i nord og vest. Denne pointe er ikke kommet med i Hybels referat, tværtimod mener han s. 148 midt, at »the regional differentiation in the chronology of the commutation process« hos Gray og Kosminsky er den samme – hvilket altså kun er rigtigt for den regionale differentierings vedkommende. Til gengæld er det karakteristisk for, hvor meget disputatsen rummer, at en kommentar af A.E. Levett i 1916 om Grays forkerte tolkning af pengerentens oprindelse kan findes i en note (s. 132, note 42). Mere irriterende end den tabte pointe (som kronologisk falder uden for disputatsens rammer) er sjukskefejlene eller i hvert fald de sjuskede formuleringer i referatet af Kosminskys afhandling. På s. 147 sammenligner Hybel hoveriets omfang hos villeins i et østengelsk område med dets omfang hos alle bønder i et vestengelsk område. På s. 148 refererer han, hvor mange procent af godsernes jord som var pålagt hoveri, men Kosminsky taler om, hvor meget af jorden som blev dyrket af the villeins. Omvendt gælder, at når Hybel skriver pengerente, skriver Kosminsky freeholders, og når Hybel skriver lønarbejde, skriver Kosminsky domænejord som blev dyrket ved lønarbejde (vist især cisterciensergrangier). Hertil kommer, at et par halve linier er faldet ud på s. 148. Sidste linie i næstsidste afsnit skal handle om »large, medium-sized and small, secular and ecclesiastical« godser, og sidens sidste linie om en produktion »through a system of hired labour or through a combination of...«

Hybel har skrevet sin bog på dansk, men har fået den godt oversat af James Manley. Oversætteren har adskillige steder gjort sproget mere mundret end i det danske manuskript, som jo har foreligget for bedømmelsesudvalget, men nogle steder er oversætter og forfatter gået fejl af hinanden. Ansvar for disse fejl er naturligvis forfatterens, men hovedpi-
nen er læserens. Som læserservice derfor følgende:

s. 5, the author blames the Statutes of Labourers for the rises in wages. Nej, forfatteren tager lovgivningen til indtægt for, at lønningerne steg.

s. 84, up to this point. Nej, den til dato/til i dag.

s. 100 note 74, transition to the money rent to leasing. Nej, to money rent and to lease.

s. 104, Gray thinks this came into conflict with. Nej, afveg fra /var forskelligt fra.

- s. 148, it was further supported by the regional differentiation. Nej, it further supported the...
- s. 164, the Yorkshire yeomen og s. 240 the free yeomen. Nej, freeholders.
- s. 178 1. afsnit in fino, feudal society. Nej, feudal social system.
- s. 220, declining trend in the real wages on this complex. Nej, in the income from...
- s. 259, the religious houses, Nej, the ecclesiastical landlords.
- Jeg skal samtidig pege på et par meningsforstyrrende trykfejl:
- S. 159 in fino, »before 1250« (skal vist være »after 1250«; »falling population« skal være »rising«. S. 181 sjettesidste linie »rising prices« skal være »falling.«

5.

Crisis or Change afsluttes med nogle betragtninger over the manorial system. Som ovenfor refereret var bogens konklusion en afvisning eller i hvert fald en placering af et stort spørgsmålstegn ved de forskellige kriseteorier, men at det klassiske godssystem brød sammen i senmiddelalderen er evidenter og rejser nogle spørgsmål.

Hvad er et manor? Kosminsky 1956 (s. 68 og 84f) nævner først den klassiske definition: en domæne med villeins og en frynse af freeholders. Domænen dyrkes ved hoveri af villeins. Der er en fælles administration og domstol, og en foged som aflægger årlige regnskaber. Men der var mange variationer, tilføjer han, enhver af de tre hovedkomponenter kunne mangle. Manglede villeins, blev hovedgården dyrket ved aflønning af cottars (gårdsæder).

Du Boulay (The Lordship of Canterbury, 1966, s. 197) betegner »the reeve and bailiff manorialism as hardly more than a substantial interlude in an age-long system of leasehold farming«. Nils Hybel bruger citatet, som han tager fra Edward Millers afhandling *England in the Twelfth and Thirteenth Centuries: An Economic Contrast?* (1971), til at bekræfte, at godssystemets sammenbrud henimod 1400 blot var en historisk detalje, »a way of organizing production that came and went« (s. 286). Men helt så enkelt er det ikke, både Du Boulay og Miller kvalificerer deres udsagn. Hos Miller (s. 14) hedder det: I midten af det 14. århundrede vendte gods-ejerne tilbage til indirekte management, men (i forhold til det 12. århundrede) »they approached very different economic circumstances with very

different attitudes of mind. Only with that qualification is it possible to accept Du Boulay's« udsagn.

»The revitalization of the manorial system in its old age and its final decline...is still an unsolved historical problem« hedder det s. 294 hos Nils Hybel. Vel betød godssystemets sammenbrud ikke en ny produktionsmåde, men det var stadig en betydningsfuld udvikling (s. 287). Som udgangspunkt for sine slutbetragtninger bruger forfatteren den nævnte artikel af Miller. Inden jeg går nærmere ind herpå, er det imidlertid nødvendigt at korrigere Hybels opfattelse af det 12. århundredes godssystem.

Det er jo rigtigt, at leasing, farming out var eller blev almindelig i det 12. århundrede. Klostre og andre gejstlige institutioner udlejede ofte alle deres godser, risikoen var at farmeren opfattede det som en arvelig forlening. Klostret betingede sig af farmeren en sum penge og en aftalt leverance af mel, brød, malt, honning, fedt, ost, får, gæs, høns, æg, smør og bønner (således i Ramsey Abbey). Hver »farm« sørgede for klostrets forsyning en uge eller to. Farmeren overtog domænen, man må gå ud fra, at det var med hoveri af bønderne. Der var dog en tendens til (som påpeget af Postan i 1937), at farmeren udstykkede domænen helt eller delvis, og dermed også til nogen hoveriafløsning. Nærmere om »the farming of manors« i Miller og Hatcher: *Medieval England. Rural Society and Economic Change 1086-1348* (1978), s. 204-13.

Hybels slutbetragtninger er præget af hans skepsis over for forklaringer, som bygger på økonomiske konjunkturer, altså udviklingen af priser, lønninger, jordrente og befolkning (s. 293). Jeg forstår for så vidt godt denne skepsis, som går gennem hele afhandlingen. Et positivt eksempel er hans påpegning af, at en cottar trods alt er en mand i et landsbyfællesskab og ikke en jordløs lønarbejder. Men når han på s. 293 hævder at have påvist, at der ikke er empirisk basis for at bruge disse konjunkturfaktorer, mener jeg han formulerer sig urimeligt. Som et argument for, hvor værdiløse konjunkturøkonomiske forklaringer er, henviser Hybel til Edward Millers artikel fra 1971, som jeg derfor skal referere mere udførligt, end han gør (idet jeg dog tager et par af formuleringerne fra Miller og Hatcher 1978).

Udgangspunktet for Miller er Postans forsøg på at forklare, hvorfor godsejerne o. 1200 næsten med ét slag holdt op med at bortfarme deres godser. At de foretrak sikre forpagtningsindtægter efter 1350 er forståeligt, men hvorfor i det 12. århundrede? Postan var godt klar over, at farming ikke var en nyhed, men mente at måtte forklare dens udbredelse med de urolige politiske forhold 1130-75. Miller påviser, at det 12. århundrede ligger i den samme almindelige opgangskonjunktur som det 13., og fremhæver farmingens dybe rødder tilbage til angelsaksisk tid. Postan for-

klarede, hvad han kaldte »the manorial reaction« o. 1200 med højkonjunktoren, men problemet, siger Miller, er at forklare, hvorfor godsejerne blev økonomisk bevidste, forskellen mellem de to århundreder var ikke først og fremmest økonomisk, men mental. I det 12. århundrede tænkte man endnu traditionelt i forsyningsbaner (jf. fødevarerne til klostrene). At sammenligne med leasing, forpagtning i senmiddelalderen under helt andre forhold (og af en anden karakter) er uden mening. Godsejernes reaktion i det 14. århundrede var økonomisk bestemt. Til forklaring af ændringen o. 1200 peger Miller bl.a. på udviklingen af læse- og skrivefærdigheden blandt lægmænd, man fik en regnskabskyndig administratorklasse.

Jeg mener ikke Nils Hybel kan bruge Miller til at aflive konjunkturøkonomiske forklaringer. Selvfølgelig kan man ikke hævde, at stigende priser og befolkningsvækst får samme effekt til alle tider og steder, men der er ikke det samme som at sige, at disse faktorer ikke får effekt. Når han for at torpedere den økonomiske forklaringsmodel yderligere anfører, at den specielle engelske godsudvikling i det 13. århundrede netop var speciel og ikke kendes i Frankrig, Flandern, Italien, er dette naturligvis rigtigt. Men lad mig med Postan 1937 minde om, at den økonomiske udvikling og pristigningen i det 16. århundrede også fik forskellig virkning i centrum og periferi. Østelben fik sin »manorial reaction«, hoveridrevne storgodser og det såkaldte 2. livegenskab. Det er ikke helt uden mening at sammenligne med det 13. århundredes England, eksportør af uld, korn og metaller, importør af luksus- og forbrugsvarer til den feudale overklasse.

6.

Som vanligt ved disputatsoppositioner rummer denne anmeldelse adskillig kritik, en vis undren over formuleringerne af formålet med afhandlingen, et spørgsmålstejn ved det frugtbare i at diskutere overgangen fra feudalisme til kapitalisme for den valgte periode, en kritik af manglende orientering i periferien af perioden, specielt når det gælder det så vigtige forpagtningsbegreb. Men anmeldelsen skal munde ud i at udtrykke anmelderens beundring for disputatsens fortjenester. Den er en kvalificeret gennemgang af over ethundrede års engelsk forskning på et centralt emne. De af doktoranden stillede spørgsmål om den agrare samfundsudvikling følges hele vejen igennem de skiftende opfattelser i forskningen, samtidig med at forskernes argumentation og empiri (ud fra de dem givne muligheder) søges kontrolleret. Uden tvivl rammes der her en gang imellem fejl, men så er det jo op til andre at diskutere videre. Kontinuiteten i den

engelske forskning er blevet demonstreret, jeg finder gennemgangen af Roger's pionergerning er smuk bedrift. Påvisningen af, hvor svagt fundet den malthusiansk-marxistiske overbefolkningsoverudbytningstese er, er vigtig, selv om det ikke overflødiggør problemstillingen. Når Nils Hybel til sidst peger på, at godssystemets fald er et uløst historisk problem, er dette en rigtig perspektivering, blot at problemet skal løses på europæisk grund. Jeg håber bogen bliver læst i England.

Det tyske mindretal i Nordslesvig

Af Tage Kaarsted

Med mindre ændringer professor, dr.phil. Tage Kaarsteds indlæg 30.XI.1990 som anden officielle opponert ved Henrik Becker-Christensens disputats: »Det tyske mindretal i Nordslesvig. 1920-1932« I-II (319 + 380 sider) udgivet af Institut for Grænseregionsforskning (1990).

Freden virkede »til en begyndelse ganske lammende. Skuffelse og modløshed prægede den almindelige stemning« – Ordene handler ikke om det tyske mindretal, men er historikeren Hans Lunds beskrivelse af de danske sønderjyders følelser i 1864¹. Den passer dog lige så vel på det tyske mindretals opfattelse i 1920.

Der var imidlertid grundlæggende forskel. Ved Slesvigs afståelse i 1864 var der i Nordslesvig et dansk *flertal*, som snart kom ind under den preussiske tvangsstats åg. Hertil kom, at Danmark officielt ikke kunne kendes ved den danske befolkningsdel i Sønderjylland. »Folkets Nisse« bragte en rammende karrikaturtegning af den danske Berlin gesandt, som hastigt slår paraplyen op og skjuler sit åsyn, da han på gaden møder de to danske medlemmer af den tyske rigsdag N. Ahlmann og H. A. Kryger.

For det tyske mindretal var situationen i 1920 en anden. Mens de danske sønderjyders kår og fremtidsudsigter blev traumatisk for dansk politik, var det tyske mindretals forhold et marginalt problem for den tyske regjering. Der var meget større tysk mindretal i bl.a. Polen, hvis grænse modsat den dansk-tyske kun delvis var draget efter en folkeafstemning. Der var også den forskel, at Danmark var et gammelt demokrati – og endelig den, at Folkenes Forbund havde hejst en fane, på hvilken stod skrevet, at nationerne havde selvbestemmelsesret, og at nationale mindretal skulle beskyttes. Det indebar, at den tyske stat kunne støtte tysk kulturliv nord for grænsen². Den tyske gesandt i København, Konstantin von Neurath, behøvede ikke at slå paraplyen op, når han mødte pastor Johs. Schmidt. Alt dette hindrer naturligvis ikke, at de tyskere, som nu var blevet danske statsborgere, kunne føle smerte over den nye tilstand.

---

1. Sønderjyllands historie 1864-1920, 1932-33, s. 5.

2. Troels Fink: Sønderjylland siden genforeningen i 1920, 1955, s. 10.

Om vist nok alle sider af det tyske mindretal 1920-32 har dagens doktorand skrevet en både i bogstavelig og overført forstand vægtig afhandling – 700 sider på nær én, skønt 426 bør være nok. Præses er en flittig mand, der allerede har leveret solide værker om dansk toldhistorie i 1700-årene, om »Skandinaviske drømme og politiske realiteter«, dvs. skandinavismen i Danmark 1830-50 og om »Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig« 1918-20, der fører frem til doktordisputatsen i dag.

Afhandlingen indledes, som sig hør og bør med en problemstilling, nemlig det tyske mindretals organisatoriske opbygning og grænsepolitiske virksomhed i det nævnte åremål, og det er, hvad afhandlingen giver, hvorimod der, som 1. officielle opponenter har været inde på, savnes en redegørelse for de metodiske og teoretiske overvejelser, som et arbejde af denne art kunne give anledning til. Indledningen rummer også en redegørelse for hidtidig forskning om emnet. Med rette nævnes her bl.a. Troels Finks bog fra 1955 »Sønderjylland siden genforeningen i 1920«. Han nåede allerede dengang i mange henseender de samme resultater som præses, der imidlertid kan fremlægge sit materiale i meget større bredde og dokumenteret. Måske kunne kreditforeningsdirektør P. A. Calløvs redegørelse fra 1953 i »Rigsdagen og de sønderjydske Landsdele 1918-1949«³ være nævnt, selv om den på trods af titlen af nærliggende årsager særlig dyrker de sønderjyske realkreditforhold, som iøvrigt også var væsentlige. Der er en generation mellem hver af de tre: Callø, Fink og Becker-Christensen, et forhold, jeg senere skal komme ind på.

I indledningen omtales Kielerhistorikeren Peter Hopps beklagelse over, at der hverken findes en bred, afbalanceret fremstilling af det tyske mindretals historie eller detailstudier af mindretallets forskellige organisationer. I al fald er sådanne ikke skrevet af nogen udgået fra mindretallet, hvorimod mange tyskere uden for mindretallet har beskæftiget sig med dets udvikling. Det rejser spørgsmålet, hvad årsagen hertil kan være. Præses besvarer det ikke i sin afhandling, men forklaringen er vel, at mindretallet aldrig har haft styrke til eller lyst til at gennemgå det opgør med fortiden, som også ret sent kom i gang i Vesttyskland.

Doktoranden har med stor grundighed anvendt den eksisterende, ret omfattende danske og tyske litteratur og de trykte kilder. Også et stort utrykt kildemateriale er udnyttet. Præses flid er betydelig. Akter fra Auswärtiges Amt og fra Bundesarchiv i Koblenz er gennemtrawlet. Det samme gælder de omfattende mængder af arkivalier i Landsarkivet for de sønderjyske landsdele. Men han har også fået adgang til papirer, som min-

3. Den danske Rigsdag 1849-1949, 1953.

dretallet formentlig frivilligt har stillet til rådighed, nemlig bl.a. Archiv deutsche Volksgruppe Nordschleswig i Aabenraa og pastor Johs. Schmidts privatarkiv i Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv. Jeg har svært ved at påvise nogen arkivgruppe, der burde være gennemført. Det skulle da være Deutsche Stiftungs arkiv, som kun er benyttet indirekte gennem det, der er i dr. E. Ederts arkiv⁴. Men på den anden side mangler der helt generelle kildevurderinger, som også kun sporadisk optræder i noterne. Sven Tägil har i sin bog »Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Eine Studie zur deutschen Grenzpolitik 1933-1939« (1970), s. 149-57, en kildegennemgang, der kunne tjene som paradigme. Han oplyser, at mindretallets arkiv blev destrueret af ledelsen i 1945. Det samme omtaler Johan Peter Noack i »Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen« (1974), s. 13. Det harmonerer ikke rigtigt med præses kildefortegnelse. II, s. 360 ff. Helt konkret ville det også være interessant at få en karakteristik af f.eks. pastor Schmidts store arkiv. Er der, som det så ofte er tilfældet, renset ud i det, eller er det intakt, som Schmidt selv hævdede⁵?

I sin faktiske kildebenyttelse har doktoranden udvist en rimelig kritisk sans. Han har ikke hverken bevidst eller ubevidst – søgt at sortere sine kilder for at støtte bestemte vurderinger, og hans fremstilling er sober og redelig. Men den er bred, næsten omstændelig, og vi får alle mellemregningerne med. Den ville have vundet ved at gå gennem maskinen – eller pc'eren, som det vel hedder nu om stunder – en gang til.

Afhandlingens sprog er lige ud ad landevejen og forståeligt for enhver. Jeg kunne dog godt tænke mig indført et forbud mod at begynde en periode med at-sætninger ad modum denne: »At den danske undren over hjemmetyskheden ikke var blevet mindre efter 1920, er Vilhelm la Cour et godt eksempel på«, (s. 84). Der er snesevis af denne ubehændige konstruktion. Og jeg må spørge, om præses spiller fodbold? At det kan antages ses af, at han tackler hele tiden! Spøg til side. Afhandlingen bringer mange citater alle på dansk. Skrev da hjemmetyskerne ikke på tysk? Det burde være oplyst, at præses har oversat alle citaterne, for det kan vel drøftes, om ikke de i en doktorafhandling burde være gengivet på originalsproget – i al fald, når dette er et sprog, som står os så nært som tysk. Jeg har ikke foretaget nogen dybtgående sammenligning mellem de tyske og de danske tekster, og det er nok kun en trykfejl, når der I, s. 162 står, at »man må omgå de herrer Berlinere på en sådan måde, som ofte kræver indre ofre«,

4. Se J. P. Noack: Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen, 1974, s. 14.

5. Tägil: opus cit. s. 156.

men I, s. 173 tales der om »ethvert nogenlunde rørigt menneske«. Det er vist en fejlversættelse af det tyske adjektiv »rührig«, der mig bekendt betyder behændig.

Under fordanskningen er der smuttet et par anakronismer med. Det er således næppe tænkeligt, at pastor Schmidt i 1922 har kunnet udøve en femte kolonne virksomhed (II, s. 82), da denne vending første gang er anvendt under den spanske borgerkrig i 1936. Stikprøver synes at vise, at henvisninger og dokumentation er i orden, og præses akribi iøvrigt er der ikke noget at udsætte på. Man kan derimod undre sig over, at afhandlingen hedder »1920-32«. 1933 med Hitlers magtovertagelse forekommer et mere naturligt slutpunkt; og faktisk går jo præses især til slut op til dette tidspunkt (II s. 300 ff).

Doktoranden synes som sagt at have benyttet al litteratur og alle kilder om mindretallet som sådan. Det er en styrke, men også en svaghed. Det er næsten, som om mindretallet alene opleves inde fra, og når ude fra kommende impulser gør sig gældende, skildres de gennem mindretallets optik. Nu kan man jo altid ønske sig en helt anden bog, hvad der ikke er ganske retfærdigt over for doktoranden, thi hans problemstilling omfatter ikke det tyske mindretal som et led i europæisk politik. Alligevel kunne man nok have ønsket, at der var inddraget bare et enkelt værk fra den omfattende internationale litteratur om Weimar-republikken. Jeg skal ikke gøre mig til af mit kendskab til denne forskning, men kun nævne Peter Krüger: »Die Aussenpolitik der Republik von Weimar« (1985) – omskrevet til en »Taschenbuch« med titlen »Versailles. Deutsche Aussenpolitik zwischen Revisionismus und Friedenssicherung« (1986). Den gængse opfattelse er vel, at Tysklands udenrigspolitik alene gik ud på at få Versailles-traktaten omstødt, og Gustav Stresemann er karakteriseret som mindre principfast end behændig. Selv mente Stresemann på trods af sin popularitet i befolkningen, at han forstod »folkesjælens imponderabilier«⁶. Krüger ser Weimar-republikkens udenrigspolitik som en kløgtig tilpasning til efterkrigstidens vilkår navnlig i Stresemanns æra. Han ville retablere Tyskland som stormagt, men ikke for at genoptage førkrigstidens imperialistiske politik. Derfor var revision af fredstraktaten ikke det eneste og endelige mål. Der kan hentes mange perspektiver i den nyeste tyske forskning. I al fald var der en betydelig forskel på Stresemanns politik og den højlydt revisionistiske politik, som kanslerne Brüning, von Papen og von Schleicher efter 1930 anlagde.

De fleste af bogens udsagn om Stresemann forekommer i forbindelse

6. Krüger. Versailles, s. 201.

med henvendelser *til* ham fra Otto Scheel, Jacob Bödewadt og Johs. Schmidt. Der er navnlig én henvendelse, som vist nok forekommer under forskellige forklædninger. I bd. I s. 37 tales om, at Schmidt »i 1923 skrev til den tyske rigskansler Gustav Stresemann«. Noten oplyser, at kilden er »Alte Reichskanzelei. 384-86, nr. 1. Gebietsabtretungen Schleswig, brev 26.9.1923.« Det må være det samme brev, nu forfattet af Schmidt og Bödewadt, der optræder I. s. 279 og i bd. II. s. 69, men her med en anden kildeangivelse.

Nu vel, mere vigtigt er det, at Stresemann kun optræder med to udsagn. Det ene i bd. II, s. 45, hvor han citeres for i 1925 at have sagt, at Tyskland måtte støtte de tyske mindretal efter bedste evne. Magtanvendelse, siger han, kunne på grund af de politiske forhold i Europa »så godt som« ikke komme på tale (hvad siger han på tysk?). S. 52 skriver Stresemann i 1927, »at den øjeblikkelige gunstige efterkrigstidsudvikling ikke (bør) blive forstyrret ved en opkastelse af politiske stridsspørgsmål, hvis løsning desværre endnu ikke står på dagsordenen«. De to udtalelser svæver.

Overhovedet ses Tysklands udenrigspolitik mest som en refleks i indberetninger fra den tyske gesandt i København eller sågar fra den tyske konsul i Aabenraa. Derved bliver analysen af den tyske udenrigspolitik fragmentarisk og løsrevet fra en større sammenhæng. Selvfølgelig sagde Stresemann ikke, når han vågnede: »Was sagt der Schmidt?« Men *lidt* mere kunne der nok være gjort ud af den rigstyske baggrund. Et sted, hvor denne kunne være inddraget, er i kap. 18, »Økonomisk »Anschluss«« (II. s. 282). Her omtaler bogen, at Wählerverein i 1928 krævede en økonomisk tilslutning til det tyske marked, og at pastor Schmidt i folketinget i oktober 1931 tog denne tråd op. Det var næppe uden sammenhæng med, at Heinrich Brüning på samme tid søgte at få etableret en toldunion mellem Tyskland og Østrig. Et andet eksempel: I juli 1932 skred hans efterfølger som kansler, Franz von Papen, ind over for Preussens socialdemokratiske ministerpræsident, Otto Braun, der ganske simpelt blev sat fra magten af den tyske rigsregering. Det ville have været interessant, om præses var gået ud over forskellige gruppers holdning til et økonomisk Anschluss og havde skelet til udviklingen syd for den danske grænse. Slesvig-Holsten var som bekendt dengang en del af landet Preussen. Det omtales, men det står i afhandlingen som et ubesvaret spørgsmål, om det betød noget for Preussens indstilling til det tyske mindretal, at i denne delstat spillede Socialdemokratiet (SPD) nu en ledende rolle modsat tiden før 1918. Dette forhold havde været værd at overveje i forbindelse med de skoleforhandlinger, som den danske udenrigsminister, grev Carl Moltke tog initiativet til i 1924 (II, s. 104-110).

Afhandlingen nævner nok de ydre, internationale forudsætninger, men de kommer ikke til deres ret, fordi problemerne stedse ses nede fra og ikke oppe fra. Det er nødvendigt at fastholde, at det tyske mindretals muligheder hele tiden var afhængige af den tyske rigsregering og af den preussiske delstatsregering.

En anden overordnet tilgang er den danske mindretalspolitik. Bortset fra nogle Vilhelm la Cour-citater bedømmes også den stort set ud fra mindretallets synsvinkel. Som jeg har givet udtryk for, at det kunne være nyttigt at anskue mindretalsproblematikken fra Berlin, ville det have været ønskeligt, om præses for en kortere stund havde forlagt residensen til København. Den danske regering og de danske myndigheder havde en ganske konsistent mindretalspolitik, det samme gjaldt den danske flertalsbefolkning i Sønderjylland. Er det rigtigt at sige, at man ville kvæle det tyske mindretal i velvilje? For et mindretal kan det være en fordel med en skarp front og for flertallet en fordel med imødekommenhed.

Man kan i denne forbindelse spørge, om det f.eks. ikke er muligt at belyse Staunings udtalelse om en dansk-tysk mindretalstraktat på grundlag af andre end tyske kilder? (II, s. 29, med note s. 328). Ifølge det oplyste skulle Stauning i et interview have udtalt, at en dansk-tysk mindretalstraktat kunne været meget praktisk, hvis den ikke indeholdt nogen bestemmelser, der kunne krænke Danmarks suverænitet. Udenrigsminister Moltke fik dog hurtigt banket statsministeren på plads. Staunings udtalelse er dog ret væsentlig og bør ikke stå alene på en indberetning fra det tyske gesandtskab i København⁷.

Det er i denne sammenhæng vigtigt at understrege, at den tyske regering på intet tidspunkt anerkendte grænsen. På trods heraf er det, som om præses antager det for en given sag, at grænsen lå fast. I dag ved vi, at Tyskland intet ønske havde om at rykke den mod nord, men det vidste man ikke i Danmark, tværtimod kunne man vanskeligt tolke de signaler, som både Tyskland og hjemmetyskerne udsendte, på anden måde, end at grænsen ikke var sikret. Det er da muligt, at de skiftende danske udenrigsministre ikke havde søvnløse nætter vedrørende grænsen, men der var nu mange andre som nærede alvorlige bekymringer. En pålidelig kilde fortæller således, at H. P. Hanssens svigersøn, Kresten Refslund-Thomsen, der var amtmand over Aabenraa og Sønderborg amter, hver morgen vågnede tyngt ved tanken om, hvad der i dagens løb kunne ske med grænsen. Og bogen citerer en tidligere udenrigsminister, nemlig Erik Scavenius, der i 1930 skrev, at en direkte afgørelse mellem Danmark og Tyskland i 1920

7. J. P. Noack har oplyst, at interviewet stod i Politiken 25.4.1924.

havde været at foretrække. Det kan næppe tolkes på anden måde, end at i al fald han var parat til at overveje en grænserevision for at få fred med den store nabo mod syd, hvilket måske kan tages som udtryk for, at der var nogen, som var usikre over for, hvor betrygget grænsen var.

Præsens har med flid vendt hver akt i arkivpakkerne. Emnet taget i betragtning går det vel an med mild ironi at betegne ham som »Aktenfreser«. Man kan næsten i fremstillingen følge, hvorledes han har fremtaget pakke for pakke, fjernet støvet – men ikke helt – og derpå refereret indholdet. Præsens røber sig selv, når han (II, s. 53) skriver om grænserevisionsproblemet, at da det i 1924 var første og eneste gang, det blev behandlet i det tyske gesandtskab, »skal sagens akter behandles nærmere«. Jeg er naturligvis udmærket klar over, at vi skal frem til en mulig kursændring i forholdet mellem Tyskland og Danmark, men på grund af præsens arbejdsform, bliver det centrale næsten aktstykket, formentlig udarbejdet af daværende legationsråd Ernst von Weizsäcker, og ikke kursændringen.

De mange aktgennemgange har medført, at værkct er blevet uhyre bredt og detaljeret. Alt er med, også ret perspektivløse planer eller overvejelser, som aldrig er blevet til noget. Kun et enkelt eksempel skal anføres, nemlig II, s. 123, hvor Gustav Rasmussen (»det tunge skyts« er vist ikke en rammende karakteristik af ham) og andre embedsmænd drøfter betydningen af en ændring i Wählervereins vedtægter. Præsens betegner hele sagen som en storm i et glas vand, og det er så sandt, som det er sagt – men så er der måske ikke grund til at referere den så langstrakt.

Som et eksempel på en noget for passiv kritisk holdning skal jeg nævne afhandlingens referat (II, side 40) af rigsindenrigsminister Karl Jarres tale på en nordisk messe i Kiel i 1924, hvori han omtalte Nordslesvig som røvet fra Slesvig-Holsten og forkyndte »die Zeit der Wiedergutmachung kommt«. Den danske regering protesterede. Til gengæld, skriver præsens, protesterede den tyske gesandt over den danske presses holdning over for Tyskland. Men disse forhold lader sig ikke jævnføre på denne måde. Der er nu en gang forskel på en ansvarlig minister og en fri presse.

Hovedproblemet for det tyske mindretal var naturligvis, at grænsen var flyttet fra Kongeåen og ned til Skelbækken. Dette forhold går da også med rette som den røde tråd gennem afhandlingen. De medlemmer af mindretallet, som artikulerede sig, kunne ikke affinde sig med den nye grænse. Og hvorfor kunne de ikke det? Hvis man skræller alle omsvøb bort: Fordi mindretallet uden en grænserevision var dømt til langsom undergang.

Afhandlingen præsterer en udmærket udredning af mindretallets skiftende taktik eller, hvis vi skal kalde en spade for en spade, de mange

krumspring, man foretog for at markedsføre grænserevisionsønsket i forskellige indpakninger.

Hovedpersonen i dette spil var formanden for Wählerverein og folketingsmand, pastor Johs. Schmidt-Vodder. Hvis man søger at opstille en rangorden efter rent kvantitative kriterier, nemlig personindekset, kommer Schmidt ind som en flot nr. 1, et godt stykke over den grå eminence, redaktør Ernst Schröder med pengene fra Tyskland, som fulgtes tæt af kreditanstaltsdirektør Georg Vogelgesang med lån til betrængte landmænd, skolemanden Wilhelm Koopmann, redaktør Julius Kähler, skibsreder Jacob Jebsen og Deutsche Stiftungs leder Erich Krahrmer-Möllenberg. Og mon ikke disse seks var de mest indflydelsesrige blandt dem, der virkede for tyskheden i Sønderjylland.

Første bind er i mange henseender en håndbog i det tyske mindretal, demografisk, organisatorisk og politisk. Vi får med mange tal opgjort udvandringen af tysksindede efter genforeningen, en karakteristik af mindretallets sociale sammensætning, vi får socialdemokraterne placeret i deres hurtigt overståede vaklen mellem dansk og tysk, der er et kapitel, som hedder »Passive, blakkede og missionske«, Wählerverein, skole, kirke, presse og ikke mindst de vigtige forbindelser til støtterne i Slesvig-Holsten. Jeg skal kun gøre få bemærkninger til denne del af afhandlingen.

Mindretallets første politiske udspil var oprettelsen af det såkaldte »kastaster«, dvs. et register over mindretallets medlemmer. De, som stod i dette, skulle anerkendes af den danske stat som et tysk-folkeligt samfund med karakter af en offentlig juridisk person og organiseret som en stat i staten med et valgt folkeråd i spidsen og med et udstrakt selvstyre i skole og kirke. Det danske mindretal i Sydslesvig tiltænkte samme rettigheder, der skulle stadfæstes ved en dansk-tysk mindretalstraktat. Det er morsomt at sammenligne præses nøgterne fremstilling med P. A. Calløs. Den sidstnævnte har følgende kommentar: »Tyskerne havde nu, da det gjaldt dem selv, tilegnet sig et helt andet syn på mindretalsrettigheder end det, de få år i forvejen havde praktiseret over for den danske befolkning i Nordslesvig. Det ville unægtelig have klædt dem bedre at tage munden lidt mindre fuld«⁸. Enten munden var fuld eller ej, må det vel slås fast, at en sådan ordning ikke var i overensstemmelse med grundloven. Katastertanken blev hurtigt forladt, og en dansk-tysk mindretalstraktat ville den danske regering ej heller acceptere.

Interessant er redegørelsen for Ernst Sehröders rolle som den, der med bopæl i Flensborg fordelte de tyske statspenge, som tilflød mindretallet.

8. Den danske Rigsdag VI, s. 77f.

Heri var der i princippet intet odiøst, også den danske stat ydede tilskud til mindretallet i Sydslesvig. Mottoet blev: »For kulturarbejdet gælder ingen statsgrænser«⁹ Men det er klart, at den, der som Ernst Schröder sad på pengekassen, også fik en betydelig indflydelse. Det var dog Erich Kraher-Möllenberg, som med Auswärtiges Amt i ryggen og dermed de fleste penge kom til at spille den største rolle. Jeg synes, at fremstillingen på udmærket måde reder trådene i dette spind ud.

Med rette gør afhandlingen en del ud af skolespørgsmålet. I, s. 198 skriver præses, at »set med danske øjne var de vilkår, som blev budt det tyske mindretal på skolens område, yderst liberale«. Var de ikke det eller spurgt på en anden måde: Var den tyske utilfredshed velbegrundet? Der kom jo kommuneskoleafdelinger, og der var mulighed for at oprette privatskoler med lovmæssig adgang til statstilskud og frie læreransættelser. Man fik ved de meget omtalte Herningsaftaler i 1928 med Socialdemokratiet også studentereksamen. Men den danske regering ville ikke give mindretallet retten til realeksamen, fordi den gav adgang til ansættelse i etaterne, altså postvæsnet, toldvæsnet og DSB. Hvorfor gik det så trægt med at få oprettet privatskoler? I, s. 210 citerer afhandlingen rektor Koopmann for en bemærkning om, at det var »kun pengene, der var det store problem«. Mindretallet viste ingen offervilje, og der kom først gang i oprettelsen af privatskoler, da den tyske stat trådte til (I, s. 213). Det samme ses I, s. 188, hvor det nævnes, at mindretallet i 1926 kun kalkulerede med 1.500 betalende medlemmer, skønt Slesvigsk Parti ved valget samme år havde opnået godt 10.000 stemmer. Og hvad angår Kreditanstalt Vogelgesang, kom pengene til jordkampen også fra Tyskland. Vogelgesang udlånte i den behandlede periode ca. 7-8 mill. kr., og heraf ydede den nordslesvigske tyskhed kun 9.850 kr. (II, s. 158).

Johan Peter Noacks disputats om det danske mindretal i Sydslesvig 1920-45 (1989) har en hovedperson, nemlig Ernst Christiansen. En sådan har vor doktorand også. Det er som alt berørt pastor Johannes Schmidt. For ham som for hele mindretallet var kravet om en grænserevision det helt fundamentale – men ikke altid opportunt at fremføre. Johs. Schmidt gjorde det dog allerede i sin jomfrutale i Folketinget den 21. oktober 1920. Præses skriver (II, s. 61), at »et hvast svar fra statsminister Neergaard bevirkede imidlertid, at Schmidt måtte love ikke mere at diskutere den sag på tinge«. Hvem er det Schmidt giver dette løfte? Han var hårdt trængt under folketingsdebatten, og løftet var givet til den danske rigsdag. P. A.

9. Fink. opus cit. s. 10.

Callø skriver herom: »Disse udtalelser giver et godt billede af den tyske folketingsmand. Han fremtrådte fra første færd som en mand med et dobbelt ansigt, og dette i forbindelse med en rolig og i formen mådeholden optræden skaffede ham inden for store danske kredse en politisk goodwill, som han ikke fortjente¹⁰.«

Denne påstand kan næppe afvises som et udslag af subjektiv dansk nationalisme, og når præses skriver, at Schmidt var pragmatisk, mener han nok opportunistisk uden at turde eller ville sige det.

Lad os se på, hvilken mand pastor Schmidt var. Det er lykkedes præses i flere forskellige arkiver at opspore væsentlige kilder til belysning af Schmidts holdninger og arbejdsmetoder og ikke mindst hans store politiske vanskeligheder. Schmidt og hans virksomhed er Leitmotiv i bd. II, som efter min mening er disputatsens mest interessante del. Så vidt jeg kan bedømme vægter afhandlingen rimeligt forholdet mellem Schmidt og de andre aktører som f.eks. Ernst Schröder, Georg Vogelgesang og Jacob Jebsen. Det er en af afhandlingens fortjenester, at den så klart blotlægger magtforholdene og dokumenterer, at Schmidt bestandig måtte underkaste sig både Flensborgs og Berlins overordnede synspunkter. I realiteten gik han fra nederlag til nederlag, men han bevarede sin stilling, selv om den blev stedse mere undergravet.

Det spørgsmål presser sig da på, hvorledes dette gik til. Redaktør Jacob Bödewadt sætter efter min mening fingeren på det ømme punkt, når han i november 1920 kunne skrive: »skyggen ved denne deres (dvs. de overordnede tyske embedsmænds) andel i tyskhedens afværgekamp viste sig øjeblikkeligt efter deres bortrejse: tyskheden manglede nu på en gang mange steder den ydre ledelse«. For mig at se manglede Schmidt alle de egenskaber, man sædvanligt tilskriver en politiker i et demokrati. Han havde ingen charisma, var ingen særlig god taler, i formen næsten forsagt og indholdet ofte tåget og kompliceret. Præses citerer Jacob Bödewadt for ved årsskiftet 1926-27 at have skrevet kritisk til Schmidt om Schmidts manglende lederegenskaber. Men præses distancerer sig straks derefter fra udsagnet (I, s. 114). Lad være, at Bödewadt var en skuffet mand, men derfor kunne han godt have ret.

Vist var Johannes Schmidt både flittig og belæst, men hvor klog en politiker var han? Afhandlingen nævner, at Schmidt gav sig af med at give Auswärtiges Amt i Berlin gode råd om, hvordan den tyske udenrigspolitik burde føres over for Danmark (I, s. 122), og den omtaler, hvorledes Schmidt gik uden om de to tyske pengefordelere Krahmer-Möllenberg og

10. Den danske Rigsdag VI, s. 56.

Eduard Edert og søgte at opnå flere midler ved direkte henvendelse til Auswärtiges Amt (I, s. 172). Det fremgår ikke af bogen, om han fik disse penge, men i al fald pådrog Schmidt sig de to's vrede. Jeg synes, det tyder på selvoverturering og mangel på dømmekraft.

Når Schmidt ikke desto mindre bevarede en lederposition, er forklaringen så ikke den, at der ikke rigtig var andre, som kunne eller ville? Som omtalt var den tysk-nationale sag før 1920 i hænderne på embedsmænd og præster. Da de forsvandt, var der ingen folkelige ledere til at fylde hullet ud. Georg Vogelgesang skrev således i 1924 til pastor Schmidt: »Vore folk her i landsdelen er uskoledede i den politiske kamp og tænker, førerne vil nok ordne det...« (I, s. 190). Forskellen på dansk og tysk i grænselandet var bl.a., at danskheden havde en større folkelig og demokratisk bredde. Den var blevet mobiliseret på alle leder og kanter i fremmedherredømmets tid og ikke alene ved opulente kaffeborde og »den blå sangbog«, men også ved engagement i et vidt forgrenet foreningsnet, som det selvfølgelig var lettere at opretholde jo flere, man var.

Min næste påstand er, at værtslandet kan stille visse etiske krav også til borgere af en fremmed nationalitet. Deraf følger spørgsmålet, om Johs. Schmidt også i perioden før 1933 svigtede sådanne krav om loyalitet. Al hans id gik ud på at få flyttet grænsen mod nord, helst helt op til Kongeåen, men på trods af sine besværgelser af selvbestemmelsesretten vidste han godt, at det kun kunne ske ved hjælp af et mere eller mindre magtbaseret pres fra Tyskland. Jeg erindrer om det tidligere omtalte udsagn: Magtanvendelse kan på grund af de politiske forhold i Europa »så godt som ikke komme på tale«. Mindretallet håbede ligefrem på, at det måtte gå dårligt for Danmark. Afhandlingen citerer (II, s. 7) kredsvælgerforeningen i Haderslev for i 1927 at modsætte sig forslag om økonomiske forbedringer for den kriseramte landsdel ud fra tankegangen, at »jo dårligere det gik os her, desto før kommer vi tilbage til Tyskland«.

Pastor Schmidt måtte sløre sine ønsker, fordi der var forskel på ønskerne hos hjemmetyskerne i Haderslev og dem, der nærmedes længere syd på. Det kunne i det særlige Schmidtske sprog endnu mere knudret på tysk – give sig udslag i en brok som denne: »Revisionskravet er et program, ikke nogen fastlagt grænse; det forlanger en genoprulning af hele problemet, dets løsning under normale objektive forhold; det forlanger frem for alt, at begge kontrahenter såvel ved fastlæggelsen af det reale grundlag for løsningen af problemet ... som også ved udførelsen deltager ligeberettiget«. (II, s. 58).

Hvad det virkelig handlede om, kan man læse s. 93-94. Præsens gør det ikke altid let at følge kronologien, her skal man regne sig frem fra »sep-

tember 1920« til »to år senere« og derfra videre til »to måneder senere«. Det er en ret indviklet tidsregning, og den er også forkert, for datoen er ifølge noterne 17. marts 1922. Mere vigtig er naturligvis sagens genstand. Den er et brev, som Schmidt sendte til Auswärtiges Amt, det preussiske indenrigsministerium og det preussiske kultusministerium. Jeg ville have givet dette brev en mere fremskudt placering, for heri røber pastor Schmidt sit sande sindelag. Han skrev, at de tyske myndigheder ikke skulle inlade sig i en konkurrence med Danmark om at udvise mest liberalitet. I stedet skulle man ved en restriktiv skoleordning afvise det »angrebslystne« danske mindretals fremstød mod »det svækkede tyske folkelegeme«. Og præses refererer videre: »For ikke at spænde ben for opnåelsen af en mere gunstig skoleordning for det tyske mindretal i Nordslesvig, bad Schmidt dog om, *at en endelig ordning i Sydslesvig først skete, efter at de nordslesvigske forhold var faldet på plads*« (udhævet her).

Før 1920 talte pastor Schmidt om selvbestemmelsesretten, der dog dengang blev defineret således, at om noget af Slesvig skulle afstås til Danmark, krævedes to-tredjedele flertal. I 1922 blev det til »en sand selvbestemmelsesret«, ved hjælp af hvilken der skulle læses »korrektur« på grænsen, men nu kun ved en almindelig flertalsafgørelse (II, s. 66 f.). Med en henvisning til Bismarck, »Vores geniale statsmand«, sagde Schmidt ved en anden lejlighed, at tingene måtte sættes i bevægelse, uden at man på forhånd vidste, hvordan de ville udvikle sig. Pastor Schmidt vidste i virkeligheden ikke, hvordan han skulle formulere sin politik klemmt, som han var, mellem på den ene side dem, der ønskede Kongeå-grænsen tilbage, og dem, som ville nøjes med mindre – og på den anden side de rigtyske myndigheder. Det betød tilslørede og uklare tirader som den, Schmidt og Jacob Bödewadt afleverede til Stresemann i 1923: »Fastholden ved folkelig selvbestemmelsesret, men dette ikke som resignation, derimod fattet som aktivt program med det nationalgeografiske mål, en revision af 1920-grænsen, og det storpolitiske mål, en tysk-skandinavisk sammenfinden i gensidig frihed og agtelse«. Selvbestemmelsesretten kunne efter behag defineres som kulturel autonomi, der i 1924 ikke længere nødvendiggjorde et katastrof (II, s. 91). Autonomien skulle udøves inden for provinsen Slesvig-Holsten (II, s. 94), hvordan det så skulle kunne praktiseres uden ved en grænserevision.

I bd. II, s. 271 hedder det, at »Schmidt aldrig havde opfattet principet om folkenes selvbestemmelsesret som et politisk dogme« og dertil føjes, at dette svarer til Schmidts »pragmatiske grundholdning«. Jeg ville sige: Mon ikke og blade om til s. II, 281, hvor han i 1925 skriver: »Jeg

personlig ville ikke afvise en voldelig løsning«. Jeg siger med Goethes Faust: »Das also war des Pudels Kern«.

Der var intet af dette, som slog an. Men i sidste halvdel af 1920'erne rammes Sønderjylland særlig hårdt af en økonomisk krise. Det gav en taknemlig baggrund for den såkaldte Selvstyrebevægelse, hvis førstemand var den groteske Cornelius Petersen. Navnet på bevægelsen angiver dens mål: løsning af landsdelens tilhørsforhold til Danmark. Selvstyrebevægelsen gik senere mere eller mindre op i Samlingsbevægelsen. Bogen skildrer udmærket disse bevægelser, som pastor Schmidt omklamrede eller spændte for mindretallets vogn, hvilket udtryk man nu vil anvende. Præsens konklusion er, at Schmidts forsøg på herved at sikre mindretallets politik en bredere basis i den nordslesvigske befolkning løb ud i sandet. Det er rigtigt, men man kunne tilføje, at han med sin taktik også ønskede at destabilisere Sønderjylland, og dermed havde han bevæget sig ud over den loyalitet, herbergsstaten kunne kræve.

Herom kan man have forskellig opfattelse alt efter, hvilke vurderinger man anlægger. Jeg har diskret antydnet min. Denne konstatering fører mig tilbage til, hvad jeg sagde i begyndelsen om de tre generationer af historikere. En ældre historiker – inklusive opponenteren – ville ikke kunne skrive en så lidenskabsløs redegørelse for det tyske mindretals historie. Vi kan formentlig ikke abstrahere fra udviklingen efter 1933 og vil søge forudsætningerne for den nazistiske tid i perioden 1920-32. Bogen er da også rig på materiale, der kan bidrage væsentligt til at forklare, hvorfor det gik, som det gik, men den savner en egentlig tese eller konklusion.

Nøglen til det hele er naturligvis, at mindretallet ikke kunne affinde sig med grænsedragningen da man fandt afstemningsformen forkert og resultatet derefter, og da grænsen ikke kunne ændres ad demokratisk vej, blev mindretallet et let bytte for udemokratiske påvirkninger så meget mere, som hjemmetyskerne var vant til at blive ledet, og fra lederne og ganske særlig pastor Schmidt udgik ingen klar, endsige demokratisk vejledning, fordi han, når alt kom til alt, ikke respekterede demokratiets vilkår, og fordi han havde så mange hensyn at tage – som nævnt både til mindretallets forskellige grupper og til den overordnede rigstyske målsætning, der prioriterede andre forhold højere. Forholdet til de utilfredse slesvig-holstenere syd for grænsen var også en forstyrrende faktor. Ud af det hele kom usikkerhed og ustabilitet.

Præsens har skrevet det tyske mindretals historie på dets egne præmisser. Han fremlægger veldokumenteret et uhyre stort materiale, som jeg kun har berørt yderst fragmentarisk. Der ligger en betydelig forskerindsats bag, og selv om nogle træk er kendte, rummer bogen mange nye oplysning-

ger. Interaktionen mellem de forskellige mindretalsgremier og deres ledere er blotlagt nøgternt og sagligt og således, at læseren selv kan skønne med. Peter Hopp beklagede sig over, at der hverken forelå en bred, afbalanceret fremstilling af mindretallets historie eller dets forskellige organisationer. Nu har vi fået det hele på én gang. Selv om første officielle opponent og Johan Peter Noack som nævnt har skrevet udmærkede bøger om mindretallets skæbne 1933-45, vil vi se frem til, at præses også vil tage denne skæbnesvangre periode op ud fra sine særlige forudsætninger, ja måske endog vil behandle nogle af årene efter 1945.

Ifølge bekendtgørelsen sker tildelingen af doktorgraden på grundlag af en afhandling, der godt gør, at doktoranden sidder inde med betydelig videnskabelig indsigt og modenhed, og at han har bragt videnskaben et væsentlig skridt videre. Det viser Henrik Becker-Christensens hele forskerfærd, at han har, og der er derfor god grund til at ønske ham til lykke med denne afhandling. Der er også årsag til at yde Institut for Grænseregionsforskning al mulig anerkendelse for den betydningsfulde forskning, der på talrige felter er udgået her fra i dets ikke så lange levetid. Dagens afhandling føjer sig smukt ind i rækken af disse arbejder.

Historisk Essay

Men gives der da Provindser i Danmark?

En undersøgelse af den regionale dimension i den danske stat i midten af 1800-tallet.

Af Steen Bo Frandsen

I Danmark har der efter nationalstatens oprettelse aldrig været plads til en regional betragtningsmåde, hverken i politikernes eller historikernes verden. Den var uforenelig med den påstand om staten som en fasttømret enhed uden indre interessemodsatninger, som blev lanceret af den liberale oppositions mænd i 1830'erne og siden gjort officiel. Et vigtigt skridt på vejen til centralismens sejr var kravet om nedlæggelsen af den nørrejske stænderforsamling. Det var med til at forhindre udviklingen af en regional identitet på halvøen. Kandidatstipendiat Steen Bo Frandsen viser på grundlag af denne debat, hvordan netop de liberale krav beviser eksistensen af indre – især økonomiske modsætninger, og hvorledes en regional synsvinkel på Nørrejylland som historisk landskab kunne tilføje den centraliserede nationalhistorie et nyt perspektiv.

»Men gives der da Provindser i Danmark? Nej, mine herrer, man har jo end ikke i støvede Archiver, langt mindre i den friske lyslevende Virkelighed, kunnet finde saa meget som et Navn til den ene af de Halvdele, hvori man vilkaarlig har deelt vort Danmark; der gives i Danmark ingen Provindser. Eller er det maaskee Jyllands saakaldte Fastlandshed, (Latter), hvori Grunden skal ligge til denne Adskillelse – saa har den Nat, da Vesterhavet holdt Bryllup med Liimfjorden, saa har den Storm, der pløiede sin vaade Fure gennem Jyllands Sanddyner, kuldkastet dette hele System (Bifald)! Eller er det de særlige Interesser, der gjorde særlige Stænder nødvendige? Men hvilke ere da disse? Hvor ere de? Hvad er deres Navn? Tusinde Gange er dette Spørgsmaal blevet opkastet, men aldrig er det endnu blevet besvaret. Jeg skal sige Dem Grunden: Fordi der i Danmark ikke gives særlige Interesser i anden Betydning end den, hvori hvert Amt, hvert Herred, hver By, hver Gade kan siges at have dem – der gives i Danmark ingen Provindser, der gives kun eet Danmark, beboet af Dan-

ske (stærkt Bifald)! Danske af samme Æt, med samme Historie, et eneste udeleligt Folk med fælles Charakter og Sæder, fælles Sprog og Litteratur, med fælles Minder og Forhaabninger; Danske der, som Kong Kristian den Femtes Lov siger, have een Gud, een Tro, een Konge, og een Lov. Derfor ønske vi Danske ogsaa alle – deri i det mindste enige med vor Kongelov – at »hele Landet, intet undtagen, skal være uskift og udeelt«¹.

Med denne latterliggørelse af enhver tale om eksistensen af danske provinser og mindst af alt en nørrejysk udtalte Orla Lehmann sig i en skåltale i Hovedstadens Læseforening den 27.5.1838 for en nedlæggelse af den selvstændige nørrejyske stænderforsamling i Viborg. Talen markerede et højdepunkt i den kampagne, som Københavns liberale opposition i 1838 lancerede mod det omstridte punkt i den kongelige stænderforordning, der havde fastlagt indførelsen af to stænderforsamlinger for kongeriget. Foreningssagen blev et tidligt kernepunkt i bestræbelserne på at mobilisere en politisk stemning mod enevælden, og den liberale opposition i hovedstaden havde held til at dramatisere sagen så meget, at selv den nørrejyske forsamling i Viborg imod al forventning i 1838 lod sig overtale til at følge trop og anbefale en forening. Det nyttede i første omgang intet, for regeringen bestred forsamlingernes kompetence til at udtale sig herom, men beslutningen i Viborg kom til at fremstå som en principiel tilkendegivelse, der lettede indførelsen af en fælles repræsentation i 1848.

Det var en udgang, der fik episoden med de adskilte stænderforsamlinger i Viborg og Roskilde til at tage sig ud som en af de mange fejludviklinger, der blev lykkeligt korrigeret med enevældens fald og de liberales magtovertagelse. Fra starten havde de liberale på grundlag af en centralistisk statsopfattelse angrebet delingen som en trussel mod den danske stats enhed. Afværgelsen af denne fare sikrede opretholdelsen af en centralistisk stat, hvor de enkelte landskaber ingen selvstændig rolle spillede. Forbindelsen mellem centralismen og den nationale ideologi gjorde det i de efterfølgende årtier let at postulere fraværet af regionale interessemodsætninger og skabe billedet af en harmonisk nationalstat. Afværgelsen af den regionale fare mod statens enhed lettede også historieskrivningen, der slap for at tage stilling til det ubekvemme spørgsmål om landskabernes rolle i nationalstaten. Den regionale dimension blev et overset aspekt i Danmarkshistorien, men den var også uønsket, for den repræsenterede et ømtåleligt problem i en ideologi, der som andre nationalideologier – benægtede eksistensen af indre interessemodsætninger. Den heldige for-

---

1. Kjøbenhavnsposten 28.5.1838.

trængning af regionale forskelle til fordel for billedet af den harmoniske nationalstat medførte desuden, at en kritisk omgang med den centralistiske statsideologi aldrig har vundet fodfæste. Det er interessant, fordi der ellers sjældent har hersket nogen tilbageholdenhed i behandlingen af de liberale politik og ideologi. Historikerne er ofte gået i rette med de liberale katastrofale udenrigspolitik, med deres begrænsede demokratiforståelse og deres arrogante holdning til bønderne, men ønsket om at hudflette de liberale førte ikke til, at der blev stillet spørgsmål ved de nationalideologiske påstande om statens enhed eller om centralismens lyksaligheder. Bag dette problem gemmer der sig en udpræget mangel på lyst og vilje til at diskutere selvfølgeligheden af den danske statsopbygning og sammenligne den danske *Sonderweg* med udviklingen i andre vesteuropæiske nationer. Ingen nationalideologi – og heller ikke her udgør den danske nogen undtagelse – bryder sig om at stille spørgsmål til troens fundament, dogmet om nationens uantastelige enhed. Det er i god overensstemmelse med den danske nationale selvforståelse, at centralstaten ikke står til debat, men det er påfaldende, at historikerne har været blinde for denne dimension i den nationale bevægelse, der netop på dette punkt hylkede den iøvrigt så forhadte enevældes statsraison og fastlagde centralismen som en uadskillelig del af den danske nationalstatsideologi.

Der findes da heller ingen tradition for en regional eller landskabsbetonet historieskrivning, når man undtager Sønderjylland, hvis egenartede vej ind i den danske nationalstat har givet denne egn en forståelig særstilling. Ved Aarhus Universitet fandtes der tidligere et professorat for Sønderjyllands historie, men det er betegnende, at der ved det jyske universitet ikke findes nogen særskilt forskning i jysk historie. Denne mangel udspringer blandt andet af en beskæftigelse med fortiden, der næsten altid tager udgangspunkt i den nutidige nationalstat og det landområde, der blev tilbage efter 1920, og som aldrig drager centralmagten og den danske nationale enhed i tvivl. Det er en holdning, der blev kraftigt understøttet af nationalideologien, der tidligt forlangte en udskillelse af alle fremmedelementer i den danske stat. De nationale historieskivere fulgte i vid udstrækning denne opfattelse og lod sig nøje med den danske nationale småstat, en størrelse, der ikke lod sig dividere længere ned. På den baggrund kan det ikke undre, at der skete en udgrænsning af en regional betragtningsmåde. I det nørrejyske tilfælde lader denne udvikling sig temmelig klart forfølge, for den regionale betragtningsmåde blev udelukket, man kan næsten sige tabuiseret, som følge af den nationale kamp. Under den nationale ophidselse i 1840'erne reageredes der fra dansk side med forståelig harme mod de teorier om jydernes familieskab med germanerne i

modsætning til øboernes skandinaviske karakter, som blev fremsat af Jacob Grimm og andre tyske videnskabsfolk. Den hudløshed, der – også sidenhen – kendetegnede nationalisternes reaktion på sådanne påstande og mere eller mindre svagt dokumenterede teorier, peger tydeligt på en langt større overfølsomhed over for en regional dimension, end den nationale enhedsideologi turde formode. Efter nederlaget i 1864 herskede der først en udbredt tvivl om statens fortsatte levedygtighed, hvilket igen gjorde frygten for en deling på langs aktuel, og siden var der i opbygningen af den danske småstat ikke plads til at diskutere statens indre sammenhæng. I disse år var integration og centralisering livsnødvendige, og historikerne indordnede sig under disse nationale krav. Mens der fra 1800-tallets slutning kunne iagttages et forsigtigt opbrud i andre landes historievidenskab, hvor enkelte landskaber og provinser blev genstand for forskernes interesse, kunne der ikke noteres en tilsvarende opblødning i Danmark. Johannes Steenstrups artikel om Jylland og Jyder fra *Historisk Tidsskrift* 1910-1912 understreger, hvorledes den danske historiker følte sig kaldet til at tage til genmæle mod enhver tvivl om statens og folkets udelelighed². Her kultiveredes billedet af en stat, der for den fremmede måtte tage sig usammenhængende ud, men i virkeligheden ikke kendte til indre skel af betydning. Denne opfattelse lod Steenstrup også have historisk gyldighed, idet han afviste enhver tale om regionale motiver i fortidens jyske bondeoprør, som en tysk historiker havde villet lægge i dem. De indre forskelle blev henvist til folkemindesamlernes notitsbøger og det »folkloristiske virvar« i samlinger af stereotyper om naboerne i andre sogne eller landsdele.

Det kunne således se ud, som om Orla Lehmann havde ret, når han hævdede, at der ingen provinser fandtes i kongeriget. Ved en nærmere betragtning viser denne påstand sig dog at indeholde en god portion retorisk unøjagtighed, for den regionale dimension var netop fra 1830'ernes begyndelse særdeles præsent i den offentlige debat, hvor såvel de forskellige landskabelige identiteter som deres logiske interesse modsætninger var lette at få øje på. Hvad fremmede ikke måtte skrive og tænke om jysk egenart og indre forskelle var ofte nok at læse i den københavnske presse eller at høre i politiske taler, for det var ikke kun tyskerne, der søgte at bruge Nørrejylland i den nationale strid, og det var ikke kun tyskerne, der savnede kendskab og indsigt i nørrejyske forhold.

Der herskede i den midterste trediedel af forrige århundrede megen tvivl om udgangen på det dramatiske forløb, som den danske stat befandt

---

2. Johannes Steenstrup, *Jylland og Jyder. Nogle Betragtninger over indre og ydre Grænser*, i *Historisk Tidsskrift*, 8. Række, Bd. 3, 1910-12, s. 1-49.

sig i. En række forskellige løsninger blev fremlagt, og nationalstaten var kun et af flere mulige alternativer. Fra fyrrernes begyndelse samlede opmærksomheden sig stadig stærkere om statens ydre rammer, hvor den komplicerede strid om Slesvig både for samtiden og eftertiden blev det altoverskyggende konflikttema. Dermed gled det helt i baggrunden, at der også var andre regionale sammenhænge, der blev diskuteret og fastlagt i denne periode. En af de alternative udviklingslinjer, der tegnede sig fra 1830'erne, var en regionalisering, der nok ikke brød med centralismen, men som dog tilstod landsdelenes forskelligheder en ny rolle i staten. Denne linje var snævert forbundet med firedelingen af de rådgivende stænderforsamlinger. Dens fortalere formåede ikke at vinde gehør over for de liberales altoverdøvende krav om en centralistisk statsopbygning, men dette regionaliseringsforsøgs skæbne kan alligevel kaste nyt lys over nogle sammenhænge i den danske stat. Det er i denne forbindelse Nørrejylland's rolle, der forekommer særlig interessant, da dette landskab egner sig særligt for en kritisk undersøgelse af de regionale sammenhænge i den danske centralstat. Inden denne regionale dimension præsenteres, er det, da den danske historieskrivning for det meste har fulgt Orla Lehmanns parole, »der gives i Danmark ingen provinser«, velanbragt at kaste et blik på historieforskningen i mere regionalt indstillede traditioner uden for Danmark og overveje nogle metodiske konsekvenser af at arbejde med regionale aspekter i en nationalhistorie uden provinser.

Regionen og det historiske landskab

Regionen har vundet indpas i den nyere historieforskning, men anvendelsen af dette arbejdsredskab har ofte ført velbegrundede klager over mangel på konsistens og overvejelse hos udøverne med sig. Allerede ordets flertydighed volder en del problemer. Det betyder, udledt af det latinske »regio«, i grunden blot landskab og betegner derfor i en række lande landskaber og politiske administrative enheder. Afledt heraf tales der ofte i politikken om »regionalisme« og »regionalisering«. Regionalisme dækker for det meste separatisme og krav om omfattende selvbestemmelse helt frem til de »forbudte« nationers stræben efter national uafhængighed. Regionalismen formuleres nedefra i samfundet og betegner en fra nationalstaten afvigende identitet med grundlag i et bestemt landskab. Anderledes forholder det sig med regionaliseringen, der har udspring i centralmagtens ønske om en hensigtsmæssig og effektiv organisation af staten. Gennem en regionalisering indretter centralmagten administrative regioner, dels

for at lette regeringsarbejdet, dels som et middel til at imødekomme eller dæmpe lokale krav om øget indflydelse og hensyntagen til regionale forskelle. Det er fx. sket i Italien, Spanien og senest Portugal, hvor de oprettede regioner i det mindste delvis har basis i traditionelle landskaber, og i Frankrig, hvor regionerne er kunstigt skabte enheder, der er større end de gamle departementer – som i sin tid også var udtryk for en art regionalisering med henblik på at slå de gamle landskabers identiteter itu. Stadig hyppigere benyttes regionen også som betegnelse for en – i reglen økonomisk – enhed, såvel inden for en nationalstats egne grænser, men først og fremmest på tværs heraf. Sådanne regioner kan styrke samarbejdet mellem de tilgrænsende landskaber, som ellers ville blive modarbejdet af de enkelte regeringer. Særlig interessant er områder, hvor mange stater grænser til hinanden, som fx. mellem Tyskland, Belgien, Nederlandene, Luxemburg og Frankrig.

Det er i denne sidste betydning, at regionen i det mindste ideelt set finder anvendelse i historieforskningen. Den er således defineret fortrinsvis på grundlag af økonomiske sammenhænge, på ligheder i økonomiske strukturer uden hensyntagen til nationalstatslige grænser. Begrebet region bliver dog meget ofte ikke anvendt med den ønskelige stringens, for det er en meget fleksibel størrelse, der giver historikeren chancen for, mere eller mindre plausibelt, selv at definere sit arbejdsfelt. Den legitimerer således arbejdet med en udvalgt egn, et landskab eller en politisk enhed, og dermed frigør den ikke blot historikeren fra en række konventioner, der kendetegner den nationale historieskrivning, men den giver i sin yderste konsekvens historikeren et redskab, der undergraver påstanden om en national tradition. Ved at bruge regioner lægger forskeren en bombe under det system af adskilte nationale historier, som opstod med nationalideologernes sejrsgang i 1800-tallet. I de mest omfattende eksempler på en historieskrivning med udgangspunkt i en region, der ikke er defineret på grundlag af den politiske historie, kan det lykkes forskeren at etablere et helt nyt rumligt begreb, som det var tilfældet i Fernand Braudels klassiker, »La Méditerranée«.

Regionen er altså i historikernes verden først og fremmest en enhed, der er defineret af økonomiske sammenhænge, der kun udgør en del af en stat eller dele af flere stater, selv om mange historikere benytter det friere spillerum, som regionen tilbyder, til at lade den definere ved andre kriterier. Det vil dog være sjældent og under alle omstændigheder angribeligt at tage et traditionelt landskab, en provins eller en del af en sådan som udgangspunkt for regionen. Corsica, Catalonien, Bretagne eller Euskadi er alle områder med regionalistiske bevægelser, men de ville i reglen ikke

danne grundlag for en historisk undersøgelse med udgangspunktet i begrebet region.

Vendes blikket mod den danske stat i 1800-tallet ville det ligeledes være svært at benytte begrebet region om fx. Nørrejylland uden at komme i karambolage med dets stringente betydning. Nørrejylland lader sig frem for alt ikke definere som en økonomisk enhed, ligesom der heller ikke uden videre lader sig opstille en kulturel definition, da der dog fandtes betydelige forskelle egnene imellem. Som region ville i det nørrejske tilfælde derfor en række afgrænsede dele af landskabet komme på tale (Vestjylland, Vendsyssel, Østjylland etc.) eller – endnu mere i overensstemmelse med bagtankerne bag begrebet ved en kombination af dele af Nørrejylland med andre tilstødende landskaber. Her kunne man forestille sig Vestjylland betragtet i sammenhæng med Nordsøkysten i det mindste til Hamborg; man kunne tage udgangspunkt i Vendsyssels økonomiske forbindelser med Norge, eller endelig i en region bestående af det østlige Jylland og øerne, hvor man kunne undersøge forbindelserne mellem landskaber med en høj grad af sammenlignelighed.

I 1800-tallets første halvdel var Nørrejylland en del af det danske kongerige, hvor der ifølge Danske lov ikke fandtes provinser, og landsdelen lader sig kun med brug af definatorisk vold passe ind under begrebet region. Det er vanskeligt at efterspore den regionale dimension i den danske historie på disse vilkår, men det er et problem, der ikke er ukendt uden for Danmark. Et nærliggende eksempel findes i Tyskland. Her forsøgte en række historikere som reaktion på nationalstatens sejr og de nationalideologiske påstande om denne statsform som historiens mål at udarbejde og legitimere et grundlag for en anden historieskrivning, der tog udgangspunkt i de tyske lande og traditionelle landskaber. Det er det arbejde, der i dag udgør fundamentet for den omfattende tyske Landesgeschichte, der i vid udstrækning bygger på et begreb om et »Geschichtslandschaft« eller et »historische Landschaft«, som i det følgende skal oversættes med »historisk landskab«³.

Denne tyske tradition havde et vigtigt udgangspunkt i samarbejdet mellem Friedrich Ratzel og historikeren Karl Lamprecht ved det historisk-geografiske institut i Leipzig i 1890'erne⁴. Det var Ratzel, der bidrog af

---

3. Om terminologien og dens implikationer, feks. dens afgrænsning over for geografien, se den centrale artikel af Karl-Georg Faber, Was ist eine Geschichtslandschaft? i Festschrift Ludwig Petry, Teil 1 (Geschichtliche Landeskunde Bd. V), Wiesbaden 1968, s. 1-28, Artiklen er genoptrykt i Pankraz Fried (Hrsg.), Probleme und Methoden der Landesgeschichte, Darmstadt 1978, s. 390-424, hvorfra der citeres i det følgende.

4. Ratzel er kendt som den, der formulerede grundlaget for geopolitikken, mens Lam-

gørende til at frigøre det historiske landskab fra en betydning, der begrænsede sig til geografien, mens Lamprecht på samme tid var en foregangsmand i opbygningen af en historisk orienteret »Landeskunde« i Rhinlandene og Midttskland. Allerede i den periode, hvor den tyske nationalhistorie med størst selvsikkerhed fejrede den triumfale udgang på kampen for en tysk samling, begyndte den nationale historieopfattelses fundament at slå revner. Forfatningshistorikere og middelalderhistorikere arbejdede sig ind i en blindgyde, hvor de måtte vedgå, at ideen om en klart defineret centralmagt siden middelalderen ikke lod sig opretholde, men at forskerne tværtimod måtte vende blikket mod de talrige hertugdømmer, grevskaber etc. En middelalderhistorie var ikke tænkelig uden en territorial underopdeling, en »Landesgeschichte«⁵. Kritikken af den nationale historieskrivning baseredes især på en ny bevidsthed om betydningen af de enkelte landskaber. De tyske historikere kunne i mange egne falde tilbage på en tradition, som i de enkelte tyske stater var ekspanderet i årene efter Wienerkongressen, hvor de suveræne småstater indså behovet for at besidde en historieskrivning, der kunne legitimere dynastiet og yde et bidrag til integrationen i de ofte temmelig heterogene stater. De fleste historikere i denne småstatslige tradition arbejdede ud fra universalistiske grundopfattelser, der havde præget den tyske historieskrivning i oplysningstiden med førende navne som Herder, Schläzer, Spittler eller von Heeren. De hyldede samfundenes mangfoldighed, det argument, hvorpå de tyske småstater begrundede deres eksistens over for de store, homogeniserende magtstater. Denne Landesgeschichte kom i takt med den – preussisk dominerede – nationale samlingsbevægelses voksende kraft i vanry. Enhver beskæftigelse med enkelte landskabers historie blev udskældt som unational, som udslag af partikularisme, bagstræberisk romantik eller som »verwissenschaftliche Heimatgeschichte«. De fleste tyske nationalstats fortalere ville ganske som deres kolleger i andre nationalbevægelser ikke høre tale om provinser med egne identiteter og selvstændige historiske traditioner.

Kritikken af nationalhistorien som det eneste gyldige grundlag for historieforskningen tog på samme tid, men uden nævneværdig forbindelse med den tyske udvikling, til i Frankrig, hvor forskere som Paul Vidal de la Blache og Henri Berr omkring århundredeskiftet gjorde sig til talsmænd for

---

precht stod i opposition til den dominerende linje i tysk historievidenskab.

Det i 1866 stiftede »Det jydsk historisk-topografiske Selskab« havde ikke til formål at belyse et særligt jysk historisk landskab.

5. Se Pankraz Frieds indledning i Fried (Hrsg.), *Probleme und Methoden der Landesgeschichte*, Darmstadt 1978, s. 4f.

en regional tilgang til den franske historie. I 1912 udkom Lucien Febvres værk om landskabet Franche Comté, der netop tog udgangspunkt i et historisk landskab, der lå dybere end den statslige inddeling af departementer efter revolutionen.

Den nationale historieskrivning i Tyskland fik det første knæk med nedslaget i 1918, der i de følgende år gav de regionale traditioner ny vind i sejlene. I 1925 formulerede den moderne Landesgeschichtes førstemand, Hermann Aubin, grundlaget for en ny tysk landskabshistorie. Aubin var leder af »Institut für Geschichtliche Landeskunde der Rheinlande«, hvor der blev arbejdet på at skabe en historie for et område, der kun hundrede år tidligere var blevet kunstigt skabt som en forvaltningsenhed. Aubins indsats bidrog til at præge en moderne Landesgeschichte, der ikke byggede på den gamle fyrstelige territorialhistorie, men på strukturer, der ikke var bundet af politiske grænser. Det historiske landskab blev knyttet til det kulturelle og folkelige fællesskab, og med nedprioriteringen af de statslige og administrative strukturer åbnede denne historieopfattelse sig tidligt for inddragelsen af erfaringer og resultater fra andre fagområder⁶. Aubins ideer om arbejdet med det historiske landskab var brede og fleksible, og senere landskabshistorikere har kunnet finde plads inden for traditionen med ofte temmelig divergerende opfattelser og udgangspunkter.

Fra begyndelsen var den tyske tradition for landskabshistorie præget af den universalistiske historieopfattelse, der var dominerende før den nationale ideologi indsnævrede horisonten. Heraf følger også det ved første blik måske lidt paradoksale, at beskæftigelsen med det historiske landskab på samme tid begrænser nationalhistoriens perspektiv, da denne enhed kun er en del af nationalstaten, og – i overensstemmelse med en universalistisk tradition – forsøger at overvinde den snævre, indesluttede nationale selvoptagethed. Det universalistiske aspekt i den tyske Landesgeschichte er også for den nyere tid blevet klart understreget, og netop i en historietradition, der efter 1945 drog de nationale ideer i tvivl og søgte andre ståsteder, var den regionale historieskrivning en udvej. Ikke alene søgte tyskerne at finde en ny identitet i deres respektive forbundsland, men historikerne så også i stort omfang den regionale historieskrivning som et bevidst middel til at overskride den nationale tradition som den eneste rettesnor⁷. Da det er et almindeligt accepteret krav til en Landesgeschichte,

---

6. Karl-Georg Faber, *Was ist eine Geschichtslandsehaft?*, op.cit., s. 395ff.

7. En god introduktion til dette overnationale aspekt i den moderne Landesgeschichte ses i Pankraz Frieds indledning i *Fried, (Hrsg.), Probleme und Methoden der Landesgeschichte*, Darmstadt 1978.

at den er sammenlignende – en nødvendig forudsætning for at sikre mod et tilbagefald i en partikularistisk hjemstavns historie – opstår der som i regionalhistorien endelig en mulighed for at sammenligne enheder inden for, men også uden for nationalstatens grænser.

Det er ikke kun ønsket om at skabe et alternativ til den ensidige nationalhistorie, at den tyske landskabsbetonede historieforskning og dens brug af det historiske landskab viser ud over de nationalstatslige rammer. Kraftigt bestyrket af de specielle tyske erfaringer, hvor stater og landskaber i århundrederne har udvist en helt forbløffende evne til at forandre sig, at integrere sig i nye forbindelser, at forsvinde og genopstå, fremstod det historiske landskab tidligt som en dynamisk størrelse, og også heri peger landskabshistorien i andre retninger end nationalhistorien. Danmarkshistorien er, sikkert på grund af landets mange øer, sjælden på sådanne metamorfoser, men det er dog værd at nævne Sønderjyllands opståen som et selvstændigt landskab og dets langsomme tendens til at glide over i at blive en del af Jylland. Lignende eksempler findes i rigt mål i Tyskland⁸.

Det historiske landskab rummer med tilknytningen til en universalistisk historieopfattelse og modsætningen til den nationalstatslige historieskrivning en bedre tilgang til at undersøge de regionale forhold i den førnationalstatslige periode. Hvor nationalideologien retter blikket ind på enhed og interessesammenfald, forenkling og homogenisering, bekender forskningen i historiske landskaber sig til mangfoldigheden uden at fordømme eller afvise eksistensen af andre interesser end de såkaldt nationale. I det danske eksempel var denne modsætning også tilstede i diskussionen om de regionale problemer, og netop hensynet til mangfoldigheden blev sat højt af fortalernes for en regionalisering. Det er en interessant og tankevækkende pointe, at de liberale centralister i Danmark fremlagde de samme argumenter og benyttede de samme historiske paralleller som den hårde preussisk-venlige kerne i den tyske nationalbevægelse, mens deres liberale kolleger i de tyske småstater i forsvaret for den lille, demokratiske, på kultur frem for magt opbyggede stat netop i centralismens væsen så den virkelige trussel mod mangfoldighed og regional egenart. I samme åndedræt skal det påpeges, at de nationale ideologiers gennemslag ikke som ofte påstået udgår fra hele nationen, men i reglen fra et enkelt landskab eller en

---

8. Her skal blot henvises til eksempler som Kongeriget Hannover, der blev rekonstrueret i 1815, indlemmet i Preussen i 1866 og genopstod som forbundslandet Niedersachsen i 1947, eller Saar, der ikke eksisterede som statsligt begreb før Versailles-traktaten, men siden har udviklet en stærk særbevidsthed, og tilsvarende indretningen af Nordrhein-Westfalen, der efter Anden Verdenskrig også har opbygget en fasttømret, selvbevidst statslig identitet.

by, der formår at iklæde den lokale særinteresse de nationale farver. Det var tilfældet i Piemonte, i Preussen, i Paris og i København.

Nørrejyland som historisk landskab

I Danmark lader forholdene sig ikke umiddelbart sammenligne med en stat, der besidder en lang tradition for føderalisme og statslig mangfoldighed. At Nørrejyland kan betegnes som et historisk landskab kan der dog ikke være tvivl om, selv om halvøen i mange henseender er heterogen og uden en selvstændig statslig tradition. Landsdelen lader sig geografisk afgrænse og udgør historisk set en politisk enhed, som det ses i den jyske landskabslovgivning og Viborg Landsting. Med indførelsen af enevælden og dens styrkede centralisme mistede Nørrejyland den gamle status uden dog dermed at blive en homogen del af kongeriget. Centralmagten har gennem århundreder med den for Danmark så typiske subtile undertrykkelse søgt at nedbryde og fjerne de skel i landet, der kunne gøre krav på at indramme en selvstændig identitet. Sysler, herreder og amter har undergået talrige forandringer, er blevet opsplittet, nedlagt og sammenlagt, og hver gang er et tilløb til en fastere regional struktur blevet slået itu. Det samme er sket i fx. de tyske landskaber, men her har de enkelte egne ofte været i besiddelse af stærkere identitetsdannende karakteristika, der har afgrænset dem over for det omliggende land. Det var typisk tilfældet med de konfessionelle enklaver, men også traditionelle herskabsforhold virkede i denne retning. I det danske kongerige så forholdene anderledes ud. De danske landskabers identitetsdannelse blev desuden modarbejdet af de altdominerende agrare strukturer, der modvirkede opkomsten af lokale centre, hvor den lokale identitet kunne finde talsmænd og kronikører. Da Nørrejyland heller ingen politiske eller kulturelle institutioner fik, der kunne formulere eller fastholde den regionale egenart og jyske interesser, var nedgangen forståelig. Mangelen på landskabsbetonede institutioner gjaldt både for Nørrejyland som helhed og for de enkelte traditionelt set afgrænsede egne. I begyndelsen af forrige århundrede var der endnu en betydelig forskel på vendelboer, thyboer, himmerlændinge og molboer. I mange rejseberetninger er bevidstheden om at rejse gennem vidt forskellige egne med selvstændige karaktertræk i landskab og hos indbyggerne let at få øje på, men der var ingen af disse landskaber, der fik lejlighed til at definere og formulere den lokale tradition.

Nørrejyland som historisk landskab nærmer sig, hvad den tyske historiker Heinz Gollwitzer forstår under begrebet, nemlig et »ikke-statsligt«

område, der lader sig definere inden for eller på tværs af nutidige grænser, en forhenværende politisk organisationsenhed, der ikke længere besidder denne kvalitet, men som dog lever videre enten i befolkningens bevidsthed eller gennem institutioner og kulturelle ensartetheder⁹. Det hører med til billedet af Nørrejylland i forrige århundredes første halvdel, at både de indfødte og de fremmede i vid udstrækning betragtede halvøen som en særskilt del af staten. Langt op i århundredet bar de københavnske rejseberetninger fra den fjerne provins præg af et skel, der blev overskredet ved ankomsten til Jylland. Og jyderne blev, trods alle forsøg på at acceptere dem som rigtige danskere, til stadighed beskrevet med stereotyper og egenskaber, der syntes at tilhøre en anden og mere fremmedartet kultur end den nationale, der blev konstrueret bag Københavns volde. Det var sikkert ingen tilfældighed, når Frederik Hammerich med seks års forsinkelse lod sin rejsebeskrivelse fra Jylland trykke i 1839. Trods det foregående års tale om stænderforsamlingernes forening og de liberales taler om et land uden modsætninger havde halvøens indfødte og det mørke ukendte landskab intet godt ry i hovedstaden. Hammerich følte sig da også kaldet til at rehabilitere jyderne. Hans »brudstykker« skulle sætte naturen og folket i den fjerne provins i et sandere lys, »end det man sædvanlig betragter dem i paa hiin Side Beltet. Thi desværre er indtil den sidste Tid den Lyst at gjøre vore egne Nærmeste latterlige saa mægtig, at Mange paa Öerne kun for at lee tænke paa Jylland og Jyderne. Og lee vi ad os selv og vore egne, hvilken Fremmed kunne vi da forlange Agtelse af?«¹⁰ Hvorvidt det lykkedes Hammerich, der i beskrivelsen flittigt opererede med stereotyper og tydeligvis var undervejs i en meget fremmedartet verden, kan bevivles, men hans beskrivelse var langt fra den eneste med samme tendens, og den leverer således i sig selv et slående modargument til Lehmann og venners tale om et land uden provinser, uden modsatrettede interesser.

Forskellen mellem Nørrejylland og resten af kongeriget var også stor og iøjnefaldende nok til, at den fik plads i forsøget på at tilvejebringe en balance mellem Helstatens enkelte dele. Nødvendigheden af at finde en ligevægt i staten var blevet aktuel efter Frederik den Sjettes noget nødtvungne indkaldelse af rådgivende stænderforsamlinger for Danmark og Her-

9. Heinz Gollwitzer, Die politische Landschaft in der deutschen Geschichte des 19/20. Jahrhunderts, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte, 27, 1964, s. 523-552.

10. Frederik Hammerich, i Brage og Idun II, H.2, 1839; Reise i Jylland (1833), s. 284-339, her s. 284f.

tugdømmerne. Efter revolutionsuroen i 1830, der havde bredt sig helt til Hamborg, og hvis dønninger med Uwe Jens Lornsens skrift »Ueber das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein« også nåede Helstaten, besluttede kongen kort efter nytår 1831 at lade udarbejde lovforslag om indkaldelse af rådgivende stænderforsamlinger. Beslutningen blev offentliggjort i februar, men først i maj 1834 fulgte de endelige forordninger om oprettelsen af fire rådgivende stænderforsamlinger – for Holsten, Slesvig, Nørrejylland og Øerne. Som tidsrammen antyder, blev lovudkastet til den nye institution underkastet en grundig og langvarig behandling i kancelliet, hvor det som en ros til enevældens ofte udskældte regeringssystem kan fastslåes, at praktisk taget alle de argumenter, der i spørgsmålet pro eller contra en deling af kongerigets stænder siden dukkede op i den offentlige debat, allerede var hørt og drøftet under forarbejdet i kancelliet. Til gengæld var udgangen på drøftelserne en anden.

Det gjaldt for enevældens regering om at finde en løsning, der ikke indeholdt en fællesforsamling for Hertugdømmerne. På den anden side ville to selvstændige stænderforsamlinger for Slesvig og Holsten stå svagt over for en dansk forsamling for kongeriget. Det ville igen medføre krav fra slesvigerne og holstenerne om en forening, som det da ville blive svært at undslå sig. Løsningen var en firedeling. Det er fra en regional betragtning interessant, hvor naturligt det måtte være at foreslå en særskilt forsamling for Nørrejylland og en anden for øerne. Det var den gamle konservative og indflydelsesrige Stemann, der satte ideen om at adskille stænderne igennem, mens A. S. Ørsteds fløj i kancelliet voterede for en samlet dansk repræsentation. Senere skiftede Ørsted mening og blev selv en vigtig forfatter for adskillelsen.

I lyset af den heftige kritik, som denne beslutning siden blev udsat for fra de liberale, der direkte beskyldte den for at bane vejen for statens opløsning, er det vigtigt at holde fast ved, at der i kancelliet på ingen måde var tale om en fravigelse af centralismen. Stemann havde lige så lidt tilovers for føderationer som for demokrati, og stændernes adskillelse repræsenterede et klart regionaliserende indgreb. Staten gav ikke slip på en tomme af den gamle magt og der lå en tydelig del-og-hersk intention bag konstruktionen. Der var på ingen måde tale om et tilbagetog fra enevældens traditionelle centralisme, hvad den rådgivende karakter beviser ligesom den kendsgerning, at statsmagten var til sinds at udnytte det nye instrument. Allerede i de første samlinger blev der fremlagt lovforslag, der sigtede mod at sætte nyt skub i integrationen landsdelene imellem. Det var heller ikke i modsætning til et territorialstatsligt enevældigt monarki at

foretage en vis regionalisering inden for staten – det ændrede ikke på kongens uindskrænkede lederskab.

Skønt stænderforsamlingernes firedeling i virkeligheden søgte at komme det problem i forkøbet, som de liberale siden gjorde til deres kardinalpunkt, nemlig en fælles repræsentation for Hertugdømmerne, kastede den liberale opposition i hovedstaden sig fra første færd ud i en fanatisk kamp mod adskillelsen af kongerigets stænder. De hverken kunne eller ville forstå argumentet om Hertugdømmerne, og det blev allerede under debatten i 1830'erne klart, at den virkelige modsætning mellem de liberale og regeringen ikke lå i centralismen, men deri, at de liberale ikke argumenterede på helstatens grund, men udelukkende med kongeriget som udgangspunkt.

Selv om der sporedes visse nationale toner i den tidlige debat, er det dog først og fremmest den regionale dimension, der må falde i øjnene. Den heftighed, hvormed de liberale ledere reagerede mod de selvstændige jyske stænder, viser, at der gemte sig en omfattende regional problemstilling i denne fase af den danske politiseringsproces. Orla Lehmann, J. F. Schouw, professor David, D. G. Monrad og med dem mange andre liberale centralister i København mente ikke, at Nørrejylland havde krav på at blive behandlet som en afgrænset enhed, et landskab eller som en selvstændig provins, men når de fremhævede det grundunaturlige i skellet mellem øst og vest, var det ingen rimelig indvending. Det var en påstand, der tjente et politisk formål: sikringen af centralismen og dermed også Københavns fortsatte dominans i kongeriget.

Det er rimeligt at antage, at modstanden mod denne del af den kongelige forordning blandt hovedstadens liberale havde baggrund i andet og mere end en politisk uoverensstemmelse. Formodningen om den regionale dimensions indflydelse bestyrkes da også, hvis man betragter et område, der i denne periode voldte københavnerne særlige sorger: økonomien og handelen. Den kongelige beslutning om at indføre fire rådgivende stænderforsamlinger i monarkiet kunne tolkes som en omdefinering af statens indre balanceforhold. Dermed måtte den for det liberale borgerskab i hovedstaden virke som et forsøg på at institutionalisere den forskubbede vægtning landskaberne imellem, der allerede aftegnede sig i økonomien.

Tabet af Norge i 1814 skabte en helt ny balance mellem landsdelene i Helstaten. Hertugdømmernes vægt i staten voksede relativt, og det samme gjorde Nørrejyllands betydning, der tidligere ikke havde talt stort i København. Hovedstadens perifere beliggenhed i statens yderste udkant blev endnu mere udpræget, og det mærkedes i økonomien. København formåede efter Napoleonskrigene ikke at knytte an til førkrigstidens flo-

rissante handel. Tværtimod førte den økonomiske krise, tabet af flåden og den almindelige depression til en alvorlig svækkelse. Kontrollen over den norske handel gik hurtigt tabt, for nordmændene udnyttede chancen for at frigøre sig fra den københavnske dominans. Den samme tendens sporede til de københavnske handelshuses forargelse også i andre dele af staten. København kunne ikke længere tilbyde den nødvendige kredit, og under den almindelige pengeknaphed søgte de andre landsdeles købmænd og erhvervsdrivende derhen, hvor kreditten flød i rigelige strømme: til Hamborg. De mindre købstæders handelsfolk opdagede, at de ligeså godt kunne hente deres varer direkte i hansestaden som i København, og netop Hamborgs voldsomme ekspansion efter krigen gjorde det store marked ved Elben til en prisgunstig attraktion.

Mens hovedstaden tidligere havde kunnet leve med, at dele af riget plejede egne handelsinteresser – som fx. den traditionelle vestjyske forbindelse sydover – blev det i de magre år efter 1814 anderledes. I en tidsalder, hvor økonomi, kultur og politik ikke var stærkt adskilte sfærer, og hvor der bestod et stærkt elitesammenfald – ikke mindst i den lille københavnske verden – smittede erfaringer og indtryk fra et område let af på et andet. De liberale politikere var snævert forbundet med hovedstadens handelsfolk, og da denne alliance rådede over mange af samfundets lyseste hoveder, kneb det ofte med at finde kritikere, der kunne gennemskue og udpege sammenhængene. I 1820'ernes og især 1830'ernes behandling af økonomiske temaer fremkom der ofte argumenter, der gled nærmest umærkeligt over i den politiske nationalisme. København kunne ikke tåle at tabe flere provinser, og handelsfolkene kæmpede en forbitret kamp for at genvinde kontrollen med rigets handel. De lærte hurtigt at sælge deres særinteresser som national nødvendighed, idet de hævdede, at deres uegennyttige indsats gavnede kongeriget som helhed. Det hed sig, at det var i hele landets interesse at handle via København i stedet for med de billigere, men upålidelige hamborgske udbytere, og der blev åbent slået til lyd for en politik, der skulle tvinge købstædernes handel tilbage i den gamle afhængighed af hovedstaden. De økonomiske debattørers genopdagelse af den gamle hanseatiske fobi gav hurtigt emnet politiske og nationale undertoner. De påstod, at Nørrejyllands voksende afhængighed af Hamborg ikke kun var en økonomisk trussel, men det første skridt på vejen mod landsdelens »germanisering« og udtræden af den danske stat. I handelskredsene blev der uafsladligt talt om jyderne, der solgte sig selv til hanseatiske kreditgivere og probenreutere. Den langsomme infiltration af halvøen kombineret med de jyske bønders upålidelighed blev med tiden et nyttigt indslag i den nationale propaganda. Det udnyttede frygten for,

at staten igen skulle miste vigtige provinser til fremmede, og dets effekt blev ikke ligefrem skadet af københavnernes såre beskedne kendskab til halvøen. Derfor reagerede den københavnske opposition så stærkt, da kongemagten fra begyndelsen af trediverne viste sig parat til at tilstå jyderne en selvstændig rådgivende repræsentation.

I Viborg ville jyderne efter københavnernes opfattelse meget hurtigt slå ind på en separatistisk kurs, der ville finde sit udtryk i en opfindelse af særlige jyske interesser. Hovedstadens liberale nærrede ikke høje tanker om jydernes loyalitet og deres standhaftighed over for de tillokkende økonomiske udsigter ved en tættere forbindelse med Tyskland. Allerede i 1832 mente Professor David, »at man ikke altfor meget bør stole paa, at den Danske og mindst Jyden [sic] ingensinde vil blive tydskartet eller tydskindet, det lærer os om ikke Andet saa dog Sønderjyllands eller Slesvigs egen Historie«¹¹. Endnu før den slesvigske sprogkamp kom i nationalbevægelsens søgelys, var den københavnske handelsstands frygt for en økonomisk og siden politisk »fortydskning« af halvøen ikke til at overse. Det blev særlig skarpt udtrykt af professor Bang under foreningsdebatten i Roskilde i 1838: »Ved Naboskab og fordelagtige Handelsforbindelser knyttes Jylland fastere og fastere til de tyske Hertugdømmer, medens Sundtolden og andre Grunde løsne den commercielle Forbindelse med Kjøbenhavn; uagtet det er en poetisk Yttring, at vi engang ville søge om dem, der tale Dansk Sønden for Liimfjorden, naar Forbindelsen med de tyske Hertugdømmer og med Hamburg bestandig udvider sig for Jyllands vedkommende, saa er det dog vist, at man vel skulde ønske et saadant kraftigt Foreningspunkt, som en fælles Stænderforsamling, for at holde Rigets vigtigste Dele fast tilsammen«¹².

To andre motiver spillede en vigtig rolle i modstanden mod de selvstændige nørrejyske stænderforsamlinger. De peger mod en regional dimension i debatten, der understreger, at kongerigets fundament og homogenitet ikke var slet så uomstridt, som de liberale centralister påstod. For det første forblev den sociale sammensætning og det samfund, de jyske stænderforsamlinger udsprang af, københavnernes ukendt og uigennemskueligt. Man hæftede sig ved de påfaldende mange bønder og beklagede den manglende intelligens i den viborgske forsamling. De liberale i København var aldrig trygge ved, hvad de jyske bønder kunne finde på, og mis-

11. Maanedsskrift for Litteratur, Bd. 7, 1832, s. 363. (Anmeldelse af F.C. Sibberns skrift om provinsialstænderne).

12. Tidende for Forhandlingerne ved Provinsialstænderne for Sjællands, Fyens og Lolland-Falsters Stifter, 1838, Bd. 2, s. 2030.

troen til halvøens delegerede lyste ud af pressens referater og var et tilbagevendende indslag i de liberales indbyrdes korrespondance. Det var naturligt nok i sig selv et argument for en forening. I stedet for at lade de modsatrettede anskuelser »concentrere sig i deres Afsondring«, som professor David udtrykte det, skulle man ved diskussion i en fælles forsamling nå frem til et forlig. Denne i sig selv udmærkede og demokratiske fremgangsmåde ville naturligvis gøre det langt lettere at manipulere forsamlingen og samtidig fjerne en god del af usikkerheden ved de foruroligende jyske bønder. Den konservative Århus-biskop Paludan-Müller gennemskuede præcist de liberales ønske om at kontrollere den jyske forsamling: »Derhos ligger det lige for Øinene, at naar han [Algreen-Ussing] vil have det Hele samlet i København, gaar det ud paa, at de indbildske Hovedstadsfolk kunde komme til at regiere det Hele ved saaledes at bearbejde Provincialerne i Klubber, Selskaber og Dagblade, at deres Stemmer kun bleve et Echo af Kiøbenhavnernes, hvilket atter vil sige af en 4-5 af de Kiøbenhavnske Deputeredes ...«¹³ Endelig frygtede københavnerne, at jyderne skulle begynde at stille krav om en bedre varetagelse af deres regionale interesser med risiko for, at den gamle landskabstradition skulle få en oplomstring. De jyske bønder besværede sig allerede i de første forsamlinger over den ulige fordeling af statens midler, og modstanderne af de delte stænder hævdede, at denne kritik uundgåeligt måtte føre til statens splittelse. I økonomiske spørgsmål viste de jyske delegerede sig ofte mere tilbøjelige til at opponere mod de københavnske liberales holdninger. Det kom fx. til udtryk under behandlingen af en ny toldlov i 1836, hvor østifternes forsamling, der var fuldstændig domineret af de københavnske medlemmer, stod alene over for alle de tre andre stænderforsamlinger. Jyderne afviste de ensidigt københavnsvenlige ændringsforslag fra Roskilde, og det bestyrkede de liberale i deres frygt for en splittelse af kongeriget. Prompte tog de københavnske liberale initiativ til at rejse foreningskravet i den følgende forsamling. I økonomiske spørgsmål var det klart, at der eksisterede dybe modsætninger imellem de enkelte landsdele, hvilket alene den megen tale om jysk afhængighed af Hamborg er et godt eksempel på. Mange danske byer havde fordel af den københavnske svækkelse i disse år, men deres handel og kredittagning i hansestaden kan ikke bedømmes som mangel på nationalt sindelag, som hovedstadens købmænd yndede at give det indtryk af, men som en simpel varetagelse af

---

13. Biskop Jens Paludan-Müller til Adjunkt Caspar Paludan-Müller, Aarhus Bispegaard 16.2.1838, jf. Danske politiske Breve fra 1830'erne og 1840'erne, udg. Povl Bagge og Povl Engelstoft. København 1945 -, 1. Bind, 1830-1840, Nr. 184a, s. 253-54.

økonomiske interesser. København savnede ikke kun kapital; byens geografiske placering var dårlig, og selv de jyske bønder kunne se, at landsdelen havde større nytte af at handle med Hamborg (og siden Storbritannien). I den jernbanedebat, der tog fart i 1840'erne, kom den regionale side af sagen igen frem, idet de jyske stænderforsamlingers ønske om en bane-forbindelse til Hamborg fra nationalistisk hold blev mistænkeliggjort – en position, som den danske historieskrivning ukritisk har overtaget¹⁴.

Overfor disse frygtsomme vurderinger af risikoen for en stærkere jysk oprædten satte de liberale den nationale og centralistiske enhedside. De hånede enhver tale om særlige provinsielle interesser og latterliggjorde tanken om Jylland som en selvstændig provins. Der fandtes altid en paradoksal dobbelthed i den liberale argumentation på dette punkt, idet det hed, at Nørrejylland ikke var en selvstændig provins, ikke adskilte sig fra resten af kongeriget, og derfor ikke havde selvstændige interesser. Samtidig var det netop stændernes formulering af sådanne regionale interesser, der ville føre en splittelse af staten med sig. Skellet mellem stænderforsamlingerne afspejlede efter de liberales mening ikke et virkeligt skel, men det ville snart føre til dannelsen af et sådant. Under foreningsdebatten i Viborg i 1838 tog de det standpunkt, at hvis man mente, at der fandtes regionale særinteresser, var det et afgørende argument for stændernes forening for dermed at komme en splittelse af staten i forkøbet; hvis man modsat mente, at sådanne interesser ikke fandtes, bortfaldt grunden til at have to forsamlinger.

Det regionale aspekt i diskussionen om stænderforsamlingernes forening i 1830'erne

Den offentlige debat om stændernes fortsatte adskillelse eller eventuelle forening foregik i første omgang i aviser og tidsskrifter. Regeringen stod fra begyndelsen fast på, at dette spørgsmål lå uden for selve forsamlinger-

---

14. Et særlig grelt eksempel på den danske historieskrivnings blindhed over for regionale interesser ses i Roar Skovmands fuldkomne forfejlede vurdering af jernbanepolitikken, hvor de jyske bønder beskrives som dumme og snæversynede, fordi de tænkte i økonomiske baner. Hvis man gør sig umage at læse debatten i Stændertidende, vil det iøvrigt fremgå, at de nørrejyske repræsentanter argumenterede langt bredere end blot økonomisk. Det lykkedes i dette tilfælde også at bremse de regionale ønsker; Hamborg-banen blev forpurret og Nørrejylland bundet til øerne og hovedstaden i stedet for til Hamborg. Se Politikens Danmarkshistorie, Bd. 11, s. 374 (Kbh. 1971).

nes kompetence. Foreningsfortalerne førte, takket være deres styrke i hovedstadens presse, det store ord, idet deres argumentation byggede på de ovenfor nævnte standpunkter. Det var centralismen og rigets enhed, der blev ført frem. De liberales begyndende hegemoni i meningsdannelsen bliver tydeligt, når man betragter fortalerne for regeringens dispositioner. Til trods for at der under hele debatten frem til slutningen af 1838 efter samtidens almindelige opfattelse – både blandt fortalere og modstandere – i befolkningen herskede et flertal for adskillelsen, kom dette standpunkt dårligt til orde. Fortalerne for de delte stænderforsamlinger havde dog en bemærkelsesværdig repræsentant, der to gange – i 1832 og igen i 1838 – greb ind i debatten. Det drejede sig om den københavnske filosofiprofessor F. C. Sibbern, hvis argumentation for dejyske stænder er desto mere bemærkelsesværdig, da den betegner en i dansk statsteori særdeles sjældnen plaedoyer for en føderativ statsopbygning.

Hvor de liberale centralister argumenterede ud fra denne statsopfattelses fundamentale mistro til føderative indretninger med påstanden, at sådanne nødvendigvis fører til splittelse og partikularisme, forsvarede Sibbern netop føderative institutioner som den naturlige garanti for en demokratisk udvikling og for regional retfærdighed. Allerede i det første skrift reserverede Sibbern et længere afsnit til spørgsmålet om de adskilte stænder¹⁵. Han var klar over den uro, som netop dette spørgsmål havde vakt i hovedstaden, men for Sibbern åbnede der sig en enestående lejlighed til, »at Jyllands eiendommelige Anskuelser, eiendommelige Interesser, eiendommelige Maade at ønske og kræve de borgerlige Livsforhold og Anliggender tagne paa, kunne concentrere sig til en grundig Udtalelse for at forelægges Kongen til Prøvelse i et Stats-Conseil¹⁶.« For Sibbern bestod der ingen overhængende risiko for en spaltning af landet, og han hyldede tværtimod princippet »Havde vi ikke en Opposition, saa maatte vi skabe os en«. De selvstændige stænderforsamlinger i Viborg var nødvendige for at få præciseret jyske interesser, for i modsætning til Lehmanns forenklede enhed, godtog Sibbern eksistensen af indre forskelle, og han vidste, at kendskabet til Jylland i hovedstaden var elendigt. Han fremhævede Nørrejyllands særlige krav på – i modsætning til andre landsdele – at blive betragtet som en selvstændig enhed: »Hvorimod den hele Stemning i Jylland med Hensyn til Kjøbenhavn giver Sagen et ganske andet Udseende, hvad

---

15. Frederik Christian Sibbern: Bemærkninger ved den kongelige Anordning angaaende Provindsialstænders Indførelse i Danmark med nogle almindelige Forerindringer, Kjøbenhavn 1832. Se s. 87-97.

16. Ibid. s. 87.

Jylland angaaer: et Land, hvorm den i saadanne Henseender fyrige, ivrige, heftige, opmærksomme og paapassende Jyde ved mangel Leilighed har meent sig berettiget til at sige, at det i Kjøbenhavn halvt om halvt turde være en *terra incognita*. Om det er sagt med Grund eller med stor Ugrund, gjør her paa dette Sted ikke Meget til Sagen; det er nok, at det ofte er blevet sagt eller tænkt. Stode eller følte sig de andre Provindser ogsaa i dette Forhold til Sjælland og Kjøbenhavn, saa vilde jeg uden Betænkning holde for, at en Tredeling havde været at tilraade¹⁷. « Når derfor målet var at vække og oplive almenånden, var det for jyderne så afgjort at foretrække, at den »vækkes og uddanner sig for Jylland i Jylland, end at den hildes og forvirres eller qvæles for Danmark i Kjøbenhavn¹⁸.« For Sibbern bestod der en langt større fare i, at jyderne i en fællesforsamling skulle føle sig tilsidesat.

Naturligvis blev Sibberns holdninger ublidt modtaget af den liberale fløj. Professor David afviste i Maanedsskrift for Litteratur ikke alle Sibberns ideer og tyede ikke til Lehmanns retoriske formuleringer, men han ville ikke indrømme provinsopdelingen en progressiv betydning for skabelsen af en politisk offentlighed¹⁹. Bedre gik det ikke i 1838, da Sibbern reagerede på Algreen-Ussings skrift til fordel for stændernes forening²⁰. Han fremstod atter som forfægter af den regionale, decentrale tankegang, idet stænderindretningen i Viborg forsvaredes som et middel til at fremme landsdelens »aandelige Cultur og Opkomst«. Den selvstændige forsamling gav jyderne chancen for at beskæftige sig med fædrelandets anliggender og nå frem til en holdning, der afspejlede de regionale forhold. Stænderadskillelsen fremmede desuden »Provindsernes Emancipation« og »Modvirkningen mod Centralisation«, som Sibbern udpegede som værende i hele landets interesse²¹. Professoren udviklede på grundlag heraf et for dansk tradition særdeles sjældent forsvar for mangfoldighed og udvidet hensyntagen til regionale og kommunale forskelligheder. Han plæderede for et politisk system, hvor lovgivningen ikke først tilgodeså centralmagtens, men tværtimod de regionale og lokale interesser. Som modsætning til de liberale foreningstilhængeres brug af Frankrig som eksempel på cen-

---

17. Ibid. s. 88-89.

18. Ibid. s. 89-90.

19. Maanedsskrift for Litteratur, Bd. 7, 1832, s. 343-86.

20. Frederik Christian Sibbern: Om de danske Stænderforsamlings Forening og i Anledning af Debatterne om samme. Et Bidrag til en Stænder-Jurisprudents og en Statslære for Stænderne. Fornemmelig fra de republicanske Anskuelsers Standpunct, Kjøbenhavn 1838.

21. Ibid. s. 31.

tralisemens lyksaligheder satte Sibbern Tyskland, der også i samtidens internationale statsteori indtog denne plads. I Tyskland havde decentraliseringen altid præget udviklingen, og det havde »i aandelig Henseende, for Culturen, for den dygtige og udholdende Krafts Udvikling overalt i hele Landet, og for en vis Alsidighed«, haft langt heldigere konsekvenser end centralismen²².

Sibberns selvstændige position i samtiden blev tydelig i vurderingen af stændernes adskillelse. Hans tanker forblev isolerede i den danske debat, men de udgør et interessant bidrag til den regionale dimension i denne periode. Sibbern pegede på alternativer til den liberale oppositions centralisme. Han veg ikke tilbage for at anerkende de forskelligheder, som de liberale benægtede eksistensen af, og han vovede at gøre dem til en vigtig bestanddel i statens organisation. Der opstod derfor ikke noget glansbillede af fædrelandet med ensartethed, fællesinteresser og mangel på regionale endsige provinsielle konflikter. Sibbern turde tænke decentralt og regionalt. Han udpegede Jylland som en landsdel på vej mod at finde en selvstændig identitet, og han sagde rent ud, at denne identitetssøgning ville have de bedste forudsætninger for at lykkes, hvis jyderne fik fred og ro og egne institutioner til at gennemføre denne proces, uhindret og ugeneret af den københavnske idé om landets sammenhæng.

Før åbningen af stænderforsamlingerne i 1838 – dette år var Viborg først – besluttede de liberale trods regeringens uvilje mod at lade foreningsspørgsmålet behandle at fremføre det for stænderforsamlingerne. Den fremtrædende liberale, Algreen-Ussing, udgav en bog til fordel for foreningstanken, og den blev straks positivt anmeldt af hans fæller i den københavnske presse. Blandt de begejstrede var også herredsfoged J. P. With, københavnsk født medlem af Viborg-forsamlingen, der i rollen som trojansk hest straks tilbød sig som forslagsstiller i Viborg.

Selve forløbet af forhandlingerne om foreningsforslaget i Viborg skal ikke behandles nærmere. Efter en tidlig overvægt hos modstanderne af Withs foreningstanke lykkedes det fortalene at skabe tilstrækkelig megen uro blandt medlemmerne til at kunne hente et flertal. Det udfald overraskede ikke mindst de liberale, der ikke havde regnet med at de stædige og

---

22. Ibid. s. 33. Sibbern tangerer med denne modstilling en meget omfattende debat i 1800-tallets europæiske statstænkning, hvor opstillingen af den centraliserede magtstat – i reglen symboliseret af Frankrig – sker over for småstaten med dens kulturelle fortrin og mangfoldighed – typisk eksemplificeret i Tyskland eller Italien. På dette tidspunkt nåede idealiseringen af den tyske småstatsverden et højdepunkt i den politisk-filosofiske debat inden magtstatstanken for alvor brød igennem fra 1840'erne.

snæversynede jyske bønder kunne udtale sig for den »nationale« løsnings, og sejren, der siden blev gentaget i Roskilde, blev tilbørligt fejret i de liberale organer. Der er imidlertid grund til at anføre nogle forklarende bemærkninger til den jyske forsamlings stillingtagen. For det første kom det de liberale centralister til gode, at den jyske forsamling endnu i ringe grad havde fundet en selvstændig identitet, hvilket igen gav en række af de udefrakommende medlemmer mulighed for at dominere debatten. De jyske delegerede viste en overdreven respekt for de dannede. Kun en enkelt af bønderne tog ordet, og han blev omgående arrogant affejet af Brinck-Seidelin. I forsamlingen viste det sig, som Sibbern havde hævdet, at de jyske medlemmer behøvede tid for at finde deres egen stil og give forhandlingerne et selvstændigt præg. For det andet var det af stor betydning, at de liberale i høj grad førte argumentationen ud fra den påståede risiko for nationens splittelse. Den jyske forsamling, der udmærkede sig ved en høj grad af loyalitet over for kongen, var også i holdningen til det nationale tendentielt konservativ. Der herskede blandt jyderne i modsætning til den liberale polemiks påstande ingen ønsker om løsrivelse eller separatisme, og en del medlemmer lod sig utvivlsomt vildføre af den stadige tale om denne fare. Endelig skal det understreges, at der med den jyske tilslutning til foreningsforslaget i høj grad var tale om en betinget accept – og vel at mærke på betingelser, der gjorde det højst tvivlsomt, om forsamlingen ville godtage det endelige lovudkast. Først og fremmest var der massiv modstand mod, at en fællesrepræsentation for kongeriget skulle mødes i København. Der blev drøftet forskellige alternativer uden at der kunne nås en enig indstilling. Århus, Fredericia, Odense eller en vekslen mellem Roskilde og Viborg var de forslag, der blev nævnt, og selv foreningstilhængerne måtte for at få flertallet på deres side udtale sig for et andet mødested end hovedstaden. Det stod også klart, at medlemmerne næppe ville tilslutte sig en forening, hvis en sådan indebar færre jyske delegerede. I begge punkter viste forsamlingen en regional interessebevidsthed, der dog trådte i baggrunden for en vis naivitet. Der ville, som Biskop Mynster sagde i Roskilde, ikke være noget alternativ til København som mødested, og det var med stændernes sammensætning utænkeligt, at jyderne ville beholde det samme antal medlemmer i en fællesforsamling.

Grundet disse forbehold og regeringens afvisning af at tage petitionerne fra Viborg og Roskilde op til overvejelse var de liberales jubel over denne sejr ikke berettiget eller i det mindste overdrevet. Det viste sig dog på længere sigt at være en afgørende forudsætning for ophævelsen af den jyske repræsentation og indretningen af en fællesforsamling i København efter

1848. Tilløbet til en regionalisering af den danske stat blev brat afbrudt, og Nørrejylland blev en del af kongeriget uden regional status. Denne udgang blev, som det siden viste sig, allerede antydnet med Viborg-forsamlingens tilslutning til foreningsforslaget i 1838, men den havde også andre grunde, der gør det rimeligt at overveje nogle årsager til Nørrejyllands udeblevne regionalisering.

Et fremtrædende aspekt er givetvis landsdelens mangel på et midtpunkt, der kunne muliggøre opbygningen af en modpol eller en regional hovedstad, om man vil. Netop perioden, hvor stænderadskillelsesproblematikken var aktuel, var en tid, hvor adskillige byer i Nørrejylland forsøgte at bringe sig i en førende position. Viborgs rolle som sæde for stænderforsamlingerne var alene begrundet i byens historiske tradition som Nørrejyllands tingsted, for byen var længst henfaldet i stagnation. Aalborg oplevede ligeledes svære år, hvilket ikke mindst var begrundet i tilbagegangen i handelen med Norge og senest følgerne af Limfjordens åbning. Randers havde gode tider, men var aldrig på tale som jysk centrum, og selv om Århus langsomt var begyndt at vokse og med dampskibsforbindelsen med København allerede havde lagt en vigtig del af grunden til den fremtidige ekspansion, kunne byen ikke komme på tale som Nørrejyllands hovedstad.

De jyske byer var ikke kun for små og for ubetydelige. De savnede de indretninger og institutioner, der kræves for at opbygge en lokal elite. Alle embedsmænd og akademikere i Nørrejylland havde hentet deres uddannelse i København, og hvis de ikke var øboer af fødsel, havde de under alle omstændigheder modtaget en afgørende prægning i en meget påvirkelig del af tilværelsen. I det snævre københavnske studentermiljø var de personlige bekendtskaber mange, og når kandidaterne sidenhen rejste »over til Jylland«, beholdt de ofte kontakt med meningsfællerne i hovedstaden. I debatterne i stænderforsamlingen i Viborg spillede mangelen på højtuddannede jyder med en jysk identitet en stor rolle. De jyske standpunkter blev for størstedelen fremført af delegerede uden højere uddannelse, og de arrogante akademikere scorede ofte billige points under møderne og i pressen, når de latterliggjorde standpunkter fra folk uden for deres kreds. Det er i denne forbindelse naturligt at sammenligne med Hertugdømmerne, hvor universitetet i Kiel havde en nøgleposition i fremkomsten af en regionalbevidst højtuddannet elite, der formåede at formulere de lokale interesser med en helt anden skarphed og suverænitet end det var tilfældet i Nørrejylland.

I den slesvig-holstenske regionalisme ligger der endnu en vigtig forhindring for den jyske regionalisering: det uheldige sammenfald mellem op-

komsten af nationalbevægelsen/det slesvigske spørgsmål og den første og eneste jyske interesserepræsentation. Mens spørgsmålet om stændernes forening ligesom hensynet til Københavns handelsinteresser først og fremmest betegnede en indredansk regional dimension, ændrede billedet sig med det nationale spørgsmål fra begyndelsen af 1840'erne. Det viste sig, at den jyske forsamling ganske underordnede sig det nationale standpunkt, og ved visse lejligheder endda gav den liberale presse i hovedstaden anledning til at fastslå, at de jyske delegerede udviste større iver og nationalt sindelag end forsamlingen i Roskilde. Den regionale dimension i kongeriget kom altså til kort i striden om Slesvig, men det beviste også, at de liberales mistro til jyderne udsprang af en fuldkommen forkert vurdering, der byggede på ukendskab og fortørnelse over jydernes handels-samkvem med de sydlige naboer.

Det lykkedes de liberale centralister i København at bringe adskillelsen af kongerigets stænder i miskredit, og efter 1848 blev en fællesrepræsentation indført med sæde i København. For den videre udvikling i Danmark var dette forløb af stor betydning, for det betød ikke blot en endegyldig sammenknytning af nationalstaten med den centralistiske model, men også Nørrejyllands entydige underordning under Københavns dominans. Det var først og fremmest nørrejyderne – og andre landskabers indbyggere – der tabte, da de regionale interesser blev umyndiggjort af den fælles nationale enhed. For politik, kultur og økonomi afspejlede i en centralistisk stat uden regionale interesser naturligt hovedstadens interesser. København formåede da også at gøre nationalstaten til grundlag for et voldsomt opsving, der på alle niveauer bundede i statens udprægede monocentrisme. Ingen institutioner og indretninger af betydning blev lagt uden for hovedstaden, og Danmark blev en stat, hvor selv Landbohøjskolen ligger i den største by. Det var ikke i den ånd, at de nørrejyske delegerede stemte for en forening af stænderne, og hvis flere havde gennemskuet den liberale centralisme, var de selvstændige stænderforsamlinger for Nørrejylland sikkert i højere grad blevet et forum for en jysk identitetsdannelse, som F. C. Sibbern havde ønsket det.

Den centralistiske model, som Orla Lehmann og andre liberale politikere satte igennem i den danske nationalbevægelse, viste sig levedygtig, fordi den begunstigede Københavns dominans efter 1864. Det er først i anden halvdel af dette århundrede, at den langsomme forskydning af landets potentialer mod vest har ført en voksende selvbevidsthed med sig i landsdelene vest for Storebælt. Regionale modsætninger kommer stadig oftere på tale (jf. brobyggerierne, infrastruktur, hospitalsvæsen, placering

af kultur- og uddannelsesinstitutioner etc.), og tiden synes inde til stærkere at medtage den regionale dimension i historien. Centralisme-fortalerens forhindring af opbygningen af regionale politiske strukturer i den danske nationalstats tilblivelsesfase udgør et vigtigt aspekt i forklaringen af det danske samfunds videre udvikling. Sikkert ville tilsvarende forsøg på at hente Nørrejylland ind i Danmarkshistorien som et selvstændigt historisk landskab bringe en ny regional dybde ind i historieskrivningens monolitiske centralstat, og mere end én begivenhed ville utvivlsomt kunne underkastes en helt ny fortolkning i lyset af regionale interesse modsætninger.

Kommentar

Den ny stad og fæstning Hals

Af Sv. Gram Jensen

»Omendskiønt Hals nu hverken er eller ansees for Kiøbsted, saa har den dog i forige Seculo af Kong Friderik III været bestemt dertil, og virkelig for en kort Tid nydet Stads-Frihed, uden at man veed, naar og hvorledes samme igien er bleven forloret.«

Danske Atlas (1769)¹

1. I en betænkning om landets forsvar (af arkitekturhistorikeren Vilh. Lorenzen betegnet: rigsfæstningsplanen), som landkommissærerne den 16. april 1646 havde afgivet til rigsrådet, var det blevet foreslået at befæste Limfjordens indløb med skanser ved Hals og Mov samt at anlægge en handelsstad ved Hals. Bondebyen og fiskerlejet Hals skulle ifølge det fremsatte forslag ophøjes til købstad og benådes med 20 års frihed for skat, hvorefter borgerne fra Hjørring og Sæby skulle tvinges til at flytte hertil, da de ingen »handel til søes« havde. Nok var der en havn i Sæby, men den var dengang »gandske met sand opfyldt och forderfvet«².

Måske som et led i virkeliggørelsen af dette projekt påbegyndte Christian 4. i 1647 anlægget af Hals skanse³. Dette år måtte hver adelsmand sørge for, at en ung karl, væbnet med spade, skovl og hjulbør, stillede for at tage del i fæstningsarbejderne »thuert offuer for Fyenn och Wed Halss«⁴. Til befæstningen af Fredericia og Hals skulle også kronens bønder bidrage, af hver 200 td. hartkorn skulle fæsterne enten stille en karl eller yde 1 rd. om ugen⁵.

Christian 4.s død i 1648 bevirkede en standsning af arbejdet ved Hals, og først under Frederik 3. blev det genop-

taget. Den 30. juni 1653 drøftede rigsrådet forsvaret af Vendsyssel, og det besluttedes at sende rigsråd Erik Juel (1591-1657), som var forlenet med Aalborghus, derop for at træffe foranstaltninger, der hurtigt kunne iværksættes⁶. Den følgende dag udfærdigedes der til Erik Juel en kgl. befaling om med det »forderligste« at begive sig hjem til sit len, hvor han straks skulle lade »giøre och opkaste en skandtze paa huer side af indløbitt dett dermed att forsichre«⁷. Arbejdet på Hals skanse blev herefter genoptaget for fuld kraft, og fæstningsanlægget fuldendtes nu i løbet af vinteren, således at skansen i hvert fald stod færdig i foråret 1654⁸.

Efter at fæstningen var færdig, besluttedes det at flytte toldstedet fra Aalborg til Hals. I den anledning fik lensmanden den 4. september 1655 ordre til at lade opføre pakhuse, vejerhuse og skibsbro i Hals samt anskaffe en fornøden pram⁹, og ved et kgl. åbent brev af 22. december 1655 gjordes Hals til et almindeligt toldsted for Limfjorden¹⁰.

Kronen på værket satte kongen den 25. august 1656, da han - på grundlag af et (udateret) forslag fra Erik Juel¹¹ - gav *den ny stad og fæstning Hals* en er-

ke privilegier¹², der foreligger i samtidige tryk i patentformat både på hollandsk og på tysk. Ved disse privilegier – der har Fredericias privilegier af 1650 til forbillede – fik alle, der bosatte sig i Hals, mod at aflægge borgered for borgmester og råd i Aalborg samme rettigheder som borgerne dér. Dernæst fritog kongen i 20 år den ny stad for enhver form for skat og lovede yderligere for fremtiden at have byens vel for øje og ved lejlighed udvide dens privilegier. Og rigsråd Erik Juel, hvem overopsynet med staden Hals var tillagt, fik fuldmagt til at anvise grunde, som enhver vederlagsfrit kunne opnå skøde på blot mod at forpligte sig til inden for visse åremål at lade opføre et hus på den anviste grund.

Søhandel var – som af landkommisærerne påpeget – af stor betydning for en købstad, og den ovenfor omtalte skibsbros i Hals skulle naturligvis holdes vel vedlige. Med henblik herpå udstedte kongen den 26. august 1656 et nyt åbent brev, hvorefter der af hvert skib eller skude, som passerede forbi fæstningen Hals, skulle erlægges 1 rigsort af hver 10 læsters drægtighed til Hals havns og bros vedligeholdelse¹³. De indkomne beløb skulle lægges i et særligt skrin lukket med 2 låse, hvortil tolderen i Hals skulle have den ene nøgle og lensmanden i Aalborg den anden¹⁴.

Men kongelig gunst formåede intet

imod tidernes ugunst¹⁵ Svenskekrigene 1657-58 og 1658-60 betød en brat afslutning på eventyret, staden sank i grus, førend den var bygget! Allerede i oktober 1657 blev den nyopførte skanse erobret af svenske tropper. Efter roskildefreden rykkede danske soldater atter ind på skansen, hvis kommandant nu blev den bondefødte major Anders Lauridsen (død 1672); ifølge en samtidig vise skal han med taperhed og list havde afværget et svensk angreb i august 1659, men i længden kunne han selvsagt ikke holde stand mod overmagten¹⁶. Og efter freden i København ansås Hals ikke for at være en købstad, ej heller blev Hals nogensinde et almindeligt toldsted for Limfjorden¹⁷.

2. Fra svenskekrigenes tid er bevaret det her gengivne kort over indløbet til Limfjorden, tegnet af den svenske ingeniørofficer Erik Dahlberg (1625-1703) som illustration til Samuel Pufendorfs værk om Karl 10. Gustavs bedrifter¹⁸.

På grundlag af Dahlbergs kort fremsetter Vilh. Lorenzen (1877-1961) – i andet bind af sit værk om *Vore Byer* (1951) s. 185 – den hypotese, at *fæstningsbyen* Hals skulle have været lagt »Øst for Skandsen«, og Lorenzen vil vide, at planen for dette byanlæg havde fået »en ikke helt almindelig Udformning, repræsenterende den ideale itali-

Kommentar

Den ny stad og fæstning Hals

Af Sv. Gram Jensen

»Omendskiønt Hals nu hverken er eller ansees for Kiøbsted, saa har den dog i forige Seculo af Kong Friderik III været bestemt dertil, og virkelig for en kort Tid nydet Stads-Frihed, uden at man ved, naar og hvorledes samme igien er bleven forloret.«

Danske Atlas (1769)¹

1. I en betænkning om landets forsvar (af arkitekturhistorikeren Vilh. Lorenzen betegnet: rigsfæstningsplanen), som landkommissærerne den 16. april 1646 havde afgivet til rigsrådet, var det blevet foreslået at befæste Limfjordens indløb med skanser ved Hals og Mov samt at anlægge en handelsstad ved Hals. Bondebyen og fiskerlejet Hals skulle ifølge det fremsatte forslag ophøjjes til købstad og benådes med 20 års frihed for skat, hvorefter borgerne fra Hjørring og Sæby skulle tvinges til at flytte hertil, da de ingen »handel til sø« havde. Nok var der en havn i Sæby, men den var dengang »gandske met sand opfyldt og forderfvet«².

Måske som et led i virkeliggørelsen af dette projekt påbegyndte Christian 4. i 1647 anlægget af Hals skanse³. Dette år måtte hver adelsmand sørge for, at en ung karl, væbnet med spade, skovl og hjulbør, stillede for at tage del i fæstningsarbejderne »thuert offuer for Fyenn och Wed Hals«⁴. Til befæstningen af Fredericia og Hals skulle også kronens bønder bidrage, af hver 200 td. hartkorn skulle fæsterne enten stille en karl eller yde 1 rd. om ugen⁵.

Christian 4.s død i 1648 bevirkede en standsning af arbejdet ved Hals, og først under Frederik 3. blev det genop-

taget. Den 30. juni 1653 drøftede rigsrådet forsvarer af Vendsyssel, og det besluttedes at sende rigsråd Erik Juel (1591-1657), som var forlenet med Aalborghus, derop for at træffe foranstaltninger, der hurtigt kunne iværksættes⁶. Den følgende dag udfærdigedes der til Erik Juel en kgl. befaling om med det »forderligste« at begive sig hjem til sit len, hvor han straks skulle lade »gjøre och opkaste en skandtze paa huer side af indløbitt dett dermed att forsichre«⁷. Arbejdet på Hals skanse blev herefter genoptaget for fuld kraft, og fæstningsanlægget fuldenndtes nu i løbet af vinteren, således at skansen i hvert fald stod færdig i foråret 1654⁸.

Efter at fæstningen var færdig, besluttedes det at flytte toldstedet fra Aalborg til Hals. I den anledning fik lensmanden den 4. september 1655 ordre til at lade opføre pakhuse, vejerhuse og skibsbro i Hals samt anskaffe en fornøden pram⁹, og ved et kgl. åbent brev af 22. december 1655 gjordes Hals til et almindeligt toldsted for Limfjorden¹⁰.

Kronen på værket satte kongen den 25. august 1656, da han - på grundlag af et (udateret) forslag fra Erik Juel¹¹ - gav den ny stad og fæstning Hals en ræk-

ne rent faktisk (*de facto*) ikke kunne opnå at blive behandlet på linje med borgerne i Aalborg, således som privilegierne havde stillet dem i udsigt.

Først i det 19. århundrede undergik Hals den forvandling fra bondeby til flække, som jeg har skildret udførligt andetsteds²³. I denne sammenhæng kan jeg derfor indskrænke mig til at fremhæve, at det var næringsfrihedsloven af 1857, der tilvejebragte de fornødne forudsætninger for, at Hals i den anden halvdel af det 19. århundrede kunne udvikle sig til en handelsby af et vist format. Men de gunstige betingelser varede ikke ved. Med åbningen af Sæby-banen i 1899 og opkomsten af stationsbyerne Vester Hassing, Gandrup og Ulsted gik købmændene i Hals glip af den udstrakte oplandshandel, som de hidtil havde drevet, og allerede i 1901 måtte købmand Bondrop Klitgaard (1859-1937) afvikle den af faderen, Thomas Klitgaard (1829-1889), i 1856 grundlagte forretning, der havde hørt til landsdelens største²⁴.

række privilegier¹², der foreligger i samtidige tryk i patentformat både på hollandsk og på tysk. Ved disse privilegier – der har Fredericias privilegier af 1650 til forbillede – fik alle, der bosatte sig i Hals, mod at aflægge borgered for borgmester og råd i Aalborg samme rettigheder som borgerne dér. Dernæst fritog kongen i 20 år den ny stad for enhver form for skat og lovede yderligere for fremtiden at have byens vel for øje og ved lejlighed udvide dens privilegier. Og rigsråd Erik Juel, hvem overopsynet med staden Hals var tilfaldt, fik fuldmagt til at anvise grunde, som enhver vederlagsfrit kunne opnå skøde på blot mod at forpligte sig til inden for visse åremål at lade opføre et hus på den anviste grund.

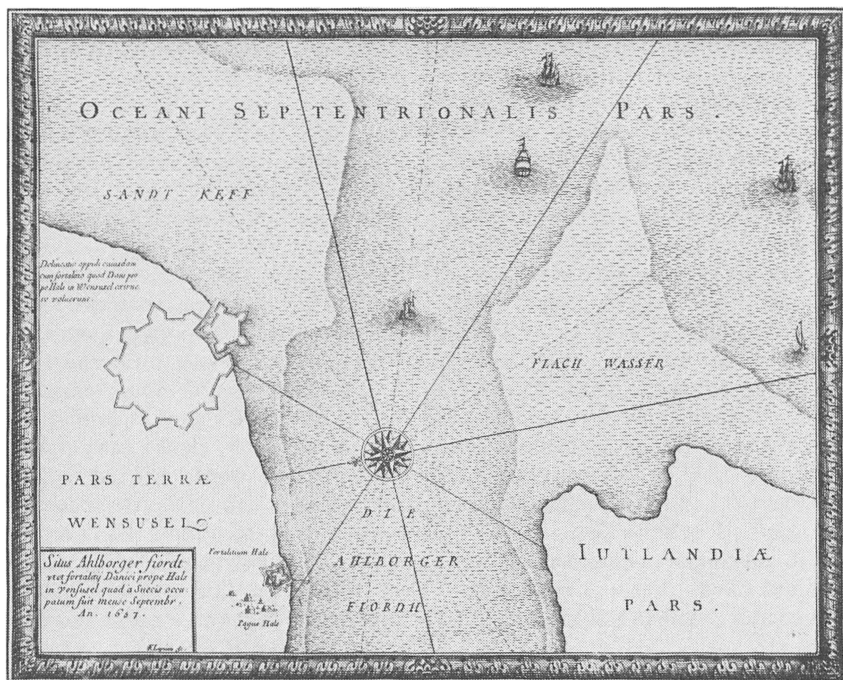
Søhandel var – som af landkommisærerne påpeget – af stor betydning for en købstad, og den ovenfor omtalte

skibsbro i Hals skulle naturligvis holdes vel vedlige. Med henblik herpå udstedte kongen den 26. august 1656 et nyt åbent brev, hvorefter der af hvert skib eller skude, som passerede forbi fæstningen Hals, skulle erlægges 1 rigsort af hver 10 læsters drægtighed til Hals havns og broes vedligeholdelse¹³. De indkomne beløb skulle lægges i et særligt skrin lukket med 2 låse, hvortil toldereren i Hals skulle have den ene nøgle og lensmanden i Aalborg den anden¹⁴.

Men kongelig gunst formåede intet imod tidernes ugunst¹⁵ Svenskekrigene 1657-58 og 1658-60 betød en brat afslutning på eventyret, staden sank i grus, førend den var bygget! Allerede i oktober 1657 blev den nyopførte skanse erobret af svenske tropper. Efter roskildefreden rykkede danske soldater atter ind på skansen, hvis kommandant nu blev den bondefødte major Anders Lauridsen (død 1672); ifølge en samtidig vise skal han med tapperhed og list havde afværget et svensk angreb i august 1659, men i længden kunne han selvsagt ikke holde stand mod overmagten¹⁶. Og efter freden i København ansås Hals ikke for at være en købstad, ej heller blev Hals nogensinde et almindeligt toldsted for Limfjorden¹⁷.

2. Fra svenskekrigenes tid er bevaret det her gengivne kort over indløbet til Limfjorden, tegnet af den svenske ingeniørofficer Erik Dahlberg (1625-1703) som illustration til Samuel Pufendorfs værk om Karl 10. Gustavs bedrifter¹⁸.

På grundlag af Dahlbergs kort fremsetter Vilh. Lorenzen (1877-1961) – i andet bind af sit værk om *Vore Byer* (1951) s. 185 – den hypotese, at *fæstningsbyen* Hals skulle have været lagt »Øst for Skandsen«, og Lorenzen vil vide, at planen for dette byanlæg havde fået »en ikke helt almindelig Udformning, repræsenterende den ideale itali-

Kort over Hals Skandse og den paatænkte Fæstningsby ca. 1660. Efter Pufendorff.

enske Fæstningsby - her i Skikkelse af en 10-Kant, med det i 17. Aarh. saa højt værdsatte femkantede Kastel, lagt ud mod og delvis i Havet«. I umiddelbar fortsættelse heraf hedder det: »Selv fortæller Kortet, at det gengiver 'den By, med Kastel, som de Danske har villet bygge i Vendsyssel'. Om selve Bebyggelsesplanen oplyser Kortet desværre intet – dog vides, at en Kanal var projekteret. Ret ringe af Udstrækning synes Byen at have været, vistnok kun paa 9 Ha«¹⁹.

Dette projekt tilskriver Lorenzen - a. st. s. 186 – militæringenjøren Axel Urup (1601-1671), og denne tilskrivning fastholder han i sin i 1953 udkomne monografi: *Axel Urup*, hvor projektet bl. a. omtales s. 103-105 og s. 116. Sidstnævnte sted hedder det: »Af de nye

Fæstningsbyer repræsenterer Hals det *polygonale Centralanlæg* med Kastel, en Særtype, enestaaende i Datidens Danmark, ogsaa fordi Hals er tænkt lige stærk til alle Sider og endda med sit Kastel til yderligere Forsvar. Var Fæstningsbyen Hals blevet til Virkelighed, var den utvivlsomt blevet Datidens helt ideelle Fæstningsby.«

Lorenzens netop gengivne betragtninger over fæstningsbyen Hals bygger imidlertid på et såre skrøbeligt fundament: Dahlbergs kort. Den stedkendte véd meget vel, at det er en sandhed med modifikation, når farvandet ud for det nordøstlige hjørne af Himmerland (på kortet betegnet som »Iutlandiæ pars«) er angivet som FLACH WASSER. Her findes jo tværtimod det ældgamle sejlløb *Vejdybet*, og netop dettes

beliggenhed forklarer til fulde placeringen af den af Christian 4. påbegyndte og af Frederik 3. fuldførte, endnu bevarerede, fæstning. Hals skanse ligger præcis, hvor et militært anlæg, der ville beherske indløbet til Limfjorden, burde placeres. I det 17. århundrede kunne ingen fjendtlige fregatter færdes i farvandet ud for det sted, hvor Dahlberg har anbragt det planlagte anlæg. Med større skibe kunne Limfjorden nemlig først besejles *østfra*, efter at der i 1880'erne var gravet en rende gennem Hals Barre, hvorved der tilvejebragtes en forbindelse til *Haadybet*, der udgør det østligste af limfjordsdybene. Indtil da var skibe, der stak dybt, henvist til at sejle ind i fjorden *sydfra* via *Vejdybet*.

Vilh. Lorenzens hypoteser om fæstningsbyens beliggenhed og udformning må betegnes som en skrivebordsteori, der er blevet til uden kendskab til de netop omtalte besejlingsforhold. Et nærmere studium af disse forhold ville have bragt den ansete arkitekturhistoriker på bedre tanker. Efter min mening kan der ikke herske ringeste tvivl om, at den ny stad skulle ligge *vest for den nyopførte fæstning*, der selvsagt ikke var anlagt for at beskytte bondebyen Hals, men for at beherske indløbet til Limfjorden.

Et minde om den by, der *ikke* blomstrede op i det 17. århundrede, udgør det nordvest for skansen beliggende torv i Hals. D. H. Wulff (1829-1900) har æren af at have fremdraget det aktstykke af 4. oktober 1656, hvori kongen pålægger rigsmarsk Anders Bille (1600-1657), at han skal drage omsorg for, at en ingeniør fra anlægget ved Fredericia snarest muligt bliver sendt til Hals »Pladsen der at afstikke med Gader og Kanal«, således at der intet skal være til hinder for, at stedet »fortificeres«, hvis det senere findes formålstjenligt²⁰. Den pågældende ingeniør, Erik Kaad, og

hans medhjælper, Selgen Petersen, står efter al sandsynlighed bag det for en by af Hals' størrelse usædvanligt store torv.

3. Tiden efter freden i København blev – som allerede nævnt – ikke gunstig for Hals bys vedkommende. Som det fremgår af det indledende citat fra *Danske Atlas* (1769), gik købstadsrettighederne i glemmebogen. Hals forblev, hvad bebyggelsen stedse havde været, en bondeby og et fattigt fiskerleje. Allerede ved undertegnelsen af enevoldsarveerlingsakten i 1661 blev det åbenbart, at Hals ikke regnedes blandt købstæderne, idet det retlige fundament for enevælden aldrig blev tiltrådt af befuldmægtigede for »den ny stad og fæstning Hals«. Planerne om en handelsstad i det sydøstlige Vendsyssel synes allerede dengang definitivt at være opgivet, og få år efter – i 1664 – afhændede kronen *Hals skibsbro* til proviantskriver Hans Hansen Osten (1617-1672)²¹, for hvem købet af skibsbroen selvsagt alene var en pengeanbringelse. Om det så var *Hals skanse*, gled også den hundrede år senere for en tid ud af kronens eje. Således havde greverne af Moltke i den anden halvdel af det 18. århundrede fornøjelsen af at besidde deres egen private fæstning ved Limfjordens munding²².

Formelt er Hals bys privilegier af 25. august 1656 aldrig blevet ophævede. At Hals på papiret (*de jure*) fremtrådte som købstad betød imidlertid intet, når halsboerne rent faktisk (*de facto*) ikke kunne opnå at blive behandlet på linje med borgerne i Aalborg, således som privilegierne havde stillet dem i udsigt.

Først i det 19. århundrede undergik Hals den forvandling fra bondeby til flække, som jeg har skildret udførligt andetsteds²³. I denne sammenhæng kan jeg derfor indskrænke mig til at fremhæve, at det var næringsfrihedsloven af

1857, der tilvejebragte de fornødne forudsætninger for, at Hals i den anden halvdel af det 19. århundrede kunne udvikle sig til en handelsby af et vist format. Men de gunstige betingelser varede ikke ved. Med åbningen af Sæby-banen i 1899 og opkomsten af stationsbyerne Vester Hassing, Gandrup og Ulsted gik købmændene i Hals glip af den udstrakte oplandshandel, som de hidtil havde drevet, og allerede i 1901 måtte købmand Bondrop Klitgaard (1859-1937) afvikle den af faderen, Thomas Klitgaard (1829-1889), i 1856 grundlagte forretning, der havde hørt til landsdelens største²⁴.

1. *Danske Atlas V* (1769) s. 256.
2. *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, udg. ved Kr. Erslev, III (1888-90) s. 227 ff.
3. Jfr. Jens Ole Christensen: »Fladstrand – befæstning og byudvikling« i *Historie* 18,3 (1990) s. 421 ff., især s. 424 ff. og s. 447.
4. *Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus*, udg. ved J. R. Hübertz, II (1845) s. 117 ff.
5. *Kancelliets Brevbøger 1647*, udg. ved Jens Holmgaard (1989) s. 262.
6. *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid*, udg. ved C. Rise Hansen, II,2 (1975) s. 636.
7. Det i note 6 anførte værk s. 783.
8. Se D. H. Wulff: »Et paatænkt Fæstnings- og Byanlæg ved Hals« i *Samlinger til jydsk Historie og Topografi VIII* (1880-81) s. 257 ff.
9. *Corpus constitutionum Daniae VI* (1918) s. 465.
10. *Corpus constitutionum Daniae VI* (1918) s. 265 f. Jfr. Henrik Becker-Christensen i *Dansk Toldhistorie II* (1988) s. 75.
11. Se det i note 6 anførte værk s. 781-783, hvor Erik Juels forslag om befæstningen af indløbet til Limfjorden og anlæg af en købstad ved Hals er gengivet i sin fulde ordlyd.
12. *Corpus constitutionum Daniae VI* (1918) s. 287 f.
13. *Corpus constitutionum Daniae I* (1918) s. 288.
14. Wulff, a.st. s. 261 f.
15. Jfr. den i note 3 anførte artikel s. 432 og s. 447.
16. Se Holger Fr. Rørdam: »Om Skansen ved Hals i Svenskekrigen 1657-9« i *Samlinger til jydsk Historie og Topografi VIII* (1880-81) s. 364 ff.
Om major Anders Lauridsen kan der også henvises til J. Gregersen: »Hals skanses historie« i *Fra Himmerland og Kjær Herred XIX* (1955-56) s. 224 ff. (s. 248 ff.) og Kr. Værnfelt: »Kjær herreds knaber og deres frænder« i *Fra Himmerland og Kjær Herred XXVIII* (1967) s. 5 ff. (s. 73 f.). De to sidstnævnte forfattere vil i øvrigt begge henlægge Anders Lauridsens bedrift til 1658.
17. Jeg er afdøde lektor ved Aalborg Universitetscenter, cand.phil. Gert Poulsen tak skyldig for at have henledt min opmærksomhed på dette hidtil upågtede forhold.
18. Dahlbergs kort (nr. 66) hos Pufendorf: *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis* (1696).
Se også Heinrich Otto Scheel: *Krigens Skueplads* (1785) s. 274 f. og det i note 6 anførte værk s. 781.
19. En omtale af Dahlbergs grundrids (*Delineatio oppidi cuiusdam cum fortalitio quod Dani prope Hals in Wensusel extruere voluerunt*) findes allerede i Vilh. Lorenzen: *Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningsarbejder* (1937) s. 136 f.
20. Wulff, a.st. s. 265.
21. *Kronens Skøder II* (1908) s. 179.
22. *Kronens Skøder V* (1955) s. 561: Skøde af 28/12 1764 til Adam Gottlob Moltke på Hals skanse med dens værker og bygninger. Køberen må på bedste måde betjene sig af skansen og dens værker, men ingenlunde demolere samme, ikke heller den under volden værende grundmurrede såkaldte krudtkælder, men bygningerne må han gøre sig så nyttige, som han kan.

23. Sv. Gram Jensen: »Fra bondeby til flække. Bidrag til Hals bys historie« i *Fra Himmerland og Kjær Herred* 1988 s. 55 ff.

24. Jfr. Thomas Larsen: *En Gennembrudstid* III (1927) s. 165 note 1.

Teori og realiteter

Af Ib Gejl

Anne Løkke: *Vildfarende børn – om forsømte og kriminelle børn mellem filantropi og stat 1880-1920*. (Soc-Pol, 1990). 144 s., 159 kr.

Fra 1860 til 1911 øgedes Københavns befolkningstal fra 163.000 til 560.000. En lignende udvikling skete i provinsbyerne. Især Århus. Væksten hang sammen med kraftig indvandring fra landet. Det var især husmands- og daglejrersønner, der indvandrede; en opgørelse fra 1885 viser, at ca. halvdelen af Københavns og de større byers indbyggere var tilflyttere.

Det er ikke underligt, at en så kraftig indvandring skabte problemer. De sundhedsmæssige og sociale faciliteter var utilstrækkelige, og der dannedes et byproletariat i slumagtige bebyggelser.

Situationen afspejlede sig i den opvoksende slægt af børn og unge. For mange gjaldt det, at enten kom de til et fremmed miljø, eller også blev de født af forældre, der befandt sig i et fremmed miljø. Forældrene måtte under alle omstændigheder kæmpe hårdt for udkommet, og omsorgen for afkommet var ikke alle steder lige omfattende. Nogle børn og unge rendte rundt på gaden og lavede ballade, andre bevægede sig over grænsen til egentlig kriminalitet, mens atter andre levede under så ringe leveforhold, at der måtte opstå

tvivl om deres fysiske og psykiske trivsel.

Det måtte der gøres noget ved, var der nogle, der mente. F.eks. jurister og fængselsfolk, der arbejdede med resocialiseringsproblemer og humanisering af den barske strafferetslovgivning, der satte den kriminelle lavalder til 10 år og opererede med pryglestraffe især til børn og unge. Samt børneforsorgsfolk, der gennem oprettelse af adskillige pleje- og børnehjemsforeninger søgte at bedre forholdene for hjemløse og vanrøgtede børn. Resultatet blev »Børneloven« fra 1905, der indførte forløberer for børneværnet, nemlig værgerådene. De var baseret på værgerådskredse og havde 7 medlemmer; foruden »eksperterne« i form af en læge, en præst, en lærer samt en juridisk uddannet formand skulle kommunalbestyrelsen vælge et mindretal på 3 medlemmer, der boede i kredsen. Værgerådene kunne give advarsel, beskikke tilsynsværge eller træffe bestemmelse om fjernelse af barnet, i givet fald til opdragelsesanstalt, børnehjem, privat plejehjem eller optagelseshjem; i tilfælde af fjernelse skulle det centrale organ overværgerådet træffe endelig bestemmelse efter indstilling.

Med denne situation som udgangspunkt har Anne Løkke skrevet sit speciale. Fordelt på 3 kapitler skildrer hun

lovgivningen og jurasiden, forsorgssiden, eksemplificeret ved den i 1898 oprettede forening, der fra 1900 lød navnet Kristelig forening til vildfarende børns redning, og endelig omtaler hun værgerådsarbejdet i København til 1920.

Bogen er som nævnt Anne Løkkes specialeafhandling og som sådan et seriøst og reelt arbejde. Man kunne dog godt ønske, at værket havde været lidt hårdere redigeret, når det således lægges frem for offentligheden. Så er det først og fremmest resultaterne, der interesserer, mindre forfatterens diskussion med sig selv om mål og midler, der kan være velanbragt i specialesituationen.

Forfatteren bryder sig ikke om børneloven og betragter den som virkningsløs i forhold til det, hun mener var dens mål: at sikre den samfundsmæssige socialisering for de involverede børn og unge. At hendes præmisser for denne konklusion er for spinkle, skal jeg vende tilbage til og her blot anføre, at den sociale lovgivning, der fulgte i årene efter 1894-forliget og systemskiftet, så sandelig ikke kunne tilfredsstillende en senere tids krav; men det er svært at argumentere for, at der ikke var tale om fremskridt. Om børneloven var et lille eller et stort fremskridt er svært at sige, men at den åbnede muligheder for en bedre tilværelse for nogle børn og unge, er hævet over enhver tvivl. Hvad Anne Løkke især ser med stor skepsis på, er børnelovens muligheder for iværksættelse af tvangsfjernelser. Man forstår godt synspunktet. Imod at fjerne børn taler det forhold, at forældre især for mindre børn er det centrale identifikationspunkt. Forældre kan simpelthen ikke substitueres. På den anden side kan man heller ikke lade børn leve i svinebuler, hvor deres velfærd er truet; visse tvangsfjernelser kommer man garanteret aldrig

udenom. Man kan godt sige, at fra og med børneloven fik systemet mulighed for at fjerne børn fra hjemmet; få har senere ønsket, at samfundet skulle fraskrive sig den mulighed. I dag er 15.000 børn fjernet fra hjemmet mod mindre end 4.000 i den af Anne Løkke behandlede periode, selv i forhold til forøgelsen i befolkningstallet mere end dobbelt så mange. Og det i en tid, hvor et stærkt specialiseret apparatur er bygget op til at behandle situationerne.

Anne Løkkes problem i denne som i andre delkonklusioner er, at hun i stedet for at lade forankring i studier af konkrete sager veje tungest, hellere tyr til sit verdensbillede (for at bruge et af hendes egne udtryk), når konklusionen skal drages. Hendes ståsted er nærmest en ideologikritisk betragtningsmåde med elementer af feminisme og klasse-teori. I en vis udstrækning modificerer hun sine konklusioner, når hun overvældes af de empiriske data, og det er sundt; men hovedproblemet er, at hun ikke afprøver sine teorier på grundmaterialet. Det bliver nærmest brugt til at illustrere konklusionerne. Det er f.eks. ejendommeligt at tolke sagsjournalerens lejlighedsvisе beskrivelser af svineri i hjemmene direkte ud fra en feministisk forfatters opfattelse af det symboliske i rent og urent.

Men hendes grundmateriale er heller ikke stort. Kun 96 værgerådssager har hun (sammen med en anden) gennemgået, et materiale, som Anne Løkke selv fornuftigt sætter spørgsmålstegnet ved, når det gælder repræsentativiteten. Det er mærkeligt, at hun end ikke skeler til det langt større århusianske materiale, omfattende et par tusinde sager, der er fremlagt i bogform, statistisk behandlet i detaljen, ja end ikke sammenligner med det i noget stykke. Det er ikke optimal forskning.

Det er forfatterens opfattelse, at børneloven skærpede den sociale kontrol

med underklassen, at den i sin intention rettede sig mod arbejderbørnene, der blev genstand for borgerskabets og mellemlagenes kontrol. Det er en uheldig og tendentiøs slutning, selv om den andre steder i bogen heldigvis modificeres en smule. Der var vel til enhver tid i den omhandlede periode omkring 150.000 børn og unge i København i de pågældende aldersklasser. Heraf fjernede værgerådene 2-300 om året, hvoraf 85 % formentlig tilhørte »arbejderklassen«, en, når det kommer til det praktiske, noget u håndterlig størrelse i tiden. Så det var nok ikke arbejderklassen som sådan, man var ude efter. Havde det været det, ville socialdemokraterne med Peter Sabroe i spidsen ikke være gået så varmt ind for loven. Nej, det var børnenes tarv, det drejede sig om, og kampen mod dårlige opvækstforhold. Som støtte for sin teori fremhæver forfatteren, at der blandt værgerådsmedlemmer var tale om en massiv underrepræsentation af de lag, de fleste værgerådsbørn kom fra. Hertil kan siges, at det naturligvis ville være udsigtsløst at indvælge folk, der i situationen reelt ville være uden mål og mæle. Det kan næppe være urimeligt at fastslå, at som underklasse betragtet kunne disse lag være bedre repræsenteret i værgerådene af, som det var tilfældet i Århus, redaktør Marius Simonsen fra Demokraten, der havde den politiske og sociale kamp inde på sin krop; og den ligeledes socialdemokratiske fabrikant og filantrop Jul. Andersen. I slægt med denne opfattelse anker forfatteren over, at de fleste værgerådsmedlemmer var mænd, der levede i borgerlige kernefamilier, og derudfra skulle vurdere f.eks. enlige kvinders evner som opdragere. Det kan vel ikke undgås, når der er tale om institutioner med retsligt indhold, at vurderingen af situationen foretages af mennesker uden for »anklagede«s kreds. Det er f.eks. de færre-

ste byretsdommere, der har deltaget i et reelt værtshusslagsmål, hvilket ikke afholder dem fra at pådømme denne uorden. Men Anne Løkke kan have ret i, at den enlige mors stilling ved begyndelsen af århundredet var dårlig, set med moderne øjne; det problem rakte imidlertid langt videre og angik hele retsstillingen. Det var vel først op i 1920'erne, at det hjalp på det område, men det kan ikke nytte at forsøge at moralisere med tilbagevirkende kraft. Ligesom det ligger lige på grænsen til det naive at mene, at man i tiden burde have problematiseret og videnskabeligt undersøgt, hvorvidt svineri i hjemmet og indhentede udtalelser fra det offentlige og fra private om forholdene i hjemmet var egnede parametre for vurderingen af forældres evne og vilje som opdragere.

Mere end det var »klassen«, »borgerskabet« var skeptisk ved, var det det til tider gruppevækkende miljø både på arbejdspladsen og i de lejekaserner, der omkransede hjemmelivet. Børneforsorgen skal ses i sammenhæng med årtiers bestræbelser for at forbedre forholdene på det sociale og sundhedsmæssige område. Allerede tidligt var man ude med fabrikloven (1873), der forbød børn under 10 år at arbejde i fabrikker. Eksempelvis kom året efter tændstikloven, der ryddede op i det uhumske miljø omkring tændstikfabrikationen, baseret på fosfor, der under manglende hygiejne nedbrød arbejdernes kæber. Anne Løkke tillægger helst kampen mod svineriet en symbolsk betydning, men denne kamp havde et særdeles konkret indhold. Lægen Emil Hornemann (stifteren af lægeforeningens boliger) arbejdede i årtier fra midten af 1800-tallet for bedre hygiejne, mod miljøgifte og mikrobiologisk forurening, for lys og luft, hvortil kom bakteriologernes fremtrængen, symboliseret ved indvielsen af Hygiejnisk In-

stitut ved Københavns Universitet 1898.

Borgerskabet, som var ude efter arbejderklassen, finder Anne Løkke bl.a. i den omtalte Kristelige Forening, som hun giver en god fremstilling af med al dens kvalme retorik, men også dens imponerende aktivitet. Foreningen ville redde børnene fra deres egen klasse, skriver hun. På denne baggrund får hun udnævnt Ludvig Beck til kulturimperialist. Den pæne mand! Der var vel ingen som denne forstander for forskellige slags hjem, der stod så kritisk over for myndighederne, og som stærkere støttede det folkelige element i værgerådene. Beck lagde uhyre megen vægt på begrebet »hjem« som ramme for børn og unge. Her skulle normerne sættes, herfra skulle, sagde han, den kærlighed udgå, som skabte troen på, at der var plads til en i tilværelsen, at man ikke var upåagtet. For ham var der tale om gode eller dårlige hjem, bedømt efter omsorgsgraden. Var det for dårligt eller ikke eksisterende, måtte man placere børnene i et erstatningshjem. Denne enkle filosofi, bygget på idealisme, var vanskelig at omsætte i det virkelige liv, men det skal såmænd nok være lykkedes for Ludvig Beck i adskillige tilfælde at få noget godt ud af det. Med hensyn til placering af børn i plejehjem på landet er det Anne Løkkes hovedopfattelse, at landet først og fremmest fungerede som en social utopi, der drømmende blev holdt frem som modmyte til bylivet. Det er en fristende slutning, når man fordyber sig i den kristelige forenings naturromantik som ramme for en passende uskyldighedstilstand hos børn. Men en social utopi var det knap nok. Det ved den, der kender lidt til Danmarks økonomiske struktur lige efter århundredskiftet, da Børneloven blev til. Først 1912 kom industrimanden Alexander Foss med sin aldeles revolutionerende opfattelse, at industrien

ville blive fremtidens væsentligste erhvervssektor i Danmark. Industrien var en udpræget hjemmemarkedsindustri af en ikke høj teknologisk beskaffenhed med lav eksportkvote, og der var beskæftiget flere mennesker i landbruget end i industrien. Landbruget gik forrygende godt med stor årlig vækst i produktionen, og mange regnede med, at nye udstykninger kunne opsuge megen arbejdskraft. Foss blev mødt med megen skepsis. Set i bakspejlet er det mere overskueligt, men i tiden fungerede landbruget som et alternativt miljø at leve og arbejde i. Men forfatteren har ret i, at placeringer på landet ofte fungerede dårligt, fordi børnene nu engang var opvokset i bymiljøet. Og hun refererer, at foreningen i det praktiske arbejde faktisk prøvede med håndværkeruddannelser. Kristelig Forenings »kulturimperialisme« gav sig udtryk i, at det lå foreningen på sinde at udvikle piger til kyskhed og til monogame hustruer. Motivet udvikles videre hos forfatteren til, at foreningen modarbejdede de unge pigers naturlige seksuelle nysgerrighed. Det er en teori, forfatteren har nemt ved at fremsætte, da der i hendes materiale ikke findes sager bevaret, der omhandler usædelige piger. Hun antager fejlagtigt, at piger stjal lige så meget som drenge, men at det var usædeligheden, der var meget mere interessant at modarbejde. Hvis hun havde frekventeret Århus-materialet, ville hun have konstateret, at sædelighedsproblemerne havde langt mere perspektiv. Selvfølgelig ville man gerne prøve at standse prostitutionen på rekrutteringsniveauet, men problemet var i tiden mere omfattende. Pigerne strejfede omkring forlystelsesstederne og lå med soldater i parkerne. Det gav sygdomme, hvoraf syfilis og gonorré var meget almindelige. Præventionen var ofte et forsømt område, så næste skridt var uønsket graviditet og eventu-

elt en ulovlig abort i uhygiejniske omgivelser. Igen kan man sige, at forfatteren i sin søgen efter dunkle motiver nedvurderer det konkrete forholds direkte betydning. En københavnsk politiinspektør udtalte, at 99 % af de løsagtige piger mellem 15 og 17 år knap havde tøj på kroppen. De levede af smørrebrød, kaffe og pilsner og tilbragte natten på skibene. At få gjort noget ved det var lige så påkrævet og vanskeligt som i dag arbejdet med narkoluderne på Halmtorvet. I øvrigt må man medgive Anne Løkke, at hele området var omkranset af mere eller mindre kri-

stelige pressionsgrupper, der troede, at man kunne klare problemet ved at sætte religion i pigerne. Det kunne man ikke.

Trods de indvendinger af forskellig art, der her er fremført, især vel gående på en lidt for teoretisk anskuelsesmåde, kan Anne Løkkes bog bestemt anbefales som en interessant fremstilling, især af den kristelige forenings virksomhed. Det er også lykkedes for hende at skaffe nogle gode illustrationer, som kommer til deres ret på grund af bogens gode papirkvalitet. Til gengæld er satsen noget stereotyp og delvis uskøn.

Kirkeordinansen i ny udgave

Af Per Ingesman

Kirkeordinansen 1537/39. Det danske Udkast til Kirkeordinansen (1537). Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et Ducatum Sleswicensis Holtsatiæ etc. (1537). Den danske Kirkeordinans (1539). Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten. (Akademisk Forlag, 1989). 270 sider, 200 kr.

Kirkeordinansen 1537/39 er ikke blot en enestående kilde til den danske reformations teori og praksis, men også et af de vigtigste lovgivningsarbejder i den danske kirkes historie. Med Kirkeordinansen skabtes det lovgrundlag, som regulerede den danske kirkes – herunder det danske undervisningssystem og det danske fattigvæsens – forhold igennem århundreder. Kirkeordi-

nansen afløstes af Danske Lov (1683) og Kirke-Ritualet (1685); men som den lov, der opstillede de grundlæggende rammer omkring og fastsatte det centrale indhold i den danske protestantiske kirkes virke, har ordinansen haft betydning frem til i dag.

Kirkeordinansen har en kompliceret tilblivelseshistorie, som ikke kan siges at være klarlagt i alle detaljer, ligesom kildegrundlaget for ordinansens bestemmelser, der omfatter en lang række danske og udenlandske reformatoriske skrifter og kirkeordninger, endnu er under udforskning. Om hovedtrækene i Kirkeordinansens tilblivelseshistorie er der dog vistnok nogenlunde enighed¹.

Umiddelbart efter sin sejr i borgerkrigen og fængslingen af de katolske bi-

skopper bad Christian III i august 1536 kurfyrsten af Sachsen sende enten Luther eller Melanchthon til Danmark for at hjælpe med udarbejdelsen af en ny kirkeordning. Da kurfyrsten imidlertid ikke kunne undvære de to reformatorer, igangsattes arbejdet uden tysk medvirken. Der indkaldtes til et møde i begyndelsen af januar 1537, hvor en række evangeliske prædikanter sammen med repræsentanter fra domkapitlerne skulle udarbejde et lovudkast. De indkaldte personer mødtes i Haderslev, og prædikanterne fremlagde et forslag til kirkeordinans, som kapitelsrepræsentanterne nødtvungent underskrev. Dette forslag blev forelagt kongen, der sendte det til Luther til høring. Den til Luther afsendte version, som vi ikke har bevaret, må have været på latin; men det udelukker ikke, at selve forslaget tekst foreligger i det såkaldte *Udkast til den danske kirkeordinans*².

Dette udkast er stillet op i to spalter, hvor højre spalte er den oprindelige tekst, mens der i venstre spalte er gjort en række ændringer, tilføjelser og rettelser med den kongelige sekretær Jesper Brochmands hånd. En del af højerspaltens tekst kan nærmest betragtes som forslag, som venstrespaltens tekst derpå giver sin stillingtagen til. Ser man på ændringerne i venstrespalten, viser det sig, at de især drejer sig om liturgiske forhold, og at de bygger på kendskab til sachsiske forhold, ligesom de også har anvendt den pommerske kirkeordning fra 1535. Det betyder, at man kan forestille sig, at højerspaltens tekst – som sagt i en latinsk version – er identisk med den for Luther forelagte tekst, mens venstrespaltens tekst repræsenterer de ændringer, man foretog i det oprindelige danske eksemplar, efter at den til Wittenberg sendte latinske version var kommet tilbage.

I sin redegørelse for tilblivelseshistorien i det indledende kongebrev i den

færdige kirkeordinans siger Christian III, at rigsrådet fik forelagt et forslag til kirkeordinans, som det – bortset fra et enkelt punkt – godkendte. Dette forslag, som rigsrådet godkendte, og som dermed fik lovkraft i 1537, er identisk med den kirkeordinanstekst, vi nu har i den latinske kirkeordinans. Det kan *ikke* have været det bevarede udkast i den gennemrettede version, der blev forelagt rigsrådet. Udkastets tekst er nemlig ikke identisk med teksten i den færdige latinske kirkeordinans, og udkastet må derfor betragtes som et »arbejdsblad«, et forarbejde til det forslag, der skulle behandles i rigsrådet.

Inden man nåede frem til den tekst, som findes i *den latinske kirkeordinans fra 1537*, foregik et større revisionsarbejde. Dets hovedmand var sikkert Johann Bugenhagen, der efter kongens gentagne anmodning om at få en tysk reformator til Danmark ankom hertil i juli 1537. Ved revisionen foretog man en række ændringer i udkastets tekst og tilføjede otte helt nye kapitler efter de allerede foreliggende seks. Desuden vedføjede man et skrift af Bugenhagens selv, »Pia et vere Catholica et consentiens veteri Ecclesiæ ordinatio Cæremoniarum pro Canonicis et monasterijs«, nogle retningslinier for kannikers og munkes fromhedsliv, der oprindeligt var skrevet i 1535 som tillæg til den pommerske kirkeordinans, men som nu tilføjedes danske forhold.

Kongens kansler forelagde det der-ved fremkomne lovforslag for rigsrådet, der som nævnt protesterede på et enkelt punkt, i spørgsmålet om kirketugt, hvor kongen så bjøede sig. Derefter blev loven vedtaget, kongen underskrev den i begyndelsen af september 1537, og siden tryktes den samme efterår under titlen »*Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et Ducatum/Sleswicensis/Holtsatiæ et cetera*«. ³

Den latinske kirkeordinans viste sig

hurtigt utilstrækkelig og medførte klager, blandt andet fra superintendenterne, der var utilfredse med gejstlighedens økonomiske forhold. På en herredag i Odense i sommeren 1539 vedtog man derfor en ny ændret kirkeordinans på dansk. Revisionen i forhold til den latinske kirkeordinans fra 1537 skete netop især i afsnittene om gejstlighedens lønninger og privilegier. Denne danske kirkeordinans fra 1539 fik fuld lovkraft gennem vedtagelsen med besegling af rigsråderne den 14. juni 1539, men tryktes først i 1542 under titlen »Den rette Ordinants som nu sist paa Herre dagen y Ottense bleff offuerseet oc besegelet/Huorledis Kircketiennisten skal holdis vdi Danmarkckis oc Norges Riger/oc de Hertugdomme Slesuig Holsten«⁴.

Allerede inden da, i 1539, var der dog blevet trykt *en uautoriseret dansk oversættelse af Kirkeordinansen*, en oversættelse, der traditionelt er blevet tillagt Peder Palladius⁵.

Både det bevarede udkast til og de forskellige trykte versioner af Kirkeordinansen foreligger i letgængelige og forholdsvis gode udgaver.

Det danske udkast til Kirkeordinansen fra 1537 er på grundlag af originalmanuskriptet i Rigsarkivet udgivet af H. Knudsen i *Kirkehistoriske Samlinger* 1849⁶.

Den latinske kirkeordinans er på grundlag af originaltrykket fra 1537 senest udgivet af Ernst Feddersen i *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* 1934. Denne udgave medtager hele originaltrykkets tekst, inklusiv Bugenhagens skrift »Pia et vere Catholica ...« og bogens index⁷.

Den uautoriserede danske kirkeordnansoversættelse er på grundlag af den trykte udgave af denne fra 1539 udgivet af Lis Jacobsen i første bind af hendes

edition af Peder Palladius' danske skrifter fra 1911-12⁸.

»Den rette ordinants«, altså Kirkeordinansen i den autoriserede version, som den foreligger i trykket fra 1542, blev første gang udgivet på grundlag af originaltrykket i Niels Krag og Stephan Stephanus' *Christian den Tredies Historie* bind I fra 1776. Denne udgave medtager Bugenhagens skrift samt bogens register⁹. Siden blev skriftet udgivet af H. F. Rørdam i første bind af hans *Danske Kirkelove* fra 1883. Det skete atter på grundlag af førstetrykket, men her sammenholdt med den af Københavns Universitet vidimerede kopi til Odensebispens fra 1540. I Rørdams udgave udelades dog Bugenhagens skrift og registret¹⁰.

Martin Schwarz Laustens nye udgave indeholder tre af disse tekster: det danske udkast til Kirkeordinansen fra 1537, den latinske kirkeordinans fra 1537 og den ændrede udgave heraf på dansk fra 1539, der blev trykt i 1542. Udkastet til Kirkeordinansen fra 1537 udgives efter originalmanuskriptet i Rigsarkivet, mens den latinske kirkeordinans 1537 og den danske kirkeordinans 1539 udgives efter originaltrykkene fra henholdsvis 1537 og 1542. Både ved den latinske og den danske kirkeordinans udelades dog Bugenhagens skrift og bogens index. Den uautoriserede kirkeordnansoversættelse fra 1539 er ikke medtaget i udgaven.

Inden selve kildeudgivelsen bringer bogen en udførlig indledning og en kort redegørelse for teksterne og udgivelsesprincipperne. Efter kildeteksterne følger en tysk sammenfatning, en fortegnelse over kilder og litteratur, en forkortelsesliste og to registre.

I bogens forord lægges vægt på, at det er første gang teksterne udgives samlet. Bogen tænkes anvendt i undervisningen i teologi, men henvender sig i

øvrigt til alle, der er interesseret i at kende »grundlaget for mange af vore nuværende kirkelige ordninger« (s. 8). Selv om bogen således ifølge Martin Schwarz Lausten selv er beregnet til undervisningsbrug, fremtræder den dog – med den udførlige, dokumenterede indledning og den fyldige bibliografi, de tekstkritiske noter, udgivelsen også af udkastet til Kirkeordinansen osv. – som en videnskabelig kildeudgave. Som en sådan, og ikke som en tekstsamling til undervisningsbrug, vil bogen derfor blive vurderet i denne kommentar.

I vurderingen af udgaven vil der først blive set på udgavens hjælpemidler for brugeren: indledningen, noterne, bibliografien og registrene. Derefter skal det centrale vurderes: først tekststudvalget og så selve tekstudgivelsen.

Bogens *indledning* giver først en meget kortfattet redegørelse for den danske reformations forløb indtil 1536, hvor arbejdet med udformningen af en kirkeordinans starter. Derefter gives en god og dokumenteret fremstilling af ordinansens tilblivelse, fra de første planer over det danske udkast til den latinske kirkeordinans 1537 og derefter videre til den uautoriserede danske oversættelse og den endelige kirkeordinans i den danske version fra 1539. Hovedvægten ligger på en fremstilling af selve begivenhedsforløbet i tilblivelsesprocessen; men indledningen kommer også i et vist omfang ind på spørgsmålet om kildegrundlaget, altså hvorfra man hentede eller fik inspiration til de enkelte bestemmelser. På begge punkter, især det sidste, gives henvisninger til forskningssynspunkter. Indledningen slutter med en kort omtale af det videre arbejde med kirkelig lovgivning på reformationstiden og af de særlige forhold i Slesvig-Holsten, hvor man vedtog en revideret udgave af Kirkeordinansen i 1542.

Bogens *noteapparat* er særdeles fyldigt, med over 300 noter til de udgivne tekster. Langt de fleste er realnoter, som er anbragt under teksten til den endelige kirkeordinans, den danske kirkeordinans fra 1539. Kun få steder savner man en forklarende note – f.eks. om datidens eskatologiske forestillinger ved Kirkeordinansens to gange gentagne henvisning til, at man nu lever i de sidste tider (s. 150 l. 22 og s. 194 l. 2). Generelt er der snarere for mange end for få noter. I en hel del af noterne får man f.eks. blot en ultrakort forklaring med en henvisning til artiklen om det pågældende forhold i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* eller *Theologische Realenzyklopädie*, og her er det vel et spørgsmål, om ikke bogens brugere burde (vænnest til at) foretage den slags opslag selv.

Størst nytte har man nok af noterne til de liturgiske bestemmelser, der ikke blot forklarer sagforhold, men også giver henvisninger til, hvor man kan finde de ritualtekster, der refereres til. Svagest står noterne med de historiske detaljer. Adelen var således ikke generelt fritaget for at betale tiende, som en formulering i bogen kan give indtryk af (note 179 på s. 211); den var kun fritaget for tiende af de hovedgårde, den selv beboede eller drev ved foged¹¹. Og at en dygtig håndværker omkring 1545 skulle kunne tjene 150 gylden pr. år, mod superintendentens kun 100 gylden i guld ud over naturalierne, har intet på sig (note 206 på s. 222); den gennemsnitlige dagløn for almindelige håndværkere lå i 1530'erne øjensynligt på omkring 3 skilling, hvilket giver et beløb i størrelsesordenen 20 gylden pr. år¹².

Også med hensyn til det sproglige mærkes en vis usikkerhed. Kirkeordinansens forbud mod munkes tonsur med påbud om, at munke, der ikke vil lade deres hår vokse, må have »kulffue

eller kullede hoffueder«, synes således ikke forstået fuldt ud. Den forklarende note til stedet mener, at de pågældende kan nøjes med »at bære hue eller hætte, så man ikke ser tonsuren« (note 241 på s. 236). Det er ikke helt korrekt; »kulfue« betyder nok hætte, men kullet betyder skaldet. Munke, som ikke vil lade håret vokse, må altså *enten* bære hætte eller rage det hele af og gå skaldede.

Udgaven indeholder en omfattende og særdeles nyttig *bibliografi* over den litteratur og de kildeudgaver, der er citeret. Bibliografien kunne dog godt have været udarbejdet med noget større omhu. Den norske facsimileudgave af Kirkeordinansens optræder f.eks. to steder i bibliografien (s. 250 og 252). Og blandt Martin Schwarz Laustens egne arbejder nævnes en artikel om »König und Kirche« hos Bugenhagen og Christian III, som skal kunne findes i et værk, der angives som H.-G. Leder 1985 – et værk, som desværre bare ikke findes i bibliografien, hverken under Leders navn eller andetsteds¹³. – I forkortelseslisten ses også et par mangler (TKUA og UH).

Bogen indeholder to registre, et person- og stedregister og et sagregister.

Person- og stedregistret giver ikke blot henvisninger til de i teksterne forekommende personer og lokaliteter, men også til alle de forfattere, der citeres litteratur af. Det betyder, at man f.eks. kan konstatere, at Johann Bugenhagen, Martin Luther og Martin Schwarz Lausten er de hyppigst forekommende personer i bogen, med omkring et halvt hundrede indførsler hver. Men spørgsmålet er selvfølgelig, hvad man kan bruge den slags konstateringer til? Til at give et bare nogenlunde objektivt indtryk af forskellige forskeres indsats i udforskningen af dansk reformationshistorie kan registret i hvert fald ikke anvendes. Et enkelt eksempel: Inger Bom, der sammen med Mar-

tin Schwarz Lausten har udgivet nogle småskrifter fra reformationstiden, som Martin Schwarz Lausten henviser til fire gange, får således en optagelse i registret med henvisning til de pågældende fire steder i bogen. Men Niels Jørgen Green-Pedersen, der sammen med Martin Schwarz Lausten har været med til at udarbejde den betydeligt større og vægtigere udgave af Peder Palladius' latinske skrifter, som Martin Schwarz Lausten også henviser til fire gange, bliver derimod overhovedet ikke optaget i registret. Hvorfor ikke? Jo, ganske enkelt fordi den sidstnævnte tekststudgivelse i noterne optræder under en forkortelse, mens den førstnævnte optræder under de to udgiveres navne.

Med hensyn til, hvilke personer der skulle medtages i registret, synes man i øvrigt at være gået meget mekanisk til værks. Her er således ikke blot oversætteren af bogens Zusammenfassung kommet med, men også en person som Laurentius Nicolai Norvegus, der overhovedet ikke optræder i bogen, men alligevel kommer med, fordi hans navn indgår i titlen på Vello Helks disputats, der citeres en enkelt gang. Grundighed er dette ikke udtryk for, for så havde man nok sørget for at få forsynet Gram og Peder Ebbesen med henholdsvis et fornavn (Hans) og et slægtsnavn (Galt). Småfejl som optagelsen af Urban Rhegius to steder, både under Urban og under Rhegius, og anbringelsen af to personer med von-navne under von i stedet for under selve navnet skulle det også have været muligt at fange ved en kontrollerende gennemlæsning.

Mange personer, man ikke plejer at finde i personregistre til udgaver af danske historiske kildekrifter, har fået lov at komme med her, fra Moses over David og Batseba til Matthæus, Maria og Maria Magdalene! Samtlige de helgener, der forekommer i bogen, er ligeledes taget med, uanset hvorledes de

forekommer. Under »Morten, S.« finder man således to henvisninger til steder, hvor talen er om Mortensdag – hvorfor egentlig det, når helligdagene alligevel er optaget i sagregistret? Og »Nikolaj, S.« skal med, blot fordi der optræder en person, der var præst ved Nikolai kirke i Flensborg.

Da registret med hensyn til personnavne således tilsyneladende tager nærmest alt med, undrer man sig noget over, at en del stednavne slet ikke er medtaget – uden at man får nogen forklaring på udeladelsen. Det gælder således det sogn, som prædikanten Peder Thomesen skriver sig til s. 147 (det identificeres heller ikke i den biografiske note); Stuttgart, der angives som oprindelsessted for trykkeren Hans Vingaard s. 149; og alle de hovedgårde, som rigsrådsmedlemmerne skriver sig til s. 156f.

I forhold til person- og stedregistret virker sagregistret mere rimeligt – og mere anvendeligt. Også her kan det dog nogle gange være svært at se logikken: Hvorfor skal f.eks. Antikrist, der dog kun optræder i form af tillægsordet antikristelig, have sit eget opslag, mens Satan ikke kan få så meget som en krydshenvisning til Djævelen?

Det kan være lidt svært at give en retfærdig vurdering af Martin Schwarz Laustens *tekstudvalg*, idet han hverken giver nogen begrundelse for ikke at medtage den uautoriserede danske kirkeordinansoversættelse fra 1539 eller for at udelade Bugenhagens skrift fra både den latinske og den danske kirkeordinans.

Med hensyn til kirkeordinansoversættelsen fra 1539 burde den have været medtaget, hvis udgaven skulle give hele det foreliggende materiale til belysning af Kirkeordinansens tilblivelse. Oversættelsen var jo ikke et rent privatarbejde, uden forbindelse med de officielle udkast og redaktioner. Martin

Schwarz Lausten gør selv opmærksom på, at oversættelsen nok afskriver det foreliggende udkast fra 1537, men giver den første danske version af tilføjelserne til udkastet, tillægskapitlerne og selve det indledende kongebrev (s. 33). Og at den officielle danske oversættelse, som nu foreligger i trykket fra 1542, ikke er en selvstændig oversættelse af den latinske kirkeordinans fra 1537, men derimod ganske nøje følger den uautoriserede danske oversættelse fra 1539 – selv om det eventuelt blot skyldes, at de to har samme forlæg (s. 35f).

Problematiske er også udeladelsen af Bugenhagens »Pia et vere Catholica et consentiens veteri Ecclesie ordinatio Cæremonarium pro Canonicis et monasterijs«. Det lille skrift er som sagt tillempet danske forhold – blandt andet ved indsættelse af danske versioner af de bønner, der skal bedes – og er vedføjet såvel den latinske som den danske udgave af Kirkeordinansen. Hvad er da begrundelsen for ikke at aftrykke Bugenhagens tekst, når den – som Martin Schwarz Lausten selv siger (s. 24) – får lovkraft som Kirkeordinansen? Med hvilken ret udelades noget, som i datiden selv er blevet betragtet som en integreret del af Kirkeordinansen? I udgaven af den latinske kirkeordinans følger ordinansens afslutning med underskrifterne *efter* Bugenhagens skrift, og ligeledes henvises der flere steder i Kirkeordinansens tekst til skriftet, netop fordi det sammen med selve Kirkeordinansen udgør en enhed (se s. 138, s. 165f og s. 234f)¹⁴.

Originaltrykkenes registre udelader Martin Schwarz Lausten ligeledes, idet de, som han siger, »erstattes ... af indholdsfortegnelsen« (note 50 på s. 149). Det turde ikke være nogen særlig god begrundelse. Det er muligt, at registrene ikke længere har praktisk værdi

som hjælpemidler til at finde rundt i en moderne udgave, men derfor kan de vel godt have kulturhistorisk interesse.

Til sidst kommer vi så til vurderingen af selve *tekstudgivelsen*.

Den latinske kirkeordinans og den danske kirkeordinans, der udgives efter de første tryk, har naturligvis været nemmest at udgive. Og så er der alligevel alt for mange detailfejl. Til denne kommentar er der ikke foretaget en systematisk sammenligning mellem første tryk og Martin Schwarz Laustens tekst, kun stikprøver samt en sammenligning for den første halve snes sider i udgaven af den danske kirkeordinans. Her findes dog også allerede en del fejl. Alene i det indledende kongebrev er således fire steder glemt et »etc.« i slutningen af afsnit (s. 153 l. 10, s. 154 l. 12 og l. 30, s. 155 l. 11), og på de følgende sider findes yderligere småfejl af samme art: I overskriften til første stykke (s. 158) er trykfejlen »huicken« rettet forkert til »huilcke« i stedet for til »huilcken«; s. 159 l. 22 er »Om Korset« fejl for »Om Korsset«; og s. 161 l. 20 er glemt det indledende »som« i bisættningen i »Om hoorledis mand skal handle med de Quinder, som deris egne børn ligge ihiel«.

Det mest iøjnefaldende er dog nok mangelen på konsekvens i udgivelsen, både inden for den enkelte tekst, og når man foretager en sammenligning mellem de enkelte tekster. Der skal kun gives nogle udvalgte eksempler.

Der er ikke konsekvens i, hvad der foretages af ændringer i originalteksterne. I udgaven af den latinske kirkeordinans ændres f.eks. s. 136 bogtitlerne »apologiam Philippi«, »locos communes« og »cathecismo lutheri« – med en note om ændringen – til »Apologiam Philippi«, »Locos communes« og »cathecismo Lutheri«. Men hvorfor skal der så ikke også ændres til store begyn-

delsesbogstaver i f.eks. »Jesu christi« s. 102 l. 12 eller i ordianstekstens henvisning til »acto. 6« s. 133 l. 18?

I udgaven af den danske kirkeordinans gengives s. 157 korrekt originaltrykkets herregårdsnavne som »Uegholm«, »Ualløff«, »Uolden«, »Uedby« og »Uandaass«, men s. 169 l. 13 og 14 følges ikke samme princip, for her er originaltrykkets »Uictime« og »Ueni« blevet til »Victime« og »Veni«. Og på samme måde er originaltrykkets »Uergilio« blevet til »Vergilio« fire steder på s. 206f.

Af inkonsekvenser mellem to af teksterne kan først peges på gengivelsen af æ i de latinske ord. I udgaven af den latinske kirkeordinans er det gennemført som et konsekvent princip, at æ gengives med ae – uvist af hvilken grund dog med undtagelse af selve titlen på skriftet. I udgaven af den danske kirkeordinans gengives æ lige så konsekvent med æ, også når der inde i den danske tekst optræder latinske ord. Det betyder, at præcis de samme latinske ord, som står fuldstændig ens i de to originaltryk, gengives på forskellig vis i de to tekstudgivelser. Det hedder »Hi sunt articuli fidei nostræ« og »Haec est oratio dominica« i udgaven af den latinske kirkeordinans (s. 102 l. 1 og 3), men »Hi sunt articuli fidei nostræ« og »Hæc est oratio dominica« på det tilsvarende sted i udgaven af den danske kirkeordinans (s. 164 l. 17 og 19). Hvorfor?

Udgivelsen af udkastet til den danske kirkeordinans har naturligvis været betydeligt vanskeligere, eftersom der jo her er tale om udgivelse ikke efter et gammelt tryk, men efter et tidtidigt håndskrift. Allerede en sammenligning med udgivelsen af den danske kirkeordinans i trykket fra 1542 afslører da også nogle inkonsekvenser, som man studser noget over. Hvorfor gengives f.eks. ø konsekvent med ö i denne tekst, men ikke i Kirkeordinansen

1539? Og hvorfor skrives »&c.« i denne tekst, men »etc.« i Kirkeordinansen 1539? Hvorfor er f.eks. forkortelsen »dne« (= »domine«) ikke opløst (s. 49 l. 5 og 7 og s. 72 l. 7 m.fl.st.), når forkortelser ellers konsekvent opløses i bogens tekstgivelser? Og hvorfor er ved »chr(ist)us« og »chr(is)te« de ved forkortelsens opløsning indsatte bogstaver her sat i parentes (s. 55 l. 21, s. 57 l. 8, s. 59 l. 5 m.fl.st.), når dette ellers aldrig gøres?

Forklaringen på disse forhold får man, når man sammenligner Martin Schwarz Laustens tekst til udkastet med den af Knudsen i 1849 udgivne tekst. Så viser det sig nemlig, at Martin Schwarz Lausten gengiver ø med ö, fordi Knudsen gengiver ø med ö; at Martin Schwarz Lausten ikke opløser forkortelsen »dne«, fordi Knudsen ikke har opløst denne forkortelse; og at Martin Schwarz Lausten med bogstaverne i parentes ved »chr(ist)us« og »chr(is)te« såmænd bare vil sige, at han her har opløst nogle forkortelser, som ikke var opløst hos Knudsen. Martin Schwarz Lausten følger simpelthen den trykte tekst hos Knudsen i stedet for originalen. Udover de allerede nævnte eksempler kan nævnes, at han omhyggeligt gengiver Knudsens måde at vise forkortelsestegnet på i »M.t« (= »maiestat«) og »M.tis« (= »maiestatis«) (s. 67 l. 21, 32 og 40).

Efter at have konstateret dette gennemlæser man noget undrende endnu engang Martin Schwarz Laustens egen redegørelse for tekstgrundlaget for hans bogs udgave af udkastet. Man ser først i forordet, hvor det hedder: »I denne bog udgives den latinske og den danske tekst på grundlag af originaltrykkene fra 1537 og 1542 (Det kgl. bibliotek, København), og det enestående danske *Udkast til kirkeordinansen* (1537) aftrykkes efter originalmanuskriptet i Rigsarkivet, København« (s.

8). Så ser man i afsnittet om teksterne og udgivelsesprincipperne, der om håndskriftet i Rigsarkivet siger: »Det er dette håndskrift, som aftrykkes her, idet der hele vejen igennem er foretaget sammenligninger med Knudsens udgave« (s. 38). Og endelig ser man så, for en sikkerheds skyld, i den tyske sammenfatning, hvor man imidlertid får samme besked: »In dem Buch wird zunächst der dänische »Entwurf« zur Kirchenordnung von 1537 abgedruckt auf der Grundlage des Manuskripts im Rigsarkivet, Kopenhagen, S. 45-91« (s. 246).

Martin Schwarz Lausten siger således, at han udgiver teksten til udkastet efter originalmanuskriptet i Rigsarkivet, idet han sammenligner med Knudsens udgave. Men det er svært at komme uden om, at han i praksis *gør* det omvendte: han aftrykker Knudsens gamle udgave, idet han foretager sammenligninger med originalmanuskriptet.

Til alt held er Knudsens udgave, som Martin Schwarz Lausten selv siger (s. 38), en temmelig god udgave – vel blandt andet fordi manuskriptet til udkastet er skrevet med en ualmindelig letlæselig skriverhånd. Alligevel er det dog uden videre muligt at finde en hel del læsefejl i teksten, som den nu står hos Martin Schwarz Lausten. De fleste af disse er overtaget fra Knudsen, men enkelte ser ud til at være Martin Schwarz Laustens »egne« (trykfejl?). Til denne kommentar er ikke gennemgået hele manuskriptet, kun det, der svarer til de første fem-seks tryksider (s. 45-50 i Martin Schwarz Laustens, der med nogle få undtagelser er bogstavret identisk med s. 57-63 i Knudsens udgave). Af læsefejl på disse sider kan nævnes følgende:

– s. 45 l. 3: »ordinantz« skal være »ordinantz«

- s. 46 l. 11: »furst« skal være »ffurst« (Knudsen korrekt)
- s. 46 l. 19: »wiis« skal være »wiises«
- s. 46 l. 27: »mennige« skal være »menninge«
- s. 47 l. 15: »fra« skal være »fraa«
- s. 47 l. 29: »kiircken« skal være »kiirckenn«
- s. 48 l. 22: »schole« skal være »schulle«
- s. 48 l. 24: »partt« skal være »part«
- s. 48 l. 35: »sinnis« skal være »siunis« (Knudsen korrekt)
- s. 49 l. 4: »kyrie eleyson &c.« skal være »kyrie eleyson Christe eleyson kyrie eleyson etc.«
- 49 l. 7: »Benedicamus dne« skal være »Benedicamus dno« (Knudsen korrekt.)

Det meste er naturligvis detaljer, der ikke gør nogen forskel rent meningsmæssigt, men enkelte af Knudsens læsefejl, som Martin Schwarz Lausten overtager, er faktisk meningsændrende – og under alle omstændigheder bør der naturligvis slet ikke være læsefejl i en kildeudgave.

Af forhold, der burde være nævnt i en tekstkritisk udgave, skal ligeledes anføres et udvalg fra de gennemgåede sider:

- s. 46 l. 4: »tilfor« tilføjet med anden hånd
- s. 47 l. 16: »tiilldelesze« rettet fra »tiillbedelssze«
- s. 47 l. 32: »ock skick« tilføjet over linien, vist med samme hånd
- s. 48 l. 33: »prophetierne« rettet fra »propheterne«.

Også her er vi naturligvis i småtingsafdelingen, men alligevel er der ikke tale om uinteressante detaljer. Den sidste rettelse genfinder man f.eks. helt tilsvarende i førstetrykket: teksten har »propheterne«, listen med korrekturrettelser sidst i bogen ændrer til »prophetierne« (se s. 163 s. 1-2).

Af forhold vedrørende udgivelses-

principperne, som Martin Schwarz Lausten ikke omtaler, fordi Knudsen ikke kommer ind på dem, burde følgende være nævnt: e caudata (i de latinske ord) er gengivet med æ, β er gengivet med sz, og ø er gengivet med ö.

Udkastet er ikke en vanskelig tekst at læse, men nok svær at udgive, for hvordan skal man rent typografisk og satsmæssigt markere forskellen mellem den oprindelige tekst, den slettede tekst og den tilføjede tekst? Martin Schwarz Lausten er sluppet for en stillingtagen til dette problem ved bare at overtage Knudsens tekst, hvori den oprindelige tekst sættes med almindelig skrift, den slettede tekst med petit og den tilføjede tekst med kursiv. Der kan dog næppe være tvivl om, at enhver anden udgiver, der gik til teksten på ny, ville have valgt en anden løsning. Knudsens udgave er nemlig ikke ideel på dette punkt ved at lade alle tre skrifttyper følge i et og samme tekstforløb, således at man faktisk får en sammenblanding af den oprindelige og den ændrede tekst. Løsningen med at sætte rettelser og tilføjelser med kursiv er ikke så dårlig, men de slettede tekststykker burde nok have været henvist til noter.

At udgive kilder er et ofte utaknemmeligt job, der kun giver liden ros, når opgaven er udført tilfredsstillende, men til gengæld megen kritik, hvis den ikke er det. Det er naturligvis uretfærdigt. Udgivelsen af historiske kilder er ikke alene en nyttig gerning, der letter arbejdet for andre historikere, men også en krævende opgave – i hvert fald når det drejer sig om kildetekster fra ældre tider. Historikeren må her, foruden sit almindelige håndværk, beherske færdigheder inden for specialdiscipliner som skriftlæsning, filologi og tekstkritik. Og så må han være i besiddelse af en god por-

tion akribi – og ikke mindst have den tid til rådighed, som akribien kræver.

Martin Schwarz Lausten er en dygtig og flittig forsker, der udsender bøger om den danske reformation i et imponerende tempo. Han har tidligere besørget to udmærkede udgaver af nyfundne og hidtil utrykte kilder til den danske reformations historie, hvor han som medudgivere havde filologer med ansvaret for de filologiske og tekstkritiske sider af de pågældende udgivelser¹⁵. Det er ærgerligt, at han i det foreliggende tilfælde hverken har sørget for at sikre sig en tilsvarende assistance eller selv har kunnet bruge den nødvendige tid på opgaven. Nu er resultatet af hans arbejde med det vigtige aktstykke, som Kirkeordinansen 1537/39 er, desværre blevet en udgave, som kun tjener ham til ringe ære.

1. Den grundlæggende undersøgelse er stadigvæk C. T. Engelstoft, »Kirke-Ordinantsens Historie. En Undersøgelse«, *Kirkehistoriske Samlinger* 2. række bind II, 1860-62, s. 1-110 og 368-442. Se i øvrigt indledningen til Martin Schwarz Laustens udgave, s. 12-37.
2. Rigsarkivet, Danske Kancelli, B 46. Diverse (1481-1571), D I, nr. 63d.
3. *Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et Ducatum Sleswicensis/Holstatiæ etcet.*, Kbh. 1537 (LN 196).
4. *Den rette Ordinants som nu sist paa Herre dagen y Ottense bleff offuersæt oc be-segelet/Huorledis Kircketiennisten skal holdis vdi Danmarkckis oc Norges Riger/oc de Hertugdomme Slesuig Holsten*, Kbh. 1542 (LN 195). Hverken den latinske eller den danske kirkeordinans er bevaret i original, men af den danske haves to vidisser fra 1540, udstedt af Københavns Universitet til henholdsvis Børglumbispen og Odensebispen (jf. note 14 nedenfor).
5. *En Ordinantz/hworledis Kircke-tiensten skal holdes vdi Danmarcks oc/Norges riger/oc de her-tugdome til Sleswigl oc Holsten*, Roskilde 1539 (LN 194).
6. »Udkast til den danske Kirkeordinants«, udg. H. Knudsen, *Kirkehistoriske Samlinger* 1. række bind I, 1849-52, s. 55-116.
7. »Die Lateinische Kirchenordnung für Dänemark, Norwegen und Schleswig-Holstein von 1537«, hrsg. Ernst Feddersen, *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* 1. Reihe 18. Heft, 1934, s. 1-93. En ældre udgave findes i den latinske version af Krag og Stephanus' Christian III.s historie fra 1737 (jf. note 9 nedenfor).
8. *Peder Palladius' Danske Skrifter*, udg. Lis Jacobsen, bind I, Kbh. 1911-12, s. 159-235.
9. Niels Krag og Stephanus, *Den Stormægtigste Konge Kong Christian den Tredie, Konge til Danmark og Norge zc. zc. zc. Hans Historie* bind I, Kbh. 1776, s. 542-626.
10. *Danske Kirkelove*, udg. Holger Fr. Rørdam, bind I, Kbh. 1883, s. 40-133. Rørdam kendte kun vidissen til Odensebispen, ikke den tilsvarende til Børglumbispen (jf. note 4 ovenfor).
11. Christian III.s håndfæstning af 30. oktober 1536 § 37; jf. Gunnar Olsen, *Hovedgård og bondegård*, Kbh. 1957, s. 55f, 61, 62f.
12. Et eksempel fra efteråret 1534 viser, at 15 bygningshåndværkere, der i et par måneder udførte arbejde på ærkebispens residens i Lund, modtog daglønninger på mellem 5 albi og 5 skilling, idet gennemsnittet var 2,9 skilling; af eksemplet fremgår samtidig, at håndværkerne endnu på dette tidspunkt kun arbejdede fem dage om ugen (Rigsarkivet, Reg. 108 A, pk. 12. Udgiftsregnskab for Lundegård 1534-35, fol. 17). Andre og mere spredte kildevidnesbyrd om senmiddelalderlige arbejds lønninger for håndværkere tegner ikke noget andet billede end eksemplet fra Lund (*Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, udg. William Christensen, Kbh. 1904, s. 161, 327, 329, 337; *Danske middelalderlige Regnskaber* 1. rk. I: Hof og Centralstyre, udg. Georg Galster, Kbh. 1944-53, s. 230-232, 573).

Som belæg for sin oplysning om håndværkerlønnen på de 150 gylden henviser Martin Schwarz Lausten til et bestemt sted i en artikel af Poul Colding om noget helt andet («En kidnappingaffære i det 16. århundrede», *Historie* ny række IX, 1970-72, s. 577). Slår man op på det angivne sted, finder man for det første ud af, at der står 100 gylden og ikke 150 gylden, og for det andet, at heller ikke Poul Colding har noget kildebelæg for dette beløb, men selv angiver at have sin oplysning fra »prishistorikeren« Erik Helmer Petersen.

13. Der er tale om *Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung. Beiträge zur Bugenhagenforschung aus Anlass des 500. Geburtstages des Doctor Pomeranus*, hrsg. Hans-Günter Leder, Berlin 1984.
14. At Bugenhagens skrift ikke findes i de to bevarede vidisser fra 1540 af den danske kirkeordinans, viser selvfølgelig, at skriftet ikke som sådan var indarbejdet i den originale tekst til den danske kirkeordinans fra 1539. Det ændrer imidlertid ikke ved, at skriftet ved at blive optaget i begge de trykte udgaver af Kirkeordinansen fik lovkraft og dermed også i praksis betydning i den danske kirke. Vidisserne henviser da også i afsnittet om kanniker eksplicit til Bugenhagens skrift, »huilchen wy haffue befallett att lade trycke bagh vdj then latinske ordinandtz« (Rigsarkivet, Børglum bisp 1540 27/8 og Odense bisp 1540 27/8. Citat fra førstnævnte dokument). Da den danske kirkeordinans i 1542 blev trykt, og Bugenhagens skrift også blev vedføjet i denne udgave, ændredes formuleringen til »Huilcken wy haffue befalet att lade trycke paa latine bag wdy denne Ordinantze« (Martin Schwarz Laustens udgave s. 234f, jf. s. 165f).
15. *Skrifter af Peder Palladius. Hidtil utrykte latinske skrifter*, udg. Martin Schwarz Lausten under medvirken af Niels Jørgen Green-Pedersen, Kbh. 1968; *Skrifter fra Reformationstiden* bind I, udg. Martin Schwarz Lausten og Inger Bom, Kbh. 1970. Den sidstnævnte udgivelse indeholder Hans Tausens dåbsritual fra 1528, »En håndbog for sognepræster« fra 1535 og en dansk oversættelse af Johann Bugenhagens »En gudelig formaning for enfoldige sognepræster« fra 1530.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved fhv. rektor, cand.mag. Henrik Bertelsen, *docent, dr.phil.* Erik Christiansen, *professor, dr.theol.* Troels Dahlerup, *arkivar, cand.mag.* Ib Gejl, *forskningsstipendiat, mag.art. et lic.theol.* Per Ingesmann, *forskningsbibliotekar, dr.phil.* John T. Lauridsen, *universitetslektor, fil.dr.* Michael Linton, *forskningsstipendiat, lic.phil.* Hanne Rimmen Nielsen, *lic.phil.* Johs. Nielsen, *forskningsstipendiat, lic.phil.* Thorsten Borring Olesen, *mag.art.* Ny Paludan-Müller, *professor, dr.phil.* Henning Poulsen, *universitetslektor, cand.mag.* Axel Kjær Sørensen, *stud.mag.* Bo Beier Thorup.

SAMLEDE FREMSTILLINGER OG LÆNGERE TIDSPERIODER

Henrik Fode: *Liberalisme og frihandel 1814-1914*. Dansk Toldhistorie III. (Kbh., 1989). 383 s., ill.

Anders Monrad Møller: *Etaten og traditionerne 1914-1945*. Dansk Toldhistorie IV. (Kbh., 1990). 403 s., ill.

Med Dansk Toldhistorie i fem store bind foreligger en af de største og i hvert fald den nyeste fremstilling af en af de store statsinstitutioners historie. Det er prisværdigt, at Toldhistorisk Selskab næsten helt har overladt det til faghistorikere at realisere opgaven. De 4 af de 5 bind er skrevet af historikere. Kun den nyeste tid efter 1945 er behandlet af etatens egne embedsmænd (se de tidligere anm. i Historie). Det fremgår intetsteds i værket, om og i hvilket omfang, der har været lagt fælles redaktionelle retningslinier for hele værket. Det synes i et vist omfang, som om de enkelte forfattere har haft frie hænder, idet de har løst opgaven på hver deres måde, ligesom der ikke er nogen større sammenhæng mellem de enkelte bind. Således kan læseren udmærket starte her med Henrik Fodes

tredie bind med tiden fra 1814 uden at have læst det foregående bind. Der startes mere eller mindre fra et nulpunkt, ja side 28 f. får vi tilmed en præsentation af, hvad told er. Det har været en stor opgave at gå til og den er for bind 3s vedkommende blevet lagt i hænderne på en, der er kyndig som få i det 19. århundredes erhvervshistorie. Opgaven er løst på fortrinlig vis, når man tager i betragtning, at der på den ene side mangler mange tidssvarende undersøgelser af århundredets toldhistorie, på den anden side foreligger et meget stort og frugtbart, men kun lidt benyttet, materiale. Fode formår for det første at få trukket nogle hovedlinier med brudflade omkring og efter århundredets midte, så toldetatens historie ses i sammenhæng med den øvrige samfundsudvikling. Hertil trækker han på den foreliggende litteratur og strejftog i kildematerialet. For det andet dykker han med sikker hånd på udvalgte tidspunkter ned i lokale toldsteders historie og præsenterer os for mennesker, arbejdsforhold og den lokale erhvervshistorie. Bogen begynder på

toldkontoret i Århus og gang på gang vender vi tilbage dertil gennem århundredet. Ved at kombinere toldstedets kildemateriale med andet lokalt orienteret kildemateriale kan han tegne et præcist billede af de ændrede vilkår for toldtaten gennem århundredet. Den anvendte fremgangsmåde illustrerer fint, hvor meget der vil være at hente for lokalhistorien i toldarkiverne. Fode kunne selv være gået endnu videre ad den vej i sin fremstilling, for her og der fremlægger han materiale, f.eks. side 190 om Fanø, hvor han ikke selv følger oplysningerne op og lader læseren i stikken. Konkret gælder det baggrunden for Fanøflådens dominerende stilling. Fode gør nærmest en dyd af i fremstillingen at påpege, hvad toldarkiverne kan bruges til. Det kan virke overflødigt ikke mindst nu, da forf. selv i Fortid og Nutid på bedste vis præsenterer mulighederne i toldarkiverne (Fortid og Nutid XXX). Her og der kunne fremstillingen også være strammet, da der tages en hel del unødvendige detaljer med (f.eks. s. 80, 166). Hof- og Statskalenderen er en stærkt benyttet kilde til fremstillingen, men alligevel er det et spørgsmål hvor mange gange »den fornemme bog« og en del af de andre benyttede kilder behøver at være omtalt direkte i teksten, når noteopgivelsen er fuldt tilstrækkelig.

Fode har bygget fremstillingen op i to dele med kronologisk overgang omkring 1850. Inden for hver del er der en række tematiske afsnit. F.eks. i første del om Sundtolden, den internationale kritik af denne told, dens ophævelse og betydningen heraf for såvel Helsingør, som toldvæsenet. Afsnittet afsluttes effektivt med nedrivningen af Øresunds toldkammer. Der bliver også revet ned i et andet af denne dels afsnit. Konsumtionen, dens forudsætninger, svagheder og sluttelig ophævelse, bliver gennemgået i kapitel 5. Vi får beskrevet

ikke alene konsekvenserne for byernes udseende med nedrivningen af byportene og plankeværkernes fjernelse, men også påpeget den arbejdsløshed, der fulgte i kølvandet for næsten 1/3 af toldtatens personale. Det bliver demonstreret, hvordan den type arbejdsløshed blev behandlet. Personalet er i det hele taget en gruppe, som gøres til genstand for omfattende behandling. Vi når fra topcheferne til hierarkiets bund. Det sidste ikke mindst takket være de såkaldte konduitelister, årlige lister udarbejdet med en karakteristisk af hver enkelt ansat i etaten. Her er meget at hente for personalhistorikerne, og læseren giver listerne et godt billede af det tilfældige og ikke videre kvalificerede personale, toldtaten rådede over i det meste af forrige århundrede. Det gik kun langsomt med professionaliseringen. Toldernes lønninger behandles s. 266 ff. under overskrifterne »Levestandard« og »Arbejde i fritiden«. Fode refererer klager over lønnen fra personalet og en anonym opstilling af et årsbudget for en københavnsk toldassistent ca. 1890. Ifølge det årsbudget skulle en assistent have 35 % mere i løn for at leve ordentligt. Blot mangler vi et sammenligningsgrundlag for at kunne tage stilling til klagerens berettigelse og opstillingens rimelighed! Med god grund behandler Fode i to omgange den kaudation, der skulle stilles for at blive toldkasserer (s. 85 ff., 272 ff.). Uden at nå en endelig afklaring viser de fremlagte eksempler, at toldkassererne for at opnå embede skaffede sig kautionister blandt velhavende slægtninge eller kendte lokale købmænd. Med den sidste kautionistgruppe var der oplagt mulighed for favorisering eller svindel i foreningen af embedsmandens og erhvervsmandens interesser. Dog viser det fremlagte materiale ingen eksempler på, at de ikke sjældent forekommende bedragerier og underslæb skyld-

tes et samarbejde mellem toldkassererne og deres kautionister (jfr. s. 95 ff.). Forholdene i København bliver der ikke gjort så meget ud af. Vi må ikke kun se det som udslag af, at fremstillingens forfatter sidder i Århus. Det er også godt sagligt begrundet, for det var provinsen, der førte an i den økonomiske udvikling igennem århundredet, hvor hovedstaden først til sidst tog det kraftige spring fremad, og toldvæsenet er nu ifølge sin natur en landsdækkende etat. Det viser denne fremstilling på fortrinlig vis.

Bind 4 dækkende perioden 1914-45 er skrevet af Anders Monrad Møller. Han har haft et lige så stort sidetal til rådighed til gennemgang af en blot 30 årig periode, som Fode havde til hele forrige århundrede. De er blevet benyttet til en fremstilling af en helt anden karakter end Henrik Fodes. Monrad har valgt en overordnet kronologisk fremadskridende beretning, med kapitlet »Den faguddannede tolder« som eneste undtagelse. De øvrige kapitler dækker hver sit tiår, som f.eks. kapitlet med den sigende overskrift »De turbulente tyvere«. Inden for de enkelte kapitler er der så foretaget en enmæssig behandling. Hvor bind 3 rummede stadige udblik til den almindelige samfundsudvikling, har Monrad Møller i snævrere forstand valgt at skrive etatshistorie. Titlen på bind 4 »Estaten og traditionerne« er med til at understrege det. Det kan næppe siges, at den til rådighed stående stofmængde for bind 4s vedkommende har gjort denne indsnævring af perspektivet mere nødvendig end for bind 3s vedkommende. Det er forfatterens klare valg, ganske som måden materialet er blevet anvendt på. Monrad Møller skriver selv i sit forord, at han har trukket på personaleorganisationernes fagbladslitteratur og stikprøver i det utrykte kildemateriale. Det er værd at lægge mærke til, for det har

været afgørende for de emner, der bliver behandlet, og måden de bliver behandlet på. Der er ikke meget perspektiv ud over etaten selv, som vi finder det i Fodes fremstilling i bind 3. Monrad Møller har ment at kunne undlade at benytte og henvide til en række standardværker som f.eks. Dansk socialhistorie og Dansk pengehistorie. I behandlingen af første verdenskrig vil man lede forgæves efter de relevante fremstillinger af f.eks. Einar Cohn: Danmark under den store krig, 1928 eller Tage Kaarsteds Ove Rode biografi. Tilsvarende for anden verdenskrigs vedkommende. Her glimrer f.eks. Rigmor Skades vigtige oversigter dels i Økonomi og Politik, dels som selvstændigt tryk ved deres fravær. Arne Lunds Industrien under besættelsen, 1949 og Sigurd Jensens Levevilkår under besættelsen, 1971 ligeledes. Flere kunne nævnes, også for den mellem krigene liggende periode. Med den for snævre anvendelse af den trykte litteratur snyder forf. læseren for såvel perspektiver som andre synsvinkler. Jeg vil give et par eksempler. Side 341-45 gives der en skildring af kampen om Amalienborg i september 1944. Monrad Møller mener, at det er tilstrækkeligt med Dansk toldtidende 1945 som kilde til den begivenhed (note 42 side 388). Han supplerer eller korrigerer ikke med andre beretninger eller senere fremstillinger, som der ellers er nok af. Udsagn fra et øjensvidne i toldetaten betragtes både som tilstrækkeligt og relevant i sig selv.

Måske er det fordi, der ikke har stået noget derom i toldorganisationernes fagpresse, men alligevel vil jeg i et værk med titlen Dansk toldhistorie, dækkende perioden 1914-45 forvente at finde i det mindste en omtale af, hvis ikke en egentlig fremstilling af de dansk-tyske told- og møntunionsforhandlinger i efteråret 1940 (hertil Henrik S. Nissen: 1940: studier i forhandlings- og samar-

bejdspolitikken, 1973). Det er der imidlertid ikke. Måske fordi toldtaten ikke spillede nogen rolle ved forhandlingerne? Monrad Møller har afgrænset sit stof lige lovligt hårdt på visse områder. Til gengæld får vi så meget mere at vide om personaleforholdene og diskussioner i personalegruppen. I denne periode griber professionaliseringen om sig, og det organiserede uddannede personale træder til. Det må her nærmest høre til pligtstoffet, at der er medtaget nogle beretninger om toldansatte, som gjorde en indsats i modstandskampen, en indsats der i øvrigt intet havde med toldtaten at gøre (s. 354 ff. Heller ikke her er oplagt supplerende litteratur anvendt). Monrad Møller fremlægger stof om personalepolitikken, rekrutteringen til toldtaten og personalets uddannelse som nok skal vise sig nyttigt, når det engang kommer til komparative undersøgelser af de store statsinstitutioners udvikling. Selv forsøger han ikke at foretage sådanne sammenligninger med andre etater, hvilket på det nuværende forskningsstade også vil være for meget at forlange. Vægten i fremstillingen er også forskubbet mere

mod København sammenlignet med bind 3. Tilstandsbeskrivelserne fra provinsen må vi med enkelte undtagelser (forholdene ved grænsen) stort set undvære. Med hele sit anlæg lægger bogen ikke op til nogen konklusion, og en sådan får vi heller ikke. Til en vis grad er det blevet en noget traditionel etatshistorie, selv om vi er lykkeligt fri for en fokusering på organisationens ledere.

Trods det fornemme udstyr, er det i lighed med det foregående bind 2 fælles for bind 3 og 4, at kortmateriale savnes, f.eks. over toldsteder markeret efter størrelse eller betydning. Det burde have været oplagt at bringe sådanne i et værk, der i øvrigt er gennemillustreret. I nogle tilfælde er de gengivne figurer også lige lovligt tarvelige (se bd. 3, s. 61, 67, 68, 71). Trods de kritiske bemærkninger er der grund til at ønske både forfatterne og udgiveren, Toldhistorisk Selskab, tillykke med dette værk, som har kunnet realiseres på få år. For nok har vi ikke fået den mere definitive fremstilling, men her er et godt grundlag at arbejde videre med til de forskellige formål.

John T. Lauridsen

OLDTID OG MIDDELALDER

Anna Götlind: *The Messengers of Medieval Technology? Cistercians and technology in medieval Scandinavia* (Victoria Bokförlag, 1990). 44 s. Appendices I-VI.

Cistercienserklosteret Øm ligger mellem Mossø og Gudensø. Ved hjælp af et blylod fandt en vis broder Martin ud af, at forskellen i vandstanden mellem de to søer var en alen, en i datiden imponerende teknisk bedrift. Munkene kunne således ved at grave en 700 me-

ter lang kanal mellem søerne få masser af vand, også til driften af møller. Senerre gravede man yderligere to kanaler som et led i en storstilet regulering af stedets afløbsforhold. De formede øen *Cara Insula* = Øm. Derefter fulgte klosterets store opgangstid: en lykkelig periode på lidt mindre end 100 år. Som klosterreglerne foreskrev opdyrkede brødrene et stort område, hvor landbrugstekniske erfaringer fra hele Vesteuropa kunne blive nyttiggjort. Hvert eneste år skulle nemlig abbeden møde i

Citeaux, hvorfra han vendte hjem med nye anvisninger og impulser: den rolige og gode periode blev kun afbrudt af bispernes og kongemagtens alt for store økonomiske krav til klosteret. Øm indtager også førerstillingen blandt de skandinaviske cistercienserklostre i udnyttelsen af de nye tekniske ressourcer og opfindelser. Blandt de i alt 32 klostre tilhørende denne orden var den tekniske viden og kunnen generelt høj, især blandt de 21 munkestiftelser.

Anna Götlind kan i en liste over tekniske hjælpemidler for samtlige klostre vise, at Øm lå i spidsen indenfor landbrug, energi, vandkraft, byggeri, håndværk og medicin. Andre klostre med stor teknisk viden og erfaring var Esrom, Løgum, Ry og Sorø med de svenske Alvastra, Nydala og Varnhem som de førende i nabolandet. Men har cistercienserklostrene også *formidlet* datidens tekniske viden og nye opfindelser til omverdenen? Anna Götlind vil sætte et stort spørgsmålstejn ved denne opfattelse, der stammer fra den kendte amerikanske forsker Lynn White Jr. i hans værk fra 1962 *Medieval Technology and Social Change*, hvor han ser munkene som tekniske pionerer, en teori, der er ført videre af den i Danmark virksomme forsker Brian McGuire. Han hævder, at Citeaux og Clairvaux ikke bare sendte fromme mænd til Norden: de gav skandinavien Vesteuropas tekniske viden, en tanke som også Arne Odd Johnsen i Norge og Olaf Olsen har gjort sig til talsmænd for. Anna Götlind foretager en meget nyttig, systematisk gennemgang af samtlige nordiske cistercienserklostre i et samlet perspektiv og sammenstiller de seneste forskningsresultater fra kildestudier og arkæologiske udgravninger. Hun mener, at man har tildelt munkene en alt for afgørende rolle som formidlere af opfindelser og teknisk kunnen. Teknikken må være kommet til Norden også

ad andre kanaler, hvilket hun især kan vise, når det gælder det fornemme Varnhem kloster øst for Vättern i Sverige. Det ser ikke ud til at tekniske innovationer blev spredt videre fra klostrene til deres umiddelbare nærhed eller omegn. Vi kan iagttage regulering af vand i byer som Stockholm, Vadstena og Visby, men ikke i landskabet omkring klostrene.

Desværre er forfatterens gennemgang af de enkelte klostre yderst kortfattet og summarisk, og man kunne have ønsket sig, at netop Øm, ud fra Olaf Olsens analyser, havde fået en lidt mere indgående behandling. Men som helhed har Götlind skabt et meget stimulerende bidrag til diskussionen om kulturens veje i højmiddelalderens Norden.

Michael Linton

Leif Søndergaard: *Fastelavnsspillet i Danmark i senmiddelalder – om »Den utro hustru« og fastelavnsspillets tradition*. (Odense Universitetsforlag, 1989). 134 s.

For folketroen, som den kommer til udtryk i fastelavnsspil, ordsprog, folkeviser og eventyr, er der ingen grund til at skelne mellem kristen trosverden og naturreligion. Begge steder henter den magiske elementer. Den folkelige forestillingsverden i fastelavnsspillet er derfor grundlæggende ikke-kristen. I senmiddelalderen var de dramatiske optrin i fastelavnstiden den eneste verdslige skuespilform af betydning i Danmark. Til efterverdenen formidler de en uvurderlig viden om by-håndværkernes måde at leve og tænke på. Spil som *Den utro hustru* og *Paris' dom* fortjener i høj grad forsknignens interesse. Spillene spejler dagligdagen i den katolske tid, og traditionen dør langsomt ud i og med reformationen. Tyve år efter at Luthers lære har sejret, kan Pe-

der *Palladius* stadig væk komme med heftige udfald mod »den Fastelaffuens Dieuffel her inden Københaffns Porte«.

Fastelavnsspil der faldt i hænderne på reformatorerne blev ødelagt, da de var skadelige for den offentlige moral i en tid med voksende krav om sædelighed og anstændighed. Til alt held blev nogle bevaret i et håndskrift i det Kgl. Bibliotek, en afskrift af den danske version af et tysk forlæg, der formodentlig har set dagens lys kort før 1536. *Leif Søndergaard* foretager en systematisk analyse af håndskriftet og præsenterer hele komedien *Den utro hustru* i et bilag, en grundig revision af S. Birket Smiths udgave fra 1874 sammenholdt med håndskriftet fra KB med udførlige kommentarer og ordforklaringer, præget af vor tids mere afslappede holdning til seksualitet og moral.

Tidligere havde forskningen placeret dette fastelavnsspil i Østdanmark med et forslag om Skåne som oprindelsessted; men alt tyder på, at tyske spil har været kilde til de fleste motiver og selve kærnen i dramaet, som i høj grad ligner de fastelavnsspil, som f.eks. blev opført i Lübeck hvert år i perioden 1430-1515. De lybske spil adskiller sig fra de mere frivole optrin i Sydtykland f.eks. i Nürnberg og genspejler den stigende moralske stemning, der vokser frem i hele Nordeuropa i slutningen af senmiddelalderen med kritik af munkenes liderlighed, fråds og begær som et velyndet tema. Fastelavnsløjerne blev organiseret af bystyre, håndværkerlav, købmandsgilder og unge folk. De er et tidstypisk udtryk for den karnevalskultur, der vokser frem i byerne i 1300-tallet med lån fra hedenske frugtbarheds- og årstidsritualer. De kontante fysiske omgangsformer er karakteristiske for håndværkere og gildesbrødre i senmiddelalderens købstæder.

Fra slutningen af 1400-tallet i Tysk-

land og begyndelsen af 1500-tallet i Danmark sætter *realitets-princippet* ind med større styrke, og samtidig sker en ændring i kvindebilledet, men det moralske kvindesynd er endnu ikke slået igennem i »Den utro hustru«, hvor kvindens seksualitet accepteres uden moralske kommentarer. Spillet, der er en samfunds- og standssatire i sine ob-skøne og groteske scener, opstiller i dette drama et modbillede til opfattelsen hos de verdslige og ikke mindst kirkelige autoriteter.

Med sin analyse og kritiske udgave har Leif Søndergaard skabt et gennemarbejdet standardværk til glæde for den historiske forskning, men også for dem, som vil kaste sig ud i en opførelse af dette tidstypiske spil: et fjernt spejl af den tid reformationen lægger i graven.

Michael Linton

Frode Fyllingsnes: *Udergongen til dei norrøne bygdene på Grønland i sein-middelalderen. Eit forskningshistorisk oversyn.* (Middelalderforum, 1990). 296 s.

Hvorfor de norrøne bygder på Grønland i midten af 1400-tallet blev lagt øde er stadigvæk et uopklaret spørgsmål. Det spinkle skriftlige kildemateriale og usikkerheden vedr. dateringerne af det omfattende arkæologiske fundmateriale har givet hypoteser og gætte-rier frit spil, ofte understøttet af nye, omdiskuterede naturvidenskabelige metoder. Med udfoldelse af stor fantasi har forskerne peget på forskellige faktorer. Thulekulturens eksimoer nåede formodentlig før år 1150 helt ned til Diskobugten og fortsatte sydover – har de udryddet nordboerne, eller var det isolation, pirater, udvandring til Amerika, pest, degeneration eller dårligere klima? Problemet har gennem tiderne udfordret forskerne, og det store antal te-

orier har forårsaget en heftig debat mellem specialister fra helt forskellige videnskabsdiscipliner.

Fyllingsnes præsenterer med sin udmærkede forskningsoversigt en systematisk gennemgang af hele problemkomplekset. Forfatteren skriver på nynorsk, et sprog som minder om det gamle norrøne og slet ikke er så vanskeligt at komme igennem, som man måske tror. Undersøgelsen begynder med det grundlæggende: en fyldig præsentation af selve kildematerialet og de nyere naturvidenskabelige metoder, der er taget i brug indenfor osteologi, zoologi, botanik, klimatologi m.v. Derefter følger en systematisk gennemgang af den videnskabelige forskning, opspaltet efter de forskellige teories historie gennem tiderne. Skrællingerens rolle analyseres først: førte mødet mellem de to kulturer til konfrontation eller assimilering? Forskernes holdning til problemet var i høj grad afhængig af tidsånden og deres personlige erfaringer. Den kendte opdagelsesrejsende *Fritiof Nansen* tog kraftigt afstand fra konfrontationstanken, da han tvivlede på pålideligheden i Ivar Bårdsens »Grønlandsbeskrivelse« fra hans besøg i midten af 1300-tallet og desuden pegede på, at de grønlandske sagn om stridigheder først blev nedskrevet i 1800-årene. I 1911 uddybede Nansen assimilationsteorien og mente, at nordboerne simpelthen var nødt til at overtage eksimøernes levevis for at kunne overleve. Den berømte opdagelsesrejsende var som alle farvet af sin egen tids syn på naturfolkene: individerne levede i harmoni med hinanden og omgivelserne med en overflod af madvarer, mens den dansk-norske kolonisation var det rene syndefald. Den kendte danske grønlandsspecialist *Poul Nørlund* støttede assimileringsteorien, medens den af den weibullianske skole, skarpt kritiserede islandske filolog, professor *Fin-*

nur Jónsson, gik ind for konfrontationstanken, der ikke mere er aktuell i dagens forskning ligesom assimileringsteorien: Nansens opfattelse fik ikke støtte af de moderne skeletundersøgelser. På lignende måde gennemgår Fyllingsnes isoleringen (import, eksport), sejladsen, grønlandshandelens svingninger i konkurrencen mellem Danmark og Norge, degenerationen, klimaforandringen etc.

Den internationalt kendte havforsker *Otto Pettersson* blev interesseret i de fund på Grønland, der pegede på et varmere klima i forhistorisk tid og fremlagde i 1913 sin globale klimateori med forsøg på forklaring af mønstret i klimasvingningerne. Med udgangspunkt heri arbejdede andre forskere som *Villi Dansgaard* og *Horace Lamb* videre og lagde klimaforværringen til grund for civilisationens ophør. Den kendte danske grønlandsekspert *Knud Krogh* stillede sig dog mere skeptisk til denne forenkling af ligningen: de grønlandske norrøne bygders uddøen skyldtes formodentlig flere faktorer. Fyllingsnes analyserer de resultater, der er fremlagt af mere end 200 forskere gennem tiderne, og foruden de ovennævnte har følgende været de mest produktive: *Claus Andreasen*, *Jette Arnborg*, *Ove Bak*, *Daniel Bruun*, *Edv. Bull*, *Bent Fredskild*, *Finn Gad*, *Thomas McGovern*, *Jørgen Meldgaard*, *P. A. Munch*, *Aage Roussell*, *Gustav Storm* og *Chr. L. Vebæk*.

Med stor sans for den tidsånd og den ofte polemiske situation mellem forskere af forskellig observans samt videnskabens status i de sidste 150 år med de nye »epokegørende« metoders indtræden, der kunne præstere den endelige løsning på problemet, analyserer *Frode Fyllingsnes* dette vigtige og historiografisk spændende emne. Hans afhandling har derfor også stor metodisk interesse.

Michael Linton

DET 19. ÅRHUNDREDE

Emanuel Halicz: *Russia and Denmark 1856-1864. A Chapter of Russian Policy towards the Scandinavian Countries.* (C. A. Reitzel's Forlag, 1990). 614 s.

Perioden fra freden i Paris 1856, der afsluttede Krimkrigen, til freden i Wien 1864, der afsluttede krigen mellem Preussen/Østrig og Danmark, var begivenhedsrige år med langtrækkende forandringer i Europas magtpolitiske forhold. Emanuel Halicz fremhæver som de vigtigste, at Bismarcks Tyskland blev født, og Rusland mistede hegemoniet i Østersøområdet, at Danmark gled ud af storpolitikken, som det siden 1848 havde været indblandet i på grund af hertugdømmerne, at skandinavismen brød sammen, og at Sverige valgte neutralitetspolitikken.

Halicz's nye store bog kan læses som en videreførelse og udvidelse af hans »Danish Neutrality during the Crimean War 1853-1856«, der kom i 1977. I nærværende værk behandler han igen udførligt Skandinaviens forhold under og efter Krimkrigen, idet det er hans overbevisning, at begivenhederne havde fundamental indflydelse på Ruslands holdning ikke blot til Sverige, men også til Danmark og det slesvig-holstenske problem.

Ifølge Halicz har historikerne undervurderet Skandinaviens og især Danmarks betydning for russisk politik og strategi i de år, og han inddrager et vældigt materiale som dokumentation for sin opfattelse. Omvendt fik Ruslands holdning ikke alene stærk indflydelse på Skandinaviens historie og specielt på forløbet af den dansk-tyske konflikt, den giver også, forklarer Halicz, en nøgle til forståelse af årsagerne til Danmarks politiske og militære nederlag og

til Preussens dominans i kampen for tysk enhed. »Preussens sejr over Danmark var et kæmpeskridt mod udførelsen af Bismarcks plan.« (s. 13).

Da czar Alexander II. i april 1856 udskiftede den mangeårige udenrigsminister grev Nesselrode med fyrst Gorchakov, betegnede det et skifte i russisk udenrigspolitik, som var nødvendig gjort af Krimkrigens udfald. Nederlaget havde svækket Rusland militært, og Pariserfredens vilkår føltes som en yderligere ydmygelse. For at genvinde Ruslands plads i Europa og opnå forandringer i fredstraktatens hårde krav måtte regeringen i St. Petersborg søge alliancer. Den tidligere alliance med Østrig havde været værdiløs, fordi Østrig viste sig at være svag, og det ovenikøbet var Ruslands hovedmodstander på Balkan. Preussen var i 1856 endnu ingen virkelig stormagt, og Storbritannien var stadig Ruslands modstander både på Balkan og i Asien. Den nødvendige konklusion var at søge tilnærmelse til Frankrig. Russerne regnede med Frankrigs hjælp til genrejsning af landets økonomi og udviklingen af dets jernbaner og industri. Franskmandene så i Rusland muligheden for store kapitalinvesteringer og et marked for Frankrigs industrivarer. Men årene 1856-63 skuffede forventningerne; der undertegnedes ingen venskabstraktat, og Frankrig var uvillig til at lempe Pariserfredens bestemmelser.

Det polske oprør i januar 1863, og russernes brutale nedkæmpning af det, skabte et ansændt forhold til Frankrig, og i de følgende år var uoverensstemmelserne støt voksende.

Dermed øgedes Ruslands interesse i en tilnærmelse til Preussen. De personlige relationer mellem czaren og den preussiske konge var allerede fra 1856

styrket ved årlige møder mellem de to monarker, og fra det nævnte år voksende Preussens rolle, selv om det først var under den polske opstand i 1863, da Ruslands forbindelse med Frankrig blev brudt, at det lykkedes Bismarck at gøre Ruslands politik afhængig af Preussen. Efter Alvensleben konventionen blev venskabet med Preussen gjort til grundlag for russisk politik.

I fremstillingen af disse diplomatiske manøvrer viser Halicz, hvilket raffineret spil Bismarck drev mod Rusland. Han overbeviste den russiske regering om, hvor vigtigt det var for den, at han, Bismarck, beholdt ledelsen af preussisk politik, fordi han var det eneste og sidste værn mod de liberale og demokratiske kræfters overtagelse af magten i Tyskland. Han skræmte czaren og Gorchakov ved bestandigt at klage over sin yderst vanskelige situation i den hjemlige politik, vanskelighederne med at bevare de rette forhold til de mindre tyske stater, preussiske diplomaters uenighed med hans udenrigspolitik (her kunne han referere til gesandten i Paris, Goltz, som ønskede en alliance med Frankrig), modstanden fra kong Wilhelm, der var utilfreds med Bismarcks moderate politik og truede med at abdicere eller udnævne en ny regering. Ruslands tilnærmelse til Preussen betød en afkøling af forholdet til Danmark. En anden grund til de køligere forhold var de forandringer, der havde fundet sted i Danmark. Kongerigets overgang fra et enevældigt monarki til en konstitutionel stat med et demokratisk system var ikke velset i St. Petersburg. Den russiske gesandt i København, Ungern-Sternberg, rapporterede hjem i februar 1856, at ikke alene var det gamle konservative parti blevet fjernet fra magten, men det var »lammet af demagoger og demokrater, og den kongelige autoritet var afhængig af de uværdigste mennesker.« (s. 94)

Et andet problem, der foruroligede den russiske regering var konflikten mellem kongeriget og hertugdømmerne, der efter dens mening ikke så meget var en national konflikt som et overgreb mod de konservative kredse i hertugdømmerne, hvor den danske regering var tilbøjelig til at påtvinge dem demokratiske institutioner. Endelig var man i Rusland også urolig over skandinavismens genopblomstring efter Krimkrigen. Selvom den ikke var så fremtrædende som i 1840'erne, blev den betragtet som en trussel, fordi Frankrig formodedes at stå bag den. Da de skandinaviske og nationalliberale kredse i Sverige og Danmark i 1863 udtrykte stærke sympatier med det polske oprør, bidrog det kun til at øge Ruslands uro, som ikke blev mindre af, at Bismarck meddelte St. Petersburg et rygte om, at Frankrig havde en flåde og et landgangskorps parat til at trænge ned i Østersøen og angribe Gdansk.

Halicz bruger et langt kapitel på »januaroprøret i kongeriget Polen« og dets betydning for europæisk politik. Efter hans mening har forholdet mellem den polske krise og Danmarks skæbne i 1864 langfra fået den opmærksomhed, det fortjener, fordi de politiske forandringer i Europa i forbindelse med krisen fik »en kolossal indflydelse på Danmarks fremtid.« (s. 278)

Det var lykkedes Bismarck at fastholde Ruslands venskab med Preussen, samtidig med at han sikrede Østrigs fortsatte isolation, så han kunne bruge denne magt som et redskab i Preussens hænder under udførelsen af sin plan om en krig mod Danmark under de mest favorable forhold. – Europa overlod Danmark til alene at udkæmpe dysten med de tyske stater samlede magt, lyder Halicz's barske kommentar. Den dansk-tyske krig kunne kun føres, fordi det polske oprør var afsluttet. Det havde svækket Frankrig diplomatisk og

Rusland både diplomatisk og militært, og det havde skabt betingelserne for at begge disse magter ville tillade Østrigs fjernelse fra Tyskland og Preussens triumf.

Halicz går grundigt til værks i sin behandling af de danske regeringers politik i de skæbnesvangre år. Hele den sørgelige historie om vore nationalliberale politikeres fejlbedømmelse af landets situation og udlandets reaktioner bliver beskrevet på grundlag af diplomatiske og andre samtidige aktstykker. Hans egen vurdering af den danske politik forekommer på denne baggrund forbavsende mild, og man fornemmer en sympati med de danske beslutningstagere i en konflikt, der var så kompliceret »og bevidst forkludret af tyske jurister og politikere.« (s. 110)

Det er et stort og umådeligt fængslende værk, Emanuel Halicz har skrevet. Det vil være uundværligt ved ethvert fremtidigt arbejde med 1850'ernes og 60'ernes danske udenrigs- og sikkerhedspolitiske historie.

Johs. Nielsen

Morten Meisner: *Grevinde Danner – en oprørske kvinde*. (Politikens Forlag, 1990). 238 s.

Bogen er smuk med grønt lærredsbinding og fint papir. Smukke billeder. Man griber den med glæde og læser den med et par forbehold, Morten Meisner har lagt vægt på det historiske, mindre på det biografiske, og skal man være ond, er den en lille smule kedelig, men selvfølgelig: grevinde Danner og Frederik 7. var heller ikke så forfærdelig morsomme.

Det biografiske stof om grevinde Danner er åbenbart begrænset, men vi får gennemgået de udviklede forløb omkring Danmark-Slesvig-Holsten-

Tyskland og de utalige intriger i den hjemlige politik.

Louise Rasmussen, »Die Rasmussen«, som tyskerne kaldte hende, var ikke noget fint papir, født udenfor ægteskab og til sit held indført på Det kongelige Teaters balletskole igennem moderen, der en tid var pyntekone ved teatret.

Louise havde ikke noget kunstnerisk talent, men danseskolen gav hende holdning og mulighed for forbindelser. Hun fandt de to mænd, der blev afgørende for hendes videre skæbne: bogtrykker Carl Berling og kronprins Frederik, den senere Frederik 7.

Louise og Berling indledte et forhold, der på sin vis holdt livet ud. Han lærte hende kultur, hjalp hende til en modeforretning, da hun forlod balletten, og siden dannede de trekant med kronprinsen-kongen. Berling blev en af Frederik 7.'s mest indflydelsesrige rådgivere.

Louise ville gerne giftes med Berling, men hans familie sagde nej, hun havde ikke det bedste rygte. De fik et barn sammen, han kom i pleje og endte som voksen i England, hvor han blev godsejer. Og da Louise ikke kunne få sin elsker og sin elskede, satte hun alting ind på at få den kongelige ven, og han var mere end villig efter to mislykkede ægteskaber.

De blev altså gift, den 7-8-1850, hvor Frederik var blevet konge og ikke skulle spørge sin far til råds. Regeringen var imod, og der blev heller ikke givet officiel meddelelse om dette ægteskab, som var »til venstre side«. Først 6 år efter kom Louise, nu grevinde Danner i Hof- og statskalenderen, og megen modgang måtte hun døje i form af modvilje og forargelse, til tider direkte chikane.

Grevinden brød sig ikke om det fine rak og satsede derfor på Bonde-

vennerne, der støttede hende, formodentlig for at genere de konservative og de nationalliberale. Intrigerne blomstrede, og Berling-grevinde Danner var ikke sådan at komme om ved. De havde selv deres hyr med den vankelmødige og meget uligevægtige Frederik 7.

Et hæsligt kapitel er branden på Frederiksborg slot i 1859. Den kom fra en kamin, der brændte igennem gulvet, kongen ville ikke ofre en jernplade, og så skete ulykken, hvorunder Berling styrtede ned af en trappe og slog ryggen. »Jeg så guds finger«, ville min mor ha' sagt. Hun havde intet til overs for bogens hovedpersoner.

Frederik 7. døde i november 1863, og den meget velstillede grevinde Danner kunne nu leve for sig selv og sine mange penge og for det børnehjem, hun oprettede på Jægerspris.

Et rejseliv blev hendes adspredelse, og på en af disse rejser døde kammerherre Berling i 1870. Hun døde selv i 1874 og efterlod en formue til glæde for ubemidlede børn på Jægerspris slot.

Louise Danner var en djærv person, fast og med udstråling, grådig, selvsikker og med en god forstand, der ofte lod fornuften råde. Hun var utvivlsomt af den største betydning for Frederik 7., der rent ud sagt ikke burde ha' været Danmarks konge. Med al respekt for monarkiet, så må man stille krav til en regent.

Det vil naturligvis huskes, at grundloven blev indført under kong Frederik, og at han i sine bedste stunder var af betydning for mange danske, formodentlig for de mindre kritiske.

Morten Meisner har gjort et stor forarbejde, og han forklarer tydeligt de indre- og udenrigspolitiske forhold omkring grevinde Danner og hendes nærmeste.

Det virker lidt sært, at hun i første

del af bogen kaldes Louise og herefter Danner. Danner her og Danner der, det virker nedladende og unødvendigt.

En korrekturlæser har desværre overset, at fru Heiberg hed Johanne Luise og ikke Johanne Louise, som hun kaldes igennem hele bogen.

Man kunne ha' ønsket sig lidt mere om selve hovedpersonen, lidt større uddrag af hendes breve og dagbøger for eksempel. De mange historiske kendsgerninger er især knyttet til Frederik 7.

Ny Paludan-Müller

Niels-Henrik Topp: *Kryolitindustriens Historie 1847-1900, I-II*. (Kryolitselskabet Øresund A/S, 1990). 715 s.

Dette omfangsrige værk består af 307 siders tekst, som forfatteren har formuleret, ofte af ren forbindende art mellem de 213 siders direkte citater fra tidligere publikationer og arkivalier. Noterne fylder 114 sider, bilagene 37 og der er 44 nummererede blanke sider. Det store sideantal skyldes også, at siderne er maskinskrevet tekst med dobbelt linieafstand med rigelig margen. Som en fremstilling af kryolitindustriens historie syner værket således mere end det er. Det er snarere en fremlæggelse af materialet i kronologisk orden, iblandet omfattende citater fra tidligere fremstillinger og med forbindende tekst. I to appendices til slut gennemgår forfatteren på en kyndig måde de økonomiske beregninger for statens andel ved kryolitselskabets opløsning i efteråret 1985. Værket har ingen problemstilling ud over historikken, det har ingen vurderinger af kryolittens betydning for Grønland, Danmark eller dansk erhvervsliv. Det har heller ingen konklusion. Det er sikkert

utilsigtet, at den sidste tekstside slutter midt i en sætning.

På grund af den omfattende og omhyggelige notificering har værket som materialesamling værdi for historikere, der nærmere vil beskæftige sig med denne side af de danske forbindelser med Grønland. Der kan uddrages kronologisk dækkende oversigter over de

skiftende selskabers omsætning og overskud, brydning, udskibning, forarbejdning, anvendelse og salg af kryolit. Selskabernes vinkel på de talrige koncessionsforhandlinger med staten er udførligt gennemgået ud fra selskabernes arkiver med en ikke ringe forståelse for deres taktiske situation.

Axel Kjær Sørensen

DET 20. ÅRHUNDREDE

Erik Ninn-Hansen: *Christmas Møller – en stridsmand i dansk politik*. (Munksgaard, 1991). 208 s.

Da jeg for et par år siden sad på rigsarkivet travlt beskæftiget med mit speciale, efterlyste jeg en række pakker med Christmas Møllers taler. Jeg erfarede nu, at pakkerne lå på den anden side af Rigsdagsgården – ovre på Christiansborg hos folketingets daværende formand, Erik Ninn-Hansen. På denne lidt kringlede måde fik jeg anelse om, at Ninn-Hansen var i færd med at arbejde på et værk om de konservatives store fører, politikeren Christmas Møller.

Derfor må jeg også gå ud fra, at Erik Ninn-Hansen har bestræbt sig på ud fra et omfattende materiale at beskrive sit beundrede forbillede fra sine unge år. Ja, Ninn-Hansen fortæller endog, at det var p.g.a. hans beundring for Christmas Møller, at han selv meldte sig ind i Det konservative Folkeparti for 50 år siden. Set fra en faghistorisk vinkel er det derfor lidt ærgerligt, at læseren hverken får en litteraturoversigt eller anden anvisning over det benyttede materiale til denne biografi.

Ninn-Hansens biografi om Christmas Møller er dog et ganske udmærket stykke arbejde. Ninn-Hansen skriver godt,

og man fornemmer, at han er ganske velbevandret i Det konservative Folkepartis tidlige historie. Ninn-Hansen udnytter også sit personlige kendskab til familien omkring Christmas Møller til at give en skildring af de mere personlige sider af den kendte politiker.

Ninn-Hansen griber biografien kronologisk an, og man lærer derfor fra begyndelsen Christmas Møllers store lærermester Aage Kidde at kende, ligesåvel som Ninn-Hansen med rette lægger stor vægt på Studenterforeningen som en datidig udlækningsanstalt for vorde politikere. Vi gennemløber Christmas Møllers karriere efter indvælgelsen i folketinget i 1920 og især efter at han fik posten som forretningsfører i 1923. Ninn-Hansen slår også fast, at det var som organisator, at Christmas Møller i særdeleshed beviste sine uovertrufne evner indenfor partiet. Christmas Møller får desuden æren for, at D.k.F. i den grad blev så velorganiseret og demokratisk i 30'erne, selvom partiets ungdomsorganisation og enkelte medlemmer af partiet lod sig påvirke af bevægelserne syd for grænsen. Biografien rundes af med en skildring af de bevægede grundlovsforhandlinger indenfor partiet 1937-39 og folkeafstemningen i 1939, der medførte Christmas Møllers afgang som formand for par-

tiet. Og her slutter så mere eller mindre bogen! På de sidste 23 sider klares i et lyn tempo 9. april, Christmas Møllers' kortvarige ministerperiode i 1940, flugten til Storbritannien i 1942, tiden i London indtil 1945, tabet af sønnen »Lille-John«, hjemkomsten til Danmark, udenrigsministerposten i befrielsesregeringen, Sydslesvig-politikken og endelig hans bratte og overrumplende død 13. april 1948 få dage efter hans udmeldelse af D.k.F. Unægtelig en mundfuld, men det skøjter Ninn-Hansen således i hast henover.

Der er aldrig før blevet skrevet en egentlig biografi over Christmas Møllers liv, og derfor er Ninn-Hansens forsøg et kæmkomment bidrag, men det forekommer mig, at Christmas Møllers retfærdighedssans tildeles en for stor betydning i bogen. Der er ingen tvivl om at Christmas Møller var en stor demokrat ud ad til, men ind ad til – i partiet – nærer jeg en vis skepsis for hvor demokratisk Christmas Møller egentlig var. Hans egen vej til formandsposten var ikke altid lige uangribelig, og det er også ganske betegnende for Christmas Møllers stil, at da han måtte afgive bl.a. gruppeformandsposten i 1939, forsøgte han at anvende Henning Hasle som stråmand.

Bogen savner også en mere entydig konklusion på Christmas Møllers indsats i dansk politik, hvor hans praktiske resultater egentligt var ret spagfærdige.

Ninn-Hansen har skrevet en læseværdig bog, som giver et udmærket overblik over Christmas Møllers liv og levned, og derfor er den som oversigt virkelig velegnet. Men den føjer intet nyt til personen og politikerens Christmas Møller. Fra et analytisk og mere dybdegående perspektiv må faghistorikeren hellere anvende eksempelvis Erik Rasmussens artikel »Christmas Møller og P. Munch« pp. 161-184 i Festskrift til Troels Fink (1982) eller Wilhelm

Christmas-Møllers »Christmas Møllers politiske læreår« (1983). Jeg vil derfor med spænding se frem til Wilhelm Christmas-Møllers fortsættelse af sin biografi.

Bo Beier Thorup

Ole A. Hedegaard: *En general og hans samtid. General Erik With mellem Stauning og kaos.* (Thorsgaard, 1990). 415 s.

Forfatteren er officer og har skrevet en biografi af en af sine mest farverige kolleger, general With, der var hærchef i årene 1931-1939.

I denne periode indledtes omstillingen af den socialdemokratiske forsvarspolitik, og som titlen antyder, er bogens hovedemene den indflydelse, With bl.a. gennem sit nære forhold til Stauning øvede på denne proces. Konklusionen er, at skønt ydre forhold som Hitlers magtovertagelse og grænserøret var betydningsfulde, virkede Withs stædige bearbejdelse af statsministeren og de unge partifolk i det mindste som en katalysator. Denne aktivitet er indgående belyst med inddragelse af Erik Withs omfattende privatarkiv.

Som biografi er bogen ganske vellykket, da det tegner et levende billede af hovedpersonen. Mindre vel betænkt er forsøget på at skildre tidens problematik i sin helhed. Resultatet heraf er blevet summarisk, for ikke at sige overfladisk. Navnlig overses det, at det forsvarspolitiske problem jo ikke var at erkende faren fra det nazistiske Tyskland, men at finde måder at imødegå den på. P. Munch og de radikale har fået tildelt skurkens rolle. Men også i Socialdemokratiet og for den sags skyld andre partier var man sig bevidst, at de geografiske forhold gjorde et forsvar vanskeligt, og at Danmark stod uden

mulige alliancepartnere. Det forklarer, at forsøget på at lægge en ny forsvarspolitisk linie i virkeligheden led skibbrud på Socialdemokratiets kongres i Ålborg i 1935. Samtiden hæftede sig ved, at nedrustningslinien var forladt, og det gør forfatteren også og overser, at resultatet kun blev at fastholde det begrænsede neutralitetsværn, som også de radikale accepterede.

Forsvaret behandles summarisk som et for eller imod, og derved er også en side af Erik With blev stedmoderligt behandlet. Han skildres som agitator mere end som taktiker og militær fagmand. Skønt hans ideal uomtvisteligt var et dansk eksistensforsvar, fremgår det flere steder, at han var villig til at kalde det at neutralitetsværn, hvis det var betingelsen for en forøgelse. Særlig interessant er, at han plæderede for et luftforsvar i form af jagere og antiluftskys. Det var et værn af civilbefolkningen, egnet til at gøre indtryk på politikerne. Men i internationale militære kredse troede kun få, at bombemaskinerne lod sig standse. Det britiske luftforsvar, der stod sin prøve i 1940, var opbygget af politikere og militære, der gjorde det af hensyn til opinionen, men ikke selv troede, det nyttede noget. Derfor havde det været på sin plads systematisk at undersøge, om With var af den modsatte opfattelse. I så fald var han virkelig forud for sin tid.

Henning Poulsen

Henning Tjørnehøj: *Rigets bedste Mænd. Da det store erhvervsliv ville tage magten i 1940. Om Højgaardkredsen og Hastrupkredsen.* (Gyldendal, 1990). 208 s.

Det er fortjenstfuldt, at Henning Tjørnehøj som den første har behandlet den antiparlamentariske bølge i 1940 i sin helhed. Efter nazismens fald har de

parlamentarisk-demokratiske principper i den grad været opfattet som en selvfølge, at der er grund til at minde om, at situationen var en anden for 50 år siden, at demokratiet ikke er natur-skabt, men produktet af en ganske sej politisk udvikling.

Set under en faghistorisk synsvinkel må det dog beklages, at bogens aktuelle sigte har bibragt den et polemisk præg. Den er i højere grad debatterende end analyserende, og der savnes svar på historisk interessante spørgsmål. Flere kapitler er formet som referater af andre arbejder, mens andre er så tæt knyttet til kildematerialet, at de levner ringe plads for en overordnet problemstilling. Resultatet er derfor blevet mere traditionelt, end det behøvede at være.

Forfatterens interesse for Chr. X's holdning burde således have været fulgt op af en systematisk undersøgelse af det unægteligt svage materiale, vi har til belysning af den. Et sted tegnes billedet af kongen for antiparlamentarisk. Der refereres til en henvendelse fra nogle officerer, som skulle have fået det ret lovende svar, at kongen ikke ville »slå noget i stykker ved for tidlig handling«. Men det nævnes ikke, at samme, tredje hånds kilde sammenfattede sin opfattelse i ordene »Vi er blevet sparket ned af trappen – det er sandheden.« Omvendt er der ikke sat noget spørgsmålstejn ved den traditionelle opfattelse, at Staunings erklæring 15. november om, at heller ikke kongen ønskede at fravige den parlamentariske statsskik, rummede Chr. X's nej til Højgaardkredsens henvendelse den foregående dag, skønt den fremkom i forlængelse af et svar på den nazistiske kampagne, og skønt vi skal 14 dage frem i tiden for at finde det første vidnesbyrd om, at Stauning overhovedet vidste, at henvendelsen var kommet. Kongens erklæring var måske blot et

nej til Frits Clausen, skønt den i sin konsekvens rakte videre.

Iøvrigt er det et spørgsmål, om Henning Tjørnehøj ikke i sin fortolkning af Højgaardkredsens henvendelse er lovlig venlig mod den, når han nøjes med at kalde den antiparlamentarisk. Efter sin ordlyd ville den ikke blot skrue tiden tilbage til før 1901, men snarest til før 1849. De vidtgående fuldmagter, der opereredes med, fratog ikke blot rigsdagen sin indflydelse på regeringens sammensætning, men også på lovgivningen eller væsentlige dele af den.

Det leder frem til det historisk mest interessante spørgsmål, som forfatteren desværre ikke prøver at besvare. Hvor udbredt var den antidemokratiske strømning i Danmark i 1940? De folk, der nævnes, havde jo heller ikke før været sikre demokrater. Men kunne de efter 9. april og Hitlers militære triumfer regne med bredere tilslutning, og var det baggrunden for den aktivitet, de udfoldede? I andre lande virkede nederlagsstemningen med uhyggelig kraft. Den franske nationalforsamling gav med 95 % tilslutning den reaktionære marskal Petain fuldmagt til endog at afskaffe republikken, og i Norge var et flertal i Stortinget – og også i Arbejderpartiets gruppe – parat til at undsige kongen og eksilregeringen og overdrage al magt til et såkaldt rigsråd, hvis det ikke kom til at rumme alt for mange nazister, og hvis man på den måde kunne opretholde noget, der lignede norsk selvstændighed. Også fra Holland har vi klare vidnesbyrd om, at demokratiet blev underordnet det nationale. Hvad vi så i Danmark, var tilsyneladende kun et svagt ekko af den europæiske hovedstrøm. Eller var det noget mere? Reagerede vi i Danmark virkelig så meget mere koldsindigt end andre? Det kan ikke udelukkes og var i så fald forhandlingspolitikens fortjeneste. Men kun en systematisk undersøgelse af opinio-

nen uden for de kendte antiparlamentariske kredse kan dokumentere det.

Sikrest og mest overbevisende er bogens påvisning af, at det i hvert fald i kernen af antiparlamentarikernes kredse ikke blot drejede sig om en stillingtagen til abstrakte forfatningsmæssige problemer. Bestræbelserne havde en præcis adresse, vendt mod Socialdemokratiet og mod socialstaten i det hele taget. Sådan forholder det sig i almindelighed med abstrakte paroler. De skal oversættes til aktual politik.

Henning Poulsen

Poul Westergaard Jensen: *Kære Fædter. Striden om modstandsbevægelsen i Jylland 1944-45*. (DIXIT, 1990). 196 s.

Bogen er en populær fremstilling af den intense strid i 1944-45 mellem på den ene side oberstløjtnant Vagn Bennike som chef for modstandsbevægelsens Jyllandsledelse, på den anden side Jens Toldstrup som leder af våbenmodtagelserne i Jylland og i en periode desuden chef for region I, Nordjylland. Sagen blev i 1959 indgående beskrevet i Jørgen Hæstrups »Hemmelig Alliance«, først og fremmest som et modsætningsforhold mellem modstandsbevægelsens civile og militære elementer. Den nye fremstilling ændrer ikke grundlæggende ved Hæstrups karakteristik. Men gennem en udførlig fremlæggelse af kildematerialet føjer den detaljer og nuancer til billedet af striden og den ejendommelige sammenfletning af principielle og personlige modsætninger. Mest overraskende er måske påvisningen af en ejendommelig alliance mellem officerer og kommunister, der begge satte disciplinen over alt andet.

Bogen er – som Hæstrups – præget af sympati for den dygtige og dynamiske Toldstrup, omdend hans svagheder, især

mangel på diplomati, også får lov at træde klart frem. Dens største fortjeneste ligger dog i, at den fremlægger et stort dokumentmateriale aftrykt in extenso eller fyldige uddrag. Der er publiceret så lidt fra de bevarede modstandsarkiver, at alt nyt er vigtigt, og det må siges at være lykkedes forfatteren at tegne et inciterende nærbillede, som f.eks. også har betydelig lokalhistorisk relevans for Nordjylland. Men så meget mere må det beklages, at der savnes tilstrækkelig præcision. Af indledningen fremgår det, hvor de vigtigste dokumenter er fundet. Men den er ikke helt dækkende, og især er der problemer omkring de kortere citater. Fra et videnskabeligt synspunkt havde det været mere interessant, hvis forfatteren havde taget et skridt videre og formet bogen som en kommenteret kildeudgave – eller i det mindste tilføjet en oversigt over de præcise findesteder for de enkelte dokumenter.

Henning Poulsen

Carsten Due-Nielsen, Johan Peter Noack og Nikolaj Petersen: *Danmark, Norden og NATO 1948-1962*. (Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1991). [Dansk Udenrigspolitisk Instituts Skrifter nr. 17]. 224 s.

Et argument fra udenrigsminister Gustav Rasmussen til sin amerikanske kollega George Marshall i oktober 1948 var, at Danmark ved en eventuel besættelse (underforstået sovjetisk) ville opleve »store dele af befolkningen blive dræbt eller bortslæbt«. Skønt argumentet forhandlingstaktisk tilsigtede det formål at få USA til at forpligte sig til et forsvar af Danmark, er det nok ikke helt ved siden af den trusselsopfattelse, som danske politikere havde ved indgangen til den periode, der fylder mest i denne udgave: 1950ernes danske

sikkerhedspolitik. Det er nok værd at erindre sig i nutiden, hvor den sovjetiske »trussel« efter Berlinmurens fald, amerikanernes overlegne militærteknik i Golfkrigen og sammenbruddet af det kommunistiske system i Sovjet i øjeblikket kan synes forsvindende lille indtil det ikke-eksisterende.

At få nogen til at forpligte sig til forsvar af Danmark var netop problemet, da danske politikere (og væsentligst Socialdemokraterne) i foråret 1948 definitivt forlod forestillingen om en brobyggerrolle mellem øst og vest ved en alliancefri neutralitetspolitik. I sidste instans var det vel også den afgørende faktor for, at Danmark blev medlem af NATO. Det var nemlig prisen for at kunne skaffe sig våben vestfra, hvilket var en forudsætning for et forsvar overhovedet, som også det ikke-realiserede Skandinaviske Forsvarsforbund hvilede på.

Problemet, da Danmark var blevet medlem, var at undgå forpligtelse til at blive inddraget i alliancepartnernes eventuelle krige samtidig med at den noget usikre garanti for forsvar af dansk territorium søgtes maksimeret ved at understrege nordregionens særligt udsatte position og vigtighed og længst muligt modarbejde, at tyngdepunktet blev centralkontinentalt for ikke at tale om sydøsteuropæisk. Heri lå Danmark helt på linie med Norge, som der også var et tæt samarbejde med i NATO-spørgsmål og med Norge som den ledende part. Det var såvel samtidens aktører som eftertidens forskere enige om.

Udgivelsen består af 7 seminarieindlæg: *Nikolaj Petersen redegør i Atlantpagten eller Norden? Den danske alliancebeslutning 1949* på baggrund af andres, men især sin egen forskning, for trusselsopfattelse og udviklingen fra nej til alliancefri neutralitet i foråret 1948 til ja til NATO-medlemskab et år

senere. Han tør ikke afgøre, om Socialdemokratiet havde vestalliancen som første prioritet med det Skandinaviske Forsvarsforbund som en acceptabel løsning på grund af dets forventede lettere indenrigspolitiske accept og mindre sovjetprovokerende karakter, eller om det skandinaviske virkelig var førsteprioriteten.

Den norske side bliver belyst i to vægtige indlæg: *Knut Einar Eriksen og Helge Ø. Pharo* giver i *De fire sirklene i norsk utenrikspolitikk 1949-1961* en gedigen oversigt over de norske holdninger og politikker inden for den atlantiske, den vesteuropæiske, den nordiske og den globale cirkel. Indlægget slutter med en kommenteret bibliografi. *Rolf Tamnes* udreder, kompetent og dokumenteret, nærmere i *Samspillet mellom Norge og Danmark i NATO i 1950-årene* hvor tæt samarbejdet var, og hvor det havde sine grænser.

Den svenske side er mere beskedent belyst. Alene mulige grunde til det svenske udspil om det Skandinaviske Forsvarsforbund tager diplomaten *Kristen Wahlbäck* op i essayistisk form i *Sverige och det skandinaviska försvarsförbundet: Sju förklaringsfaktorer*. De lyder meget plausible, men i hvilket omfang, de virkelig fandtes, og hvilken vægt de havde hos svenske beslutningstagere forbliver ubesvaret.

Specielle sider af den danske situation bliver taget op i 3 indlæg. I en stofrig og vel gennemført undersøgelse: *Mulig fjende – nødvendig allieret? Vesttysklands rolle i udformningen af dansk forsvars- og sikkerhedspolitik 1950-1961* synes *Poul Villaume* at være kommet om ved alle relevante problemstillinger i emnet. Hovedpunkter er stillingtagen til vesttysk genoprustning og den senere oprettelse af enhedskommandoen i 1961. *Leon Dalgas Jensen* viser i sit solide grundstudie: *NATO og danske økonomisk-politiske*

interesser 1949-1956, at Danmark forsøgte at slippe så billigt som muligt. Der var vitterligt valutariske problemer med at finansiere den tredobling af forsvarsbudgettet, der fandt sted mellem 1948 og 1953, især når det ikke nævneværdigt måtte gå ud over den danske levedof. Det kunne jo i sidste instans svække tilslutningen til alliancen fra vælgernes side. *Michael H. Clemmensen* gennemgår den kendte udvikling i USA's og NATO's Atomstrategitænkning i *Den massive gengældelses lille øko*. *De taktiske atomvåbens rolle i dansk forsvarsplanlægning i 1950'erne* og viser, at de militære chefer i Danmark stred en forgæves kamp mod politikerne for at Danmark også skulle have taktiske atomvåben. Man opdager, at brugen af atomvåben var en langt mere nærliggende option, end vi bryder os om at tænke på i dag.

Alt i alt er det en fortræffelig udgivelse, der bestemt kan anvendes på universiteterne og sikkert også for oversigtsartiklernes vedkommende i gynnasiets udvidede læsning.

Axel Kjær Sørensen

Karen Siune: *EF på dagsordenen*. (Forlaget Politica, 1991). 168 s.

Denne bogs problemstilling er, i hvilket omfang EF som tema har været på dagsordenen blandt politikere, i medierne og blandt vælgerne. Om dette emne er der allerede offentliggjort en række analyser og redegørelser, hvoraf Karen Siune tegner sig for en ikke ubetydelig del. Resumé af disse undersøgelser udgør de første 7 kapitler, mens de 2 sidste fremlægger analyser af det tredje direkte valg til EF-parlamentet i juni 1989 og den politiske debat om EF i sommeren 1990.

Det drejer sig fremherskende om kvantitative analyser, idet de kvalitati-

ve sjældent går længere end til at identificere for-og-imod holdninger. Hvor noget befinder sig på »dagsordenen« er således bestemt af, hvor ofte det nævnes i udtalelser og avisartikler i forhold til andre emner, og i vælgerinterviewene, hvor mange der nævner det som et vigtigt problem. Hovedkonklusionen er, at EF-stof normalt fører en tilbagetrukket tilværelse på den politiske dagsorden i politikernes offentlige debat, i massemedier og hos vælgerne. I forbindelse med konkret stillingtagen i form af afstemninger rykker det dog længere op. Alene i 1971 var EF-spørgsmål i den anførte forstand topprioriteret hos vælgerne, mens de aldrig har været det hos politikere og i medierne. Det normale billede er således, at vælgerne prioriterer 5-10 emner vigtigere end EF. Ved tættere rundspørger omkring EF-afstemninger vises det dog, at vælgerne ved disse lejligheder prioriterer det noget højere, for snart efter at lade det indtage sin »normale« plads igen. Karen Siune finder resultaterne i overensstemmelse med gængse teorier om, hvad der bestemmer borgernes politiske dagsorden nemlig: nærhed, identifikation og relevans for den enkelte. At medierne kan rykke ved denne dagsorden ved bestemte lejligheder, finder hun vist ikke helt betryggende, idet hun taler om mediernes ansvar i den forbindelse.

Axel Kjær Sørensen

Heide Braukmüller: *Grønland – Gestern und Heute. Grønlands Weg der Dekolonisation.* (Weener, 1990). 849 s.

Det store omfang af denne »Dissertation« fra Universität Oldenburg zu Oldenburg fra sommeren 1989 skyldes til dels fremstillingsteknikken, idet det er den fra 70-erne så kendte nedfotografe-

ring af maskinskrevet manuskript mangfoldiggjort via off-set teknik. Det giver mange sider, hvis læselighed til lader meget tilbage at ønske. Til dels skyldes det store omfang, at 392 sider bruges til bilag med oversættelse til tysk af mange dansksprogede kilder. Endelig skyldes det også en forbavsende grundig redegørelse for Grønlands natur, kultur og hidtidige historie på flere hundrede sider. Dette stof lægger op til en encyklopædi om Grønland, og det er klart en for stor mundfuld for en enkeltperson, der ikke behersker noget område fra grunden. Det er derfor ikke lykkedes alt for godt, idet det af ressourcemæssige grunde må bygge på sekundær, tertiær og kvartær litteraturen. Det rummer mange misforståelser og regulære fejlslutninger. Forfatterinden har tilsyneladende været så betaget af dette baggrundsstof, at hun syntes, hun måtte formidle det videre.

Som politolog har hun i særlig grad interesseret sig for de grønlandske politiske organer: forstanderskaber (1856-1911) kommuner (1911-), landsråd (1911-1979), sysselråd (1925-1950), hjemmestyre og landsting (1979-). Det er gjort med stor grundighed ud fra de officielle akter – endog at læse dansk har forfatterinden lært sig. Beskrivelsen af disse organers indretning, kompetencer og relationer er grundig og omhyggelig, mens deres placering i samtidens politiske univers ikke har været genstand for nogen undersøgelse, men blot angives med – ganske vist – plausible stikord. Bedst er afsnittene om hjemmestyreproblematikken lykkedes (kapitel XII-XIII s. 318-433). De synes udtømmende på den eksisterende litteratur, hvis synspunkter refereres, men ikke diskuteres.

For en disputats at være er det småt med teser. Sammen med den anvendte litteratur antages det, at Grønland var en dansk koloni og at de politiske pro-

cesser i Grønland har karakter af en afkoloniseringsproces. Det er en meget rimelig analysevinkel, men der analyseres ikke. Der antages og postuleres og der citeres flittigt fra litteraturen. Bogen minder mere om den fase i specialbeskrivningen ved et dansk historisk institut, hvor den studerende er ved at få hold på beskrivelsen af sit emne, og hvor vejlederen ville sørge for at holde hende langt nærmere op til vinden, så målet kunne nås uden de mange kryds ind i farvande, der alligevel ikke kan kortlægges nærmere.

Resultatet ser dog plausibelt ud: forstået som afkoloniseringsproces har den grønlandske udvikling forløbet fredeligt i god forståelse mellem kolonisateur og koloniseret. Det forklares blandt andet ved den tidlige inddragelse af »de indfødte« i administrationen af landet og den gradvise udbygning af denne inddragelse frem til og med indførelse af hjemmestyret i 1979. Dets videre udvikling til fuld selvstændighed bedømmes uaktuel på grund af den stærke økonomiske afhængighed af Danmark og de mere følelsesmæssige bindinger over de godt 250 år, ikke mindst ved det stærke indgifte. Med rette peges der også på Grønlands geopolitiske placering, der kunne betyde, at en frigørelse for afhængigheden af Danmark ville betyde afhængighed af andre magter, hvor det sidste kunne blive værre end det første.

Axel Kjær Sørensen

Máliaraq Vebæk: *Navaranaaq og andre. De grønlandske kvinders historie.* (Gyldendal, 1990). 300 s.

Denne bog er en registrering og beskrivelse af såvel fremtrædende som mere anonyme kvindeskikkelser gennem den grønlandske historie, lige fra de grumme kvinder i sagnene over kvindelige

åndemanere (angakut), fjeldgængere (qivittut) og hekse (ilisiitsut) til nutidens medicinstuderende. Der er også beskrivelser af tilværelsen for fangerkoner, ekspeditionsdeltagere, værtinder og husmødre i almindelighed. Angående fortidens kvinder er stoffet hentet i publiceret materiale, og det er noteret, hvornår den første grønlandske kvinde blev jordemoder (ca. 1850), sygeplejerske (1934), lærerinde, akademiker, forfatter, billedkunstner, politiker etc. Det er rart at have fået styr på det. Angående de nulevende synes alle omtalte at være blevet interviewet af forfatterinden. Disse interviews har primær kildeværdi.

Undertitlen »De grønlandske kvinders historie«, er en anelse misvisende sådan som faget nu forstår sig selv, men det er visse en gesta mulierum groenlandicarum. På den baggrund virker forfatterindens optimisme vedrørende Grønlands gode fremtid med så mange dygtige kvinder ikke ubegrundet. Vi kan alle dele hendes håb om, at de grønlandske kvinder »ved deres snilde, tålmodighed og ukuelige humør«, nok skal bidrage til at rette tingene op.

Axel Kjær Sørensen

Espen Bull og John Mynderup: *Klaus Riskær Pedersen.* (Børsens Forlag, 1990). 208 s., 335.50 kr.

Når man præsenteres for en bog om Klaus Riskær Pedersen, er ens første tanke, om dette nu er hans seneste mediepåfund, så meget mere som han fremtræder duksedrengagtigt smilende på omslaget. Men således er det ikke. Børsens Forlag har opfordret to af dagbladet Børsens erhvervsreportere til at skrive en fremstilling om den unge »raider«. Det er der kommet interessant nutidshistorie ud af, og i mange henseender også en udmærket biografi.

Forfatterne har gjort sig den ulejlighed virkelig at begynde ved begyndelsen og har i et - det må man indrømme - spændende kapitel fremlagt K. R. Pedersens opvækst og noget specielle familiemæssige baggrund. Der er næppe tvivl om, at man her finder elementer til forståelse af omhandlede persons fæcon og fremtræden. Videre skildres hans finansielle foretagsomhed over det dristige initiativ med Børsinformation, der kom til at danne basis for senere foretagender; bl.a. hovedpunktet, forsøget på overtagelse af Fisker & Nielsen for at få fat i en formentlig slet forvaltet formue. Videre hans indtrængen på ejendomsmarkedet, hvor man ikke synes at have set kulminationen endnu, ihukommende kampen om Christianshavns Oplagspladser, som af gode grunde ikke kunne nå at komme med i bogen. Endelig hans indtog med pomp og pragt på den politiske scene, hvor han distancerede lidt overhængte venstrepolitikere, hvis reelle grundlag for den yderst lukrative tilværelse i europæisk politik var inertiens lov. Ikke at forglemme det store eksperiment med betalingsfjernsyn, hvor han ikke kunne vente på en ændring af lovgrundlaget, men alligevel slap ud af sagen uden store skrammer.

Det er en kvalificeret fremstilling, de to journalister leverer, og hvis deres

udgangspunkt var at vælge en person, der harmonerer med 90'ers-stemningen, kunne valget ikke foretages bedre. Klaus Riskær Pedersen fremstår nærmest anarkistisk i sin holdning til de pæne mænd i bankerne, spider ikke tiden på falbelader, er idérig langt ud over det almindelige, beslutsom på grænsen til det gamblende. Bagsiden er først og fremmest arrogancen, de nedladende betragtninger om andres virksomhed, en nærmest diktatorisk holdning over for dem, der er afhængig af ham. Jo, han er tidens mand.

Forfatterne har naturligvis talt med Pedersen selv, men herudover består kildematerialet - foruden af tilgængelige dokumenter - især af interviews med ca. 100 personer. Det kaster sidelys over Klaus Riskær Pedersens miljø, bl.a. kredsen af de nordsjællandske yuppie-agtige skikkelser og de særlige finansforetagere, f.eks. Alex Friedmann, Kjeld Poulsen og Arne Groes.

Forfatterne afstår fra en egentlig vurdering af personen; deres erklærede mål er at fortælle historien om en usædvanlig dansker. Det kan man i hvert fald roligt kalde ham. Om han er nogen nytte til i videre erhvervmæssig sammenhæng, eller om han bare er pengejonglør, må foreløbig stå hen.

Ib Gejl

ØKONOMISK OG SOCIAL HISTORIE

Kirsten Geertsen: *Dannet ung pige søges. Kvinder på Kontor 1900-1940.* (Akademisk Forlag, 1990). 367 s., 248 kr.

Historikeren Kirsten Geertsen leverer med sin nye bog den hidtil mest omfattende undersøgelse af en stor gruppe

kvinders vilkår, nemlig kontormedhjælperne, i perioden 1900-1940. Gruppen af kvindelige kontormedhjælpere, der i 1880 talte 335 kvinder, udgjorde i 1905 godt 5.000 kvinder, og i 1940 var gruppen vokset til 50.000. Området udgjorde dermed et af de hurtigst ekspanderende kvindearbejdsområder, spe-

cielt for unge kvinder fra småborgerlige hjem, med realexamen og en vis danselse. Både det private erhvervsliv og det offentlige arbejdsmarked havde netop i denne periode et kraftigt øget behov for den billige kvindelige arbejdskraft. Man talte ligefrem om »kvindeinvasionen« på kontorerne. I 1940 var kvindernes andel af samtlige kontormedhjælpere nået op på 48 procent.

Fremstillingen kommer godt rundt om problemstillingen, og de enkelte kapitler behandler temaer som: Kontormedhjælpernes klassemæssige placering som mellemstand eller lønarbejdere, de kvindelige kontormedhjælperes familie- og skolemæssige baggrund, arbejdsgivernes kvindesyn, deres kontrol- og omsorgsforanstaltninger, statslige ligestillings- og lovgivningsinitiativer, kontormedhjælpernes uddannelses- og arbejdsvilkår i bred forstand, fagorganisationernes kvindepolitik, de gifte kvinders problemer, kvindernes arbejde i de faglige organisationer, og endelig dagliglivet på kontorerne og dagligdagens modstandsformer.

Det er selvfølgelig umuligt i en kort anmeldelse at gå ind på de mange fine delanalyser og de spændende glimt af kvindernes dagligliv og modstand. Jeg synes, at Kirsten Geertsens fineste egenskab som historiker er hendes evne til at sammenfatte og strukturere et meget stort og varieret materiale til en sammenhængende og samtidig mange-facetteret fremstilling. Vi får virkelig noget at vide om disse kvinder.

Kirsten Geertsens grundlæggende begreber, som strukturerer fremstillingen, er køn og klasse eller patriarkat og kapitalisme. Det er sammenhængen mellem disse to faktorer, som de konkret strukturerede kvindernes liv, som interesserer KG. Og jeg synes, at det er ganske befriende, at hun på et tidspunkt, hvor mange historikere –

skræmt af postmoderne tendenser – næsten har glemt både klassens og kønnets eksistens, har mod til at insistere på denne tilgang. Det lykkes også ret overbevisende for hende at vise, hvordan de to dimensioner virker sammen på mange måder. Måske burde kvindernes deltagelse og indsats i de rene kvindeorganisationer have været undersøgt lidt nøjere – og lidt mere solidarisk. Det kan være en smagssag, men på mig virker det stødende, at en mere socialt og kulturelt orienteret forening som Kvindernes Handels- og Kontoristforening betegnes som en »gul« forening. Den samtidige eksistens af Handels- og Kontormedhjælpernes Forbund og Kvindernes Handels- og Kontoristforening (og andre rene kvindeforeninger som Dansk Kvindesamfund og KFUK) var vel netop udtryk for kvindernes dobbelte placering som både klasse- og kønsvæsener? Mange kvinder var i øvrigt medlemmer af begge typer organisationer og erkendte vel dermed, at de havde brug for organisering og repræsentation både som klasse og køn.

Et meget spændende resultat af KG's undersøgelse er, at hun faktisk får givet en meget væsentlig del af forklaringen på den aktuelle horisontale og vertikale kønsarbejdsdeling blandt kontorarbejdere og funktionærer. Horisontal arbejdsdeling betyder jo, at kønnene på samme niveau i organisationen ikke laver det samme. Vertikal arbejdsdeling sigter til det forhold, at kvinder befinder sig nederst i organisationen, mændene øverst – kun mændene avancerer til lederposter.

Ifølge KG var der faktisk omkring århundredskiftet tendenser til ægte arbejdsmæssig jævnbyrdighed mellem kønnene. Men en række faktorer virkede i retning af at bryde disse tendenser og i stedet fremme en øget kønsmæssig arbejdsdeling. Ligelønnen på det of-

fentlige arbejdsmarked (1919) betød således en næsten øjeblikkelig opdeling af arbejdskraften. Kvinderne samledes nu i vidt omfang i de såkaldte lukkede kontoristklasser, hvorfra videre advancement var umulig. På de private kontorer fik overgangen fra den faderligt ledede, mindre selvejervirksomhed til det store aktieselskab med lønnet leder betydning. De nye lønnede direktører havde i deres mere usikre stillinger behov for at skabe et (mandligt) kønsfællesskab internt i firmaet. Desuden gav de større kontorer i sig selv simpelthen større muligheder for at udbygge den kønsmæssige arbejdsdeling. Det samfundsmæssige patriarkat skiftede karakter, idet det gamle *faderlige* patriarkat afløstes af den nye, *mandlige* forsørgerideologi. Men dette betød ikke bedre muligheder for kvinderne, snare tværtimod. Forsørgerideologien sagde jo, at det var mandens pligt at forsørge familien, hustruen burde ideelt ikke arbejde. Endelig er det en vigtig pointe, at kvinderne selv spillede med. Det praktiske husarbejde og husmoderdyrkelsen fik kvinderne til selv at starte kønsarbejdsdelingen. (S. 316ff.).

Den kønsarbejdsdeling, som findes på kontorerne i dag, er til dels et resultat af sådanne historiske faktorer, samtidig med at uligheden ganske givet konstant bliver genskabt og reproducere på nye måder.

Hanne Rimmen Nielsen

Esther Petersen: *Over grænser – om danske sygeplejerskers arbejde og studier i udlandet 1899-1940*. (Dansk Sygeplejeråd, 1990). 237 s. 132 kr.

»Over grænser« udgør bind 4 i Dansk Sygeplejeråds sygeplejehistorie. I det foreliggende bind fortælles den spændende historie om de første sygeplejersker, der rejste ud og tog en sygepleje-

gering op i det fremmede. Med de 4 foreløbige udkomne bind er væsentlige sider af de danske sygeplejerskers historie frem til 1940 nu kortlagt.

Hvor de tre første bind omhandlede forskellige sider af de danske sygeplejerskers virke i Danmark frem til 1930'erne, er fokus i »Over grænser« flyttet væk fra de hjemlige forhold og over til de forskellige steder i Europa og USA, hvor danske sygeplejersker arbejdede og uddannede sig fra århundredeskiftet og frem til 2. Verdenskrig. Dansk Sygeplejeråd opfordrede fra starten sine medlemmer til at rejse ud og skaffe sig erfaringer og forbedrede kvalifikationer. Mange sygeplejersker fulgte opfordringen, og de rejste mange forskellige steder hen og kom til at arbejde under de forskellige forhold. Mange skrev beretninger om deres ophold i det fremmede. Disse beretninger er en vigtig kilde til at opnå viden, ikke bare om hvad sygeplejerskerne oplevede i det fremmede, men også om hvordan de i lyset af det, de oplevede, vurderede de hjemlige forhold.

I den første periode, 1899-1914, rejste sygeplejerskerne især til London og forskellige vesteuropæiske lande. Formålet var for mange af dem at videreudanne sig. At det ikke drejede sig om et helt ubetydeligt antal, fremgår f.eks. af, at 111 eller 5,9% af Dansk Sygeplejeråds medlemmer i 1914 arbejdede i udlandet. Under 1. Verdenskrig rejste mange danske sygeplejersker ud for at hjælpe krigens ofre. Allerede i 1912-13 tog en del til Balkan, hvor der var udbrudt krig mellem Grækenland og Tyrkiet. Under verdenskrigen arbejdede de danske sygeplejersker på begge sider af fronten. En helt eventyrlig skæbne fik Magdalene Tidemand, der har berettet om sine oplevelser under meget primitive og urolige forhold blandt tyske krigsfanger i Baskirlandet i Rusland.

Mellemligstiden bød igen på nye muligheder. Oprettelsen af det danske sygeplejebureau i Paris i 1919 kom til at betyde, at mange danske sygeplejersker valgte at tage til Paris og arbejde som hjemmesygeplejersker der. Inden for et helt andet felt åbnede der sig nu også muligheder for at tage en egentlig teoretisk sygeplejeuddannelse, først og fremmest i USA. Christiane Reimann blev i 1925 den første danske sygeplejerske, der tog en Master's grad i sygepleje. Endelig tiltrak vinterkrigen i Finland i begyndelsen af 2. Verdenskrig et stort antal danske sygeplejersker, som drog ud af humanitære grunde.

Fremstillingen dokumenterer, at de danske sygeplejersker rejste ud af mange grunde – uddannelse, humanitære grunde og eventyrlyst. Men det vises også, at sygeplejerskernes uden-

landske erfaringer fik betydning i diskussionen om dansk sygeplejes fremtidige retning. Mere generelt må det siges at være et overraskende og perspektivrigt resultat for fremtidig kvindehistorisk forskning, at så mange danske kvinder så tidligt rejste ud og knyttede kontakter til miljøer og kvinder i fremmede lande.

I forhold til det samlede værk forekommer det at være en afgørende gevinst, at der med dette bind kastes et nyt, lidt skævt eller overraskende blik på sygeplejehistorien. Dermed brydes med den lidt for forudsigelige, organisationsfikserede linie i de 3 første bind. Kommende bind vil forhåbentlig følge dette op ved at belyse sygeplejehistorien fra andre, utraditionelle vinkler.

Hanne Rimmen Nielsen

KULTURHISTORIE

Hans Edvard Nørregård-Nielsen: *Jeg saae det Land*. H. C. Andersens rejsekitser fra Italien. (Gyldendal, 1990). 248 s.

Emnet for denne bog er H. C. Andersens rejse til Italien i 1833-34, og det erklærede formål er at lade ham selv komme til orde. Henvend 150 af hans tegninger er mesterligt gengivet direkte fra originalerne og viser på godt og ondt hans amatøriske streg. Den ledsagende tekst er i hovedsagen citater fra eller parafraaser af hans brevveksling og dagbog samt romanen »Improvisatoren«, som han fik inspirationen til

under dette ophold, og som kom til at betyde hans egentlige litterære gennembrud. Den selvfløende og altid selvoptagede Andersen fornægter sig ikke; men samtidig gives der et interessant tidsbillede af datidens Italien.

I et afsluttende kapitel sætter Hans Edvard Nørregård-Nielsen rejsen ind i en dansk åndshistorisk sammenhæng. Her ville det have været gavnligt, om han havde sagt noget mere om »dannelsesrejsen« som tidsfænomen og om fonden »ad usus publicos«. I øvrigt bør der ikke være skæmmende trykfejl i så smuk en bog!

Erik Christiansen

SLESVIG OG HOLSTEN

Volkert F. Falting (Hg.): *Die Dingprotokolle der Westerharde Föhr und Amrum 1658-1671. Erster Teil 1658-1664.* (Karl Wachholtz, 1990). 352 s.

»Ick kan so wol densck lesen als du« udbyrder en mand fra Før Vesterland 1660 i et skænderi med det frisiske lokalsamfunds autoriteter, og nu foreligger en udgave af dette i enhver henseende unikke kildemateriale. En fortrinlig indledning beretter om, hvorledes det kongerigske Frisland (Før Vesterland med Amrum) i 1661 solgtes til grev Schack til Møgeltønder, men som så meget andet frasolgt krongods vendte det allerede 1683 tilbage i kronens eje og hørte til 1864 under Ribe amt. Grundet denne tilfældighed blev et par tingbøger liggende i Schackenborgs arkiv, og først 1981 overførtes disse (omhandlende tiden 1658-71) til Landsarkivet i Åbenrå. Alene herved undgik dette enestående retsmateriale at dele skæbne med så at sige samtlige andre sønderjyske retsprotokoller, der som bekendt (se »Herzog Adolfs Urteilsbuch«, ed. Wolfgang Prange, 1985, s. 9 med note) alle blev kasserede af den nye preussiske administration efter 1867.

Dette materiales betydning for såvel lokal-, personal- som ikke mindst retshistorie er vel umiddelbart indlysende, selvom først udsendelsen af bind II samt det absolut påkrævede registerbind (gerne sammenligneligt med de øvrige kongerigske tingbogsregistre) vil tillade en mere indgående analyse.

Først og fremmest får vi her et tydeligt vidnesbyrd om de frisiske egne egenart og betydelige lokale »selvstyrelse«, et storbondesamfund med søfartstraditioner og uden godsejervælde.

Selvfølger har også her lokale vedtægter spillet en stor rolle; men grundlaget var fortsat den nu 750-årige Jyske Lov, antagelig i Blasius Ekenbergers udgave, og de store recesser, ikke blot »Frederik IIs recess« (dvs. Kolding 1558), men også Christian IVs »Store recess« 1643. Der var appel til Viborg lands- ting, og så sent som 1663 ønskes en sag indbragt for konge og rigsråd (!).

Tirsdage var den normale tingdag, dog ikke hver tirsdag, og navnlig august måned synes tyndt besøgt (høsten?). Men hertil kom St. Peters stol (22/2), 1. maj og St. Vitus' dag (15/6) som faste terminer.

Tinget beklædtes af land- eller herredsfogeden sammen med otte *dingtüngen* og en *dingschriver*, der udstedte *dingswind* efter *stevening*. Der sværges af otte ransnævninge, som udpeges årligt på det første ting i året, og af de otte *sandtlüde* (der var udpeget på livstid), og hertil møder vi de især i Frisland sejlglivede *wrögers*, en art sædelighedspoliti, der vist havde rødder i det middelalderlige kirkeliv, medens kirkenævninge som foreskrevet i Jyske Lov tog sig af trolddom (»Dyne moder is ein troll« hedder det 1664). Skel fastsættes af 12 *eger*, arvesager søges ordnet af 12 *sampfründe*.

Der er således ikke mange spor af særlig frisisk retstradition, selvom det som anført i den omhyggelige indledning forekommer sandsynligt, at eventuelle digeproblemer er blevet søgt løst f.eks. ved Nordstrander Spadelandesrecht. Dertil havde lokalsamfundet en betydelig forordningsmyndighed, hvor 1661 landfogeden med samtlige *hardesbunden* (formentlig de godt 100 helgårdsmand) søgte at bekæmpe de skadelige hunde. Som politisk organ udpegede herredstinget 1661 to mænd til at

rejse til København og der til landets bedste »tractere« i henhold til fuldmagten (utvivlsomt den gamle rigsdagsvalgsformular).

Vi hører om skuder, der går til Norge, hvortil en drabsmand var flygtet, men foreløbig får man samme indtryk som ved læsningen af de danske herredsprotokoller, at tinget behandlede gældssager med flere lokale mellemværender i en uendelighed. Vi har grund til at glæde os over den prægtige udgave og må håbe, at det snart vil blive fuldbragt til gavn for forskningen og den lokale interesse og utvivlsomt også for sprogforskningen, da befolkningen talte frisisk, men havde et plattysk skriftsprog bygget over et rent dansk rets- og formularsprog.

Troels Dahlerup

Svend Falkner Sørensen: *Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-1918*. (Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 68; 1989). 128 s.; 115 kr.

På de sidste linier af sin bog udtrykker Svend Falkner Sørensen håbet om, at han med bogen har demonstreret, »at der findes andre spændende emner at tage op om Nordslesvig under 1. Verdenskrig end »Genforeningsspekulationer, arrestationerne ved krigsudbruddet og soldater- og frontskildringer!« (s. 103).

Det håb synes jeg godt, man kan sige, bliver indfriet. Uden at være polemisk vil jeg dog tilføje, at for mig at se udgør Falkner Sørensens bog mere et supplement til den traditionelle forskning i de emner, han selv oprems, end et radikalt brud – og det gælder både tematisk og metodisk. Eksempelvis ville en konsekvent mentalitetshistorisk læsning af breve, dagbøger, erindringer osv. forfattet af desertørerne muligvis

have været med til at kvalificere Falkner Sørensens analyse yderligere.

Det skal imidlertid slås fast, at deserteringspørgsmålet er spændende. Falkner Sørensen beskriver omhyggeligt og i detaljer, hvordan deserteringerne kunne finde sted, hvor de fandt sted, og hvordan faneflugtsmændene blev modtaget i Danmark. I den afdeling virker analysen helt udtømmende. Mindre dækkende forekommer analysen imidlertid at være, når man nærmer sig de egentlige kernespørgsmål såsom, hvor mange nordslesvigere deserterede egentlig og hvorfor.

Falkner Sørensen accepterer de 'klassiske' tal, der siger, at omkring 2500 nordslesvigere, eller ca. hver 13. indkaldte, flygtede fra den kejserlige hær og søgte tilflugt nord for Kongeåen. Dette tal stammer fra en publikation fra 1928, der igen har hentet tallene fra noget, der hedder »Deutsche Geschäftsstelle«. Denne organisation udarbejdede tallene i 1919 til brug for fredskonferencen i Versailles, og da det ikke har været muligt for Falkner Sørensen at »identificere eller gennemskue »Deutsche Geschäftsstelle« accepterer han tallene uden videre bemærkninger (s. 25 f.). Det må da også medgives, at tallet lyder plausibelt nok, men det irriterer mig, at vi ikke får mere at vide om, hvorfor det har været umuligt at identificere »Deutsche Geschäftsstelle«. Er der virkelig ingen i de tyske udenrigs- eller militære arkiver, som har kunnet være behjælpelig med denne identificering, eller er det kun fra Danmark, at det har været umuligt at komme videre med sagen?

Generelt virker Falkner Sørensens analyse fornuftig. Det er svært at være uenig med ham, når han i konklusionen skriver, at man bliver nødt til at supplere og kvalificere den traditionelle forklaring, at nordslesvigerne flygtede i så stort tal, fordi de af nationale grunde

var tvunget til at kæmpe for en sag, der ikke var deres, med andre forklaringer. Falkner Sørensen fremdrager selv, at det er tydeligt, at deserteringsfrekvensen bliver større jo tættere soldaterne boede på den danske grænse, og ligeledes, at der ser ud til at være et vis geografisk sammenhæng mellem den gamle protestlinje og deserteringshyppigheden. Hvor protestlinjen havde været stærkest markeret, var tilbøjeligheden til at desertere større. Disse argumenter er udmærket belagt i Falkner Sørensens materiale.

På denne baggrund konkluderer Falkner Sørensen:

»Det, at man flygtede, havde altså noget med tradition og holdning at gøre. National og politisk holdning var dog også en medvirkende årsag til, at man valgte at desertere (hvor er i øvrigt forskellen til det første argument?, TBO). Jeg tror bare ikke, at man kan kalde det hovedgrunden. Skal man forsøge at komme med en sådan, må det være en almindelig naturlig vilje til at redde livet. Man havde simpelthen fået nok af rædslerne ved fronten.

Når der var så forholdsvis mange fra Nordslesvig, der deserterede (f.eks. i forhold til resten af riget, hvor denne naturlige vilje vel også eksisterede), hænger det sammen med, at man havde muligheden for det (pga. hjemstavns beliggenhed tæt ved den danske grænse, TBO) ...« (s. 100).

Her begynder argumentationen, at blive problematisk. Helt indledningsvis er det en stor mangel, at nordslesvigernes deserteringsfrekvens ikke måles præcist i forhold til den tyske som helhed. Gør man ikke det, har man jo ingen baggrund for klart at vurdere særtrækkene ved de nordslesvigske soldaters situation. Denne mangel afspejler en generel mangel ved analysen. Det er et gennemgående problem i bogen, at deserteringsproblemet kun ses i sin specifik

nordslesvigske sammenhæng. Der har gennem de sidste 10-15 år udkrystalliseret sig en tydelig international forskningstendens, der har beskæftiget sig indgående med krigsoplevelse og krigserfaring i 1. Verdenskrig, herunder med deserteringsspørgsmålet. Man leder forgæves efter inddragelse af resultaterne af denne forskning i Falkner Sørensens analyse.

Hadde denne forskning været anvendt, kunne man f.eks. have kvalificeret argumentet om krigstræthed og krigsledens betydning for trangen til at desertere (se fx. John Keegans og Eric Leeds arbejder), og man kunne ligeledes ved at sammenligne med undersøgelse af andre områder med lignende geografiske og/eller nationale særtræk have fået en række supplerende belæg for henholdsvis »nærhedens« og nationaltilhørsforholdets betydning for den faktiske deserteringsstrøm. Disse mangler diskvalificerer på ingen måde bogen, men de demonstrerer med al ønskelig tydelighed begrænsningen i en lokalhistorisk approach, der kun er spundet op om sig selv og ikke har blik for komparationens betydning.

Thorsten Borring Olesen

Britta Nicolai: *Die Lebensmittelversorgung in Flensburg 1914-1918*. (Schriften der Gesellschaft für flensburger Stadtgeschichte, nr. 39; 1988). 235 s.

Byhistorisk Selskab i Flensburg har en imponerende udgivervirksomhed. Flagskibet i virksomheden er den 'store' skriftserie, som denne publikation er del af. Det mest imponerende er egentlig ikke antallet af udgivelser (39 fra 1928 til 1988), men snarere tyngden, eller kvaliteten om man vil, af udgivelserne. De har ofte en videnskabelig pondus, som er sjældent for lokalhistori-

ske udgivelser i en by af Flensburgs størrelse. Sådanne publikationer overskrider det rent lokalhistoriske og udgør et væsentligt bidrag til udforskningen af den 'store' historie, den nationale tyske historie. Peter Heinachers bog om nazismens fremvækst i Flensburg fra 1986 er et eksempel på en publikation med relevans for den bredere nationale historie, og det er Britta Nicolais nærværende arbejde ligeledes.

Nicolais bog er meget specialiseret, faktisk så specialiseret at jeg tror den vil finde flere læsere uden for Flensburg end i byen selv. Tyngden ligger på analysesiden og ikke på det formidlingsmæssige. Den har næppe været en bestseller i Flensburgs julehandel, men må til gengæld modtages med begejstring af alle, som studiemæssigt og videnskabeligt beskæftiger sig med tysk social og økonomisk historie. Som Nicolai rigtigt gør opmærksom på i indledningen, har den socio-økonomiske historie under 1. Verdenskrig længe været underprioriteret sammenlignet med udforskningen af krigens politiske og militære sider. På den anden side er der en del, der tyder på, at de seneste års forskning er godt igang med at rette op på denne skævhed.

Som titlen antyder er det levnedsmiddelforsyningen i Flensburg under 1. Verdenskrig, som udgør analysens undersøgelsesfelt. Levnedsmiddelbegrebet er dog barberet ned til en undersøgelse af brød- og kartoffelforsyningen, to af de absolut vigtigste næringsmidler for den brede befolkning under 1. Verdenskrig. Det er imidlertid ikke analysen af denne forsyning i sig selv i dens kvantitative og kvalitative aspekter, der udgør bogens mest originale bidrag, men derimod analysen af organiseringen af levnedsmiddeltilførslerne.

I alle de krigsførende lande, men ikke mindst i Tyskland blev markedsøkonomien under krigen afløst af en krigs-

økonomi, som afskaffede den fri prisdannelse og gav staten en meget større direkte indflydelse på allokering og distribution af de nationale ressourcer. Hvad fødevarer-forsyningen angår, blev det i høj grad de kommunale myndigheder, som kom til at administrere de statslige direktiver. Som Nicolai gør opmærksom på, betød denne særlige korporative organisering ikke kun et indgreb i markedsøkonomien, men også i det kommunale selvstyre. Kommunerne blev på mange måder rene statslige executiv-organer.

Omvendt blev de kommunale myndigheds magt i lokalsamfundet kraftigt forøget. Når magistraten blev ansvarlig for råvaretilførsler til byens virksomheder (f.eks. møller og bagerier), for fastsættelsen af maksimalpriser og for organiseringen af rationeringen af fødevarer, blev ikke kun forbrugerne, men også producenterne i høj grad afhængig af de kommunale myndigheder. Afhængigheden var særlig stor, fordi Flensburg var domineret af en række småbedrifter på fødevarerområdet. Store bedrifter med en organisation og en kapacitet, der gjorde dem uundværlige for byens fødevarerforsyning, ville have en større chance for at hævde egne interesser, som Nicolai viser, det var tilfældet med den store og moderne »Walzenmühle AG«.

På trods af den statslige dirigering og kontrol med kommunerne var der alligevel forskel på de enkelte kommuners organisering af krigsøkonomien eller »mangeløkonomien«, som Nicolai kalder den. Med de mange nye kommunale opgaver var det indlysende, at den kommunale administration måtte omorganiseres og udvides. Fra centralt statsligt hold udstedtes der imidlertid ikke direktiver om, hvordan kommunerne skulle organisere deres nye arbejdsopgaver. Det blev overladt til den stedlige improvisation. Selv om

mængden af tildelte fødevarer til en kommune var statsligt fastlagt, havde en effektiv administration faktisk muligheder for at gøre en selvstændig og positiv indsats for at forbedre den lokale forsyningssituation. De kommunale myndigheder i Flensburg samarbejdede således med den omgivende landkommune om at nedbringe transportudgifter og udnytte fælles lagerkapaciteter og kunne på den måde sikre sig både finansielle fordele og kontinuitet i fødevarerforsyningen.

Nicolai konkluderer derpå, at fødevarerforsyningen i Flensburg i en overfladisk sammenligning med andre kommuner tog sig relativt god ud. Den var bestemt ikke uproblematisk, fordi den statslige kontrol på området på uadskillelig vis knyttede Flensburgs skæbne til resten af rigets. Som andre steder havde også Flensburg sine brøduroligheder, henholdsvis i juli og september 1917, men urolighederne i Flensburg tog ikke så radikalt et omfang som

mange andre steder, eksempelvis var de ikke akkompagneret af en samtidig strejkebølge.

Debatterne om krigsøkonomien og den korporative interesseformidling under 1. Verdenskrig har ofte haft en tendens til at udspinde sig på et ret luftigt grundlag. Ikke mindst fordi disse faktorer for sjældent er blevet analyseret i deres egen ret, og snarere har indgået som vedhæng til eller projiceringer af en senere udvikling, eksempelvis 1930'ernes krisemanagement. Den store fortjeneste i Nikolais arbejde er, at hun på særdeles konkret vis har analyseret en specifik side af organiseringen af krigsøkonomien. Denne analyse efterlader ikke tvivl om, hvor grundlæggende den offentlige indblanding i markedsøkonomien på lokalt plan faktisk var. Den indsigt er vigtig i sig selv, men også grundlæggende for at forstå den korporative erfarings store betydning i mellemkrigstiden.

Thorsten Borring Olesen

NORDEN

Steinar Supphellen: *Den politiske bisp. Bartholomeus Deichman i norsk historie 1713-1730*. (Tapir Forlag, 1989). 176 s., 120 Nkr.

Christianiabispen Bartholomeus Deichman (1713-1730) var en betydningsfuld person i den dansk-norske enevældes administration af Norge i 1720'erne. I de fleste af de tiltag, som efter afslutningen på Den store nordiske krig i 1721 blev igangsat for at forbedre statens økonomi, var han involveret: Han spillede en vigtig rolle ved gennemførelsen af salget af norske sognekirker, ikke blot i sit eget stift. Han var rådgiver og med ved nogle af auk-

tionerne, da der tilsvarende solgtes ud af det norske krongods. Og han var den egentlige leder af det forsøg på udarbejdelse af en ny norsk matrikel, som kongen dog – på grund af modstand både lokalt og i centraladministrationen – i 1724 besluttede at skrinlægge.

Var de kontante resultater af hans indsats på disse områder ikke overvældende, bevirkede dette dog ikke, at Deichman mistede majestæten tillid. Straks efter sit nederlag i matrikelsagen blev han således hovedmand i Gehejmekommisionen 1724-25, der havde til opgave at undersøge rygter om de enevældige embedsmænds bestikkelighed, herunder at dronningen skulle være

indblandet – og nogle af ofrene for denne såkaldte »Bandedkommission«, som den kaldtes efter den ed, de afhørte embedsmænd måtte aflægge, blev netop to højststående embedsmænd, der havde modarbejdet Deichman i matrikelsagen.

Atter tilbage i Norge efter dette københavnske intermezzo benyttedes Deichman især på to måder af konge og centraladministration: Han indsattes i kommissioner af mange slags, og han blev bedt om udtalelser og råd. Især kan nævnes, at han var en central person i den vigtige skovbrugskommission, der sad mere eller mindre permanent fra 1724 til 1740, og i diverse kommissioner på bjergværksområdet; som sådan var han blandt andet hovedansvarlig for håndtering af »oprøret« på Kongsberg sølvværk i 1730 og medbestemmende for udformningen af jernmonopolet, forordningen om forbud mod fremmed jerns indførsel i Danmark og Norge fra samme år.

I adskillige af disse kommissioner sad Deichman side om side med den norske statholder Ditlev Wibe (1722-31), men i så fald snarest som centralmagtens kontrollerende instans over for denne. Formelt var Wibe statholder i Norge og dermed landets øverste verdslige myndighed, mens Deichman blot var biskop i Christiania uden specielle verdslige funktioner. Om det reelle magtforhold imellem de to mænd kan der dog ikke være tvivl: Når det gjaldt norske sager, var det Deichman, der havde kongens gunst, og ham, centraladministrationen i København adspurgte, rådførte sig med og lyttede til. Den mægtigste mand i 1720'ernes Norge var ikke statholderen Ditlev Wibe, men Christianiabispens Bartholomeus Deichman.

Bartholomeus Deichmans indflydelse i norsk politik får en brat ende, da Frederik IV dør den 11. oktober 1730 og efterfølges af sønnen Christian VI.

Kongeskiftet giver straks anledning til Deichmans fald; Christianiabispens bliver suspenderet og afsat i højeste unåde – en begivenhed næsten uden sidestykke i enevældens Danmark-Norge. Afsættelsen begrundes med bispens »uopbyggelige Forhold« og »u-anstændige verdslige Forretninger«. Der iværksættes en indsamling af bevismateriale mod den afsatte biskop, og da der ikke kommer den strøm af klager, man tilsyneladende havde forventet i København, rykker man hos statholderen i Norge. Han gør en ekstra anstrengelse, indhenter blandt andet oplysninger hos præster og degne om, hvilke gaver og pengebeløb de har givet bispen. Stadigvæk bliver det dog ikke til meget – og da Deichman så dør allerede den 16. april 1731, afblæses de planlagte nærmere undersøgelser af hans forhold. Af Deichmans dødsbo kræver kongen i alt 9790 rigsdaler, som præster og degne ifølge de nævnte angivelser skal have givet bispen, men da fordringer og gæld overstiger værdierne i boet, og da enken beder kongen om at afstå fra sine krav, viser hans majestæt sig nådig og efterkommer hendes bøn.

Var Bartholomeus Deichman en ærgerrig stræber, en mester i intriger, modtagelig for bestikkelse og uden sans for sine kirkelige opgaver – og hans fald derfor en velfortjent løn? Eller var han, som hans søn skriver i en biografi over faderen i 1770'erne, en elskværdig, lærd, dygtig og omgængelig mand, som blot var så uheldig at falde i unåde – et uskyldigt offer for tronskiftet? Allerede i samtiden var meningerne om Deichman stærkt modsatrettede. Vi har således bevaret ikke blot et sandt hyldestskrift, en trykt udgave af den afskedstale, som blev holdt på et præstemøde i Viborg i 1713, efter at Deichman var blevet forfremmet fra biskop i Viborg til biskop i Christiania, men også et veritabelt smædeskrift på vers om den

samme mand fra 1724 (der dog er blevet til i København, vist på foranledning af en af Deichmans modstandere i matrikelsagen). I det ene skrift bliver Deichman fremstillet som selve inkarnationen af ideen om den mest fuldkomne protestantiske biskop, i det andet karakteriseres han som en norsk pave af værste slags, ugudelig og usædelig, magtbegærlig og pengegrisk, en sand plage for Norges land og folk. I historieforskningen har Deichmans eftermæle tilsvarende været noget blandet. Også her har vurderingerne svinget fra det positive til det negative, og kun én ting har alle været enige om: At Deichman var en mand af usædvanlige evner og med en usædvanlig magt.

I sin bog om »den politiske bisp« for søger Steinar Supphellen, der er stødt på Deichman i en tidligere undersøgelse af statholderinstitutionen (*Statthaldarinstitusjonen i Noreg 1722-1739*, 1983), at komme nærmere ind på livet af denne specielle mand med den helt usædvanlige karriere, der slet ikke harmonerer med det officielle efterreformatoriske syn på bispeembedet. Samtidig vil han give et bidrag til belysning af det regeringssystem, den dansk-norske enevælde i begyndelsen af 1700-tallet, som Deichman fungerede indenfor, idet han naturligvis er særligt interesseret i, hvorledes Norge i praksis styredes i denne del af enevoldstiden. Supphellen starter sin bog med Deichmans fald, idet han benytter dette som udgangspunkt for skitseringen af bogens problemstillinger. I et kapitel om Deichmans »eftermæle« gør han rede for tidligere omtale af bispen i litteraturen, hvorefter han går i gang med sin fremstilling af Deichmans liv og karriere. Denne fremstilling er disponeret således, at vi først får et kapitel om Deichmans virke til og med udnævnelsen til biskop i Christiania og derefter et generelt kapitel om Deichman som norsk bi-

skop. Derpå følger så det centrale, en undersøgelse af Deichmans verdslige funktioner, kronologisk opdelt på fire kapitler. Efter et kapitel om faldets efterspil og om de samtidige vurderinger af Deichman følger to konkluderende kapitler, et om personen Deichman og et om enevældens brug af biskoppen og bispeembedet.

Man kan ikke sige, at Supphellen tegner noget skarpt billede af Deichmans personlighed, at vi kommer særligt tæt ind på livet af manden. Deichmans karriereforløb viser os billedet af en person, der ret ung og forholdsvis hurtigt kommer i gunst ved hoffet: Født i 1671 som søn af en vinhandler og byfoged i København tager han i 1690 teologisk embedseksamen, hvorefter han drager udenlands. Efter at have gjort en god figur som feltpræst for det danske korps af hvervede soldater, der var udlånt til Vilhelm af Oranien i dennes krig mod Frankrig, bliver han prædikant og skriftefader for prins Carl på dennes store udenlandsrejse 1695-99. Dette hverv udfører han til dronningens store tilfredshed, og efter hjemkomsten går det derfor lynhurtigt opad med det resultat, at Deichman allerede i juni 1700, kun 30 år gammel, udnævnes til biskop i Viborg. Præcis hvilke egenskaber hos Deichman der lå bag denne gejstlige lynkarriere, afslører kilderne imidlertid ikke.

Heller ikke som biskop har Deichman nogen speciel »profil«, det være sig teologisk eller kirkepolitisk. Om tiden på bispestolen i Viborg 1700-1712 vides ikke meget sikkert, da bispearkivet er næsten helt tabt fra Deichmans bispetid. Det samme gælder bispearkivet i Christiania for den periode, hvor Deichman var biskop her, 1713-30. Her er dog bevaret forskelligt andet materiale, som giver et vist indblik i bispens personlighed og embedsførelse. Et hyrdebrev til stiftets præster fra den nyud-

nævnte biskop viser således omsorg for kirkens materielle side, men tilsyneladende ikke nogen videre interesse for den åndelige side af en biskops opgaver. Supphellens undersøgelse af de få bevarede ligtaler og prædikener fra Deichmans hånd viser, at bispen rent teologisk var et barn af den ortodoksi, som var fremherskende omkring århundredskiftet, og stort set intet tyder på, at han var påvirket af de pietistiske strømninger, som faktisk fandtes i hans stift på denne tid. Fraværet af bispearkivet gør det vanskeligt at sige, om den teologisk og kirkeligt lidet engagerede biskop så i stedet – som man kunne have forventet – gjorde en stor administrativ indsats i sit stift. De få kilder, der trods alt findes, giver imidlertid ikke indtryk heraf; en flittig visitator var Deichman f.eks. ikke.

Deichmans indsats og engagement ligger først og fremmest *uden for* hans bispeembedes naturlige felt, på den verdslige administrations område. I den store undersøgelse af Deichmans indsats her kommer Supphellen dog i grunden også til kort i sin søgen efter drivkræfterne bag mandens aktiviteter. Der kan ikke spores noget specielt kirkeligt eller politisk program bag Deichmans virke, og det ser ikke ud til, at ønsker om personlig økonomisk vinding eller om begunstigelser for slægt og venner har spillet nogen ekstraordinær stor rolle. Supphellens konklusion vedrørende Deichman og motivationen bag hans virke bliver da den, at han simpelthen er en administratortype, der drives af selve lysten til at administrere og udøve magt. Og da han som administrator var helt igennem loyal og altid parat til at stille sine evner til hans majestæts rådighed – hvis han havde et politisk standpunkt, var det snarest det, at den enevældige konge som besidder af guddommelig autoritet skulle adlydes og tjenes – kunne han bruges af

konge og centraladministration til begge parter gensidige fornøjelse – så længe det varede! Ligesom der ikke ligger noget principielt nyt syn på en protestantisk biskop og hans opgaver, endsi-ge på magtfordelingen mellem konge og biskop, bag Frederik IV.s politisk-administrative brug af Deichman – rent faktisk bruges han jo ikke på grund af, men snarere på trods af sin stilling som biskop – ligger der vist heller ikke fra Christian VI.s side sådanne principielle overvejelser bag afsættelsen af ham.: Årsagen til hans fald er ifølge Supphellen først og fremmest den nye konges vrede mod de embedsmænd, der havde støttet den afdøde konge i hans planer om først at gifte sig til venstre hånd med Anne Sophie Reventlow og siden, efter dronning Louises død i 1721, at ophøje hende til rigtig dronning. Det kan ganske vist ikke bevises, at Deichman har spillet nogen aktiv rolle i disse planer, men alle indicier peger på, at han også på dette punkt har været majestæts loyale tjener og underbygget hans ønsker med sin biskoppelige autoritet.

Supphellens undersøgelse er solid og grundig. Dens svageste side er nok den biografiske del, undersøgelsen af personen Deichman. Her har Supphellen ikke foretaget nye arkiv- og bibliotekstudier uden for Norge, kun udnyttet den allerede foreliggende ældre litteratur, med de deri aftrykte kilder. Rent metodisk er det naturligvis et dårligt valg, når en historiker forsøger at komme ind på livet af en person, fra hvem der ikke er bevaret skriftligt materiale i noget større omfang, og fra hvis vigtigste embedsposter embedsarkiverne tilmed er tabt. Når det er sagt, skal det dog med det samme tilføjes, at Supphellen ikke formulerer vidererækkende konklusioner, end hans kildegrundlag kan bære, og at man føler sig helt igennem overbevist om rigtigheden af hans

hovedkonklusion med hensyn til Deichmans person.

Bogens egentlige force er og bliver dog undersøgelsen af enevældens styre af Norge i 1720'erne og Deichmans rolle i denne. Her bygger Supphellen på egne studier i det arkivmateriale, som denne administration har afsat, og som nu befinder sig i Riksarkivet i Oslo, og på dette området yder han et interessant bidrag ikke blot til Norges, men så sandelig også til Danmarks historie under den unge enevælde.

Per Ingesman

Søren Sørensen: *Vinterkrigen i Finland 1939-1940*. (C. A. Reitzel, 1990). 139 s., 250 kr.

I forordet har forfatteren stillet sig den opgave at søge besvaret to centrale spørgsmål: 1. »Hvordan kunne det komme til krig, når begge parter så åbenbart tabte på det? 2. Hvordan kunne der skabes fred, efter at krigen var brudt ud, og der stod så meget på spil?«

Det er der kommet en god bog ud af på grundlag af SS.s omfattende viden og et grundigt forarbejde, der afspejles i de tre sider litteraturhenvisninger til bøger og artikler på hovedsprogene, skandinaviske sprog og finsk.

SS.s fremstilling er livlig, velformuleret og letlæselig hele vejen igennem de tre hovedafsnit: Kampen for livet s. 32-72, Kampen for freden s. 72-117 og Vinterkrigen i Finland – eftertanker s. 117-130.

SS har to helte: Juho Paasikivi – om hvem forfatteren dog meget rigtigt tilføjer: »... at helteportrættet er tegnet af ham selv ...«, og den anden er noget overraskende Väinö Tanner. Men berettigelsen af sidstnævntes helteglorie argumenteres der imidlertid ret overbevisende for i det spændende kapitel,

som SS har kaldt »Kammerspil på Grand Hotel« (s. 99-105), der handler om de finske fredsfølere i Stockholm januar 1940. Socialdemokraten og brugsforeningsdirektørens medspillere er Aleksandra Kollontáj, Sovjetunionens ambassadør i Sverige, og den stærkt venstreorienterede finske dramatiker og velhavende godsejer Hella Wuolijoki. Blandt hendes fortjenester må regnes, at hun gav hjerte- og husrum til den landflygtige digter Bertolt Brecht. Anmelderen vidste sandelig ikke, at HW var den egentlige forfatter til skuespillet »Hr. Puntila og hans karl Matti«. Det opføres almindeligvis med Brecht som forfatter. En bog om Vinterkrigen kan visseleg føre læseren vidt omkring, og det er jeg da SS taknemmelig for.

Tanner var dog skeptisk over for HW, som han anså for enfoldig og upålidelig, så han spillede samtidig en anden rolle som fredsføler gennem Wipert von Blücher, Det tredje Rigets ambassadør i Helsingfors. Tanner mente, at hvis Tyskland ikke ville støtte Finland, kunne man blive tvunget til at appellere til England og Frankrig. Blücher forhørte sig i Berlin, hvor henvendelsen blev behandlet på højeste plan – Hitlers negative svar indløb til Blücher den 17. januar 1940.

Også Paasikivi forsøgte at udvirke en tysk indgriben gennem mægling. Han skrev et brev til sin gamle ven general von der Goltz, der gik direkte til Hitler – men resultatløst.

Jeg gad vide, om ikke Tanners helteskikkelse ville krakelere, hvis man tager hans holdning under Fortsættelsekrigen med i betragtning? SS trækker iøvrigt selv noget i land i sin vurdering af Tanner (s. 49).

Under forhandlingerne i Moskva i oktober/november 1939 får man opfattelsen af, at Stalin var den mest moderate med hensyn til de sovjetiske krav

til Finland; mere aggressiv var Molotov, og bag ham stod Den røde Hærs ledelse, der forlangte Peter den Stores grænse fra Nystadfreden i 1721 – hverken mere eller mindre (s. 47ff.), hvilket som bekendt også blev resultatet efter to krige.

Så længe glasnost ikke er nået ind i de sovjetiske arkiver, er det uklart, hvem der fik ideen til oprettelsen af Otto Kuusinen's marionetregering. Den viste sig at være en brøler af rang, og i erkendelse heraf droppede Kreml i slutningen af januar 1940 lige så stille sin protegé og indstillede sig på at forhandle med Ryti-Tanner-regeringen (s. 102).

Der redegøres overskueligt og udførligt for de komplicerede forhold vedrørende de fransk/engelske planer om aktiv militær støtte til det kæmpende Finland, hvis modstandskraft var ved at ebbe ud (s. 105 ff.). De vestallierede krævede troppe transit gennem norsk og svensk territorium, hvilket blev afvist af hensyn til landenes neutralitet og frygt for tyske modforanstaltninger. For Churchill var det primære mål for en allieret aktion i Nordskandinavien at få stoppet tilførslerne af svensk malm til Tyskland. For Daladier i Frankrig var det væsentligt at dreje det militære opgør med Tyskland bort fra landets østgrænse og i stedet gøre Skandinavien til krigsskueplads.

Den finske regering turde ikke stole på de engelsk/franske løfter om militærhjælp, der blev anset for upræcise og urealistiske på grund af Norges og Sveriges holdning. Hvis Sverige for alvor militært havde modsat sig allieret invasion, ville der været opstået den paradoksale situation, at Sverige var kommet i forbund med Sovjetunionen og i krig med Finland. Efter feltmarskal Mannerheims pessimistiske referat om den håbløse militære situation på Det karelske Næs besluttede regeringen med to stemmer imod at gå ind på de

sovjetiske betingelser og sendte en forhandlingsdelegation til Moskva, hvor den tunge fred blev underskrevet den 12. marts 1940 (s. 114 ff.). Måtte min hånd visne, udtalte præsident Kyösti Kallio, da han skulle underskrive ratifikationsdokumentet, og – mirabile dictu – et par måneder senere blev præsidentens højre arm paralyseret, og sygdom tvang ham til at træde tilbage som præsident.

Mannerheim og Paasikivi kunne være enige om, at det havde været langt bedre for Finland, hvis man i efteråret 1939 havde forhandlet sig til rette med russerne. Stalin havde dengang stillet krav om forpagtning af støttepunktet Hangø, afståelse af øerne i Den finske Bugt og en del af Det karelske Næs – ialt 2.761 km². Til gengæld skulle Finland overtage 5.529 km² af Østkarelen. På det tidspunkt havde også Tanner været tilhænger af en forhandlingsløsning. Mannerheim gik ind for at respektere de russiske sikkerhedskrav af hensyn til Leningrads position; dels var de rimelige, dels kunne man ikke stille noget op mod overmagten. Mannerheim havde tjent tsardømmet loyalt, og dengang som nu var han indstillet på samarbejde med den store nabo (s. 128). Næppet var som en *tragt, hvor igennem fjendtlige hære fra den svenske stormagtstid var trængt frem og truede Skt. Petersborg – senest britiske flådeenheder mod Kronstadt i 1919 (s. 124).

Den finske bitterhed mod Sverige var udbredt trods deltagelse i krigen med et frivilligt svensk korps på 8.260 mand, trods levering af jagerfly og en gave på 77.000 geværer. Via Sverige leveredes endvidere tysk militært udstyr i et omfang, så 2 af 3 granater, der affyredes mod Den røde Hær, var af tysk fabrikat (s. 93). Men finnerne mente, at det nordiske skæbnefællesskab ikke havde været skåltalerne værd, og det

var Sveriges skyld. Den finske historiker Erik Hornborg brændemærkede Norge og Sverige for at have nægtet allieret gennemmarch. Han fik tilslutning fra rigssvenske aktivister, der hånedes deres egen nation for passivitet og fejhed (s. 115).

De to første hovedafsnit er præget af en nøgtern og veldokumenteret fremstilling, men i det tredje er linien knap så konsekvent. SS forfalder til vidtløftige og springende betragtninger – eftertanker – som jeg ikke helt kan holde styr på. Jeg kan endda følge forfatteren i hans parallellisering fra Finland til Nordens andet grænseland – Danmark (s. 123). Men jeg har svært ved at godtage ræsonnementerne om Polen, de baltiske republikker og Ungarn (s. 118 ff.). For SS er Vinterkrigen historiens frihedskrig par excellence, og alt godt i verden siden 1940 har sin rod i dette postulat. Det bliver efter min mening ført ud i det absurde, når Frankrigs og USA.s nederlag i Vietnam samt Sovjetunionens retræte fra Afganistan trækkes ind i billedet – ganske vist med modsat fortegn. David tilføjede Goliath nogle ydmygende slag, der svider den dag i dag (s. 130).

Forfatterens konklusion lyder: »I det forløbne halve århundredes perspektiv vandt Finland frihed for flere end sig selv«.

På den udmærkede bogs bagside står: »Det sidste ord er ikke sagt endnu i denne sag. Men bogen her underbygger det sidste ord, når det til sin tid kan udtales«.

Mon det tillige vil gælde forfatterens konklusion?

Henrik Bertelsen

Heléne Lööw: *Hakkorset och Wasakärven: En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924-1950*. (Göteborg, 1990). 528 s.

Den svenske nazismes historie rummer ikke dramatiske elementer svarende til den danske og navnlig den norske under den tyske besættelse af disse lande. I den politiske udvikling kom de svenske nazister ikke til at spille nogen væsentlig rolle. Hidtil har der da også kun foreligget en enkelt undersøgelse af deres historie, Eric Wärenstams »Fascismen och nazismen i Sverige« fra 1970.

Heléne Lööw har anlagt sit disputatsarbejde som en uddybning, en revision og et supplement til Wärenstams ikke ubetinget vellykkede bog.

Det første er lykkedes bedst. Kapitlerne om organisationsforhold, propaganda og ideologi er præget af den flid og omhu, som er afhandlingens styrke, og også den tilføjede lokalundersøgelse af Göteborg og Bohus län er et værdifuldt bidrag til beskrivelsen af de svenske nazisters hverdag. Særlig interessant, fordi Göteborg var den skandinaviske storby, hvor nazisterne opnåede det største valgresultat, 5,7% ved rigsdagsvalget i 1932.

Mindst vellykket er den kvantitative og sociologiske undersøgelse af de nazistiske partier. Her hævdes det, at de havde langt højere medlemstal, end før antaget. Men det er ikke begrundet på nogen overbevisende måde. Det virker umiddelbart påfaldende, at Birger Furugård i 1936 besluttede at opløse SNSP, hvis det virkelig stadig havde de 4600 medlemmer, der stod i dets kartotek, og sammenligningen med dette års valgresultat viser da også, at de formodede medlemmer i hvert fald ikke har stemt på partiet. I Malmöhus län fik det kun 98 stemmer, skønt det skulle have haft 13 afdelinger med tilsammen 672 medlemmer. Så man tør nok gå lidt længere end til at konstatere, at disse medlemmer »inte var specielt aktiva«! Der er næppe tvivl om, at dette som andre medlemskartoteker har rummet alle, der på et eller andet tidspunkt har

stået i partiet. Til sammenligning rummede det danske DNSAPs kartotek i 1937 over 8.000 kort. Men partiet regnede selv kun med at have 2.700 medlemmer. Der er også en diskrepans mellem de 10.-12.000 medlemmer, der tillægges efterfølgeren, Limdholms NSAP/SSS, og dets valgresultater. Dets bedste valg gav ca. 20.000 stemmer, og da en organisationsprocent på 25 selv dengang var høj, må 5.000 nok anses for et maksimum, og måske har Ulf Lindström ret i at anslå det så lavt som 1.000. Heller ikke de sociologiske analyser i samme kapitel er særlig oplysende. Fordelingen på socialgrupper er ikke sammenlignet med den svenske befolkning som helhed, og den specielle svenske kategorisering gør tværnational sammenligning umulig.

Endelig afsluttes bogen med en gennemgang af det svenske sikkerhedspolitiske foranstaltninger, som især var vendt mod kommunisterne og ikke føjer noget til billedet af den svenske nazisme.

Der spores i hele bogen et forsøg på at gøre emnet mere betydningsfuldt end det var. Det er beklageligt, fordi det leder uden om det i større sammenhæng mest interessante spørgsmål, som

stadig er, hvorfor nazismen trods tidlig organisering forblev en så usædvanligt svag faktor i svensk politik, også sammenlignet med de ret mislykkede bevægelser i Danmark og Norge. Hvor meget betød de interne stridigheder mellem nazistiske fraktioner? Ligger svaret i, at det politiske landskab i Sverige som helhed levede ringe plads for et nazistisk parti? Kunne nazisterne ikke konkurrere med det socialdemokratiske folkhemsideal? Eller med borgerlige partier, hvor f.eks. antisemitisme var acceptabel? Disse spørgsmål kunne naturligvis ikke besvares inden for arbejdsrammer. Men blot et bidrag hertil må desværre efterlyses.

Det mest interessante enkeltresultat i bogen er utvivlsomt konstateringen af, at det ikke nyttede de svenske nazister, at de i 1938 slettede betegnelsen nationalsocialistisk af partinavnet og erstattede hagekorset med Vasaernes symbol. Denne distancering fra det tyske forbillede vakte røre i partiet og gav ingen ny tilgang. Det var ikke det enkelte nationale parti, men Hitler-Tyskland, der i bevidstheden tegnede begrebet nazisme.

Henning Poulsen